YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 10 NİSAN–MAYIS 1985 450 LİRA

TANER TİMUR
1838'de Türkiye, İngiltere, Rusya

SEYFETTİN GÜRSEL
Tekrar 1838 Üzerine

REŞAT KASABA
Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomisi

MELİH ERSOY
Kentsel Sanayi Sektörü

ŞEHMUS GÜZEL
İnönü ve Sosyal Politika

MESUT GÜLMEZ
Ziya Haşim'in Bir Notu

GABRIEL GARCIA MARQUEZ
Bize Özgü Sosyalizm

SUNGUR SAVRAN
Kriz ve Azgelişmişlik

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
adına Türker ALKAN

Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu
Türker ALKAN, Halil BERKTAY, Korkut BORATAV, Nurkut İNAN,
Nuri KARACAN, Yakup KEPENEK, Çağlar KEYDER, Şevket PAMUK,
Sungur SAVRAN, Bülent TANÖR, Mete TUNÇAY

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Konur Sokak No: 4 Kızılay - Ankara
Posta Çeki 10687-9

Abone Koşulları:
1 yıllık 2.000 TL.-
Yurtdışı $ 20

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt:
Olgaç Matbaası
18 51 35 – 18 17 63 Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı

ÜNAL OFFSET 29 82 47 30 61 86

İKİ AYDA BİR ÇIKAR

YAPIT

SAYI 10 NİSAN/MAYIS 1985

3	Yazı Kurulu	SUNUŞ
4	Taner Timur	OSMANLI DEVLETİ, İNGİLTERE VE RUSYA; 1883 TİCARET ANLAŞMASINI DOĞRU DEĞERLENDİRDİK Mİ?
27	Seyfettin Gürsel	1838 TİCARET ANLAŞMASI ÜZERİNE
37	Reşat Kasaba	OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖZÜLMESİ VE DÜNYA EKONOMİSİ
51	Melih Ersoy	KENTSEL SANAYİ SEKTÖRÜ BAĞLAMINDA MODERNLEŞME VE BAĞIMLILIK OKULLARINA BİR ELEŞTİRİ
67	Şehmus Güzel	İSMET İNÖNÜ, SOSYAL POLİTİKA, SENDİKA VE GREV
87	Mesut Gülmez	1932 İŞ YASASI TASARISI KONUSUNDA ZİYA HAŞİM'İN BİR NOTU
101	Marquez'le Konuşma	BİZE ÖZGÜ SOSYALİZM
		KİTAPLAR
107	Sungur Savran	AZGELİŞMİŞ KAPİTALİZM VE SANAYİLEŞME

YAZARLAR HAKKINDA

Melih ERSOY : ODTÜ Şehircilik Bölümü öğretim görevlisi. M.A. : Columbia University; doktora : «A Critique of Modernization and Dependency School in the Urban Sector» (ODTÜ, 1982). Diğer eserleri : **Political Economy of Urban Areas** (ODTÜ, 1978); **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine** (derleme; Ankara, 1984). **Göç ve Kentsel Gelişme** konulu bir diğer kitabı, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı tarafından yakında yayımlanacak.

Mesut GÜLMEZ : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü öğretim üyesi, Doç. Dr.. Eserleri : **Türkiye'de Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 öncesi)** (1983). Ayrıca, **Amme İdaresi Dergisi, Toplum ve Bilim, ODTÜ Gelişme Dergisi** gibi periyodiklerde yayımlanmış makaleleri var.

Seyfettin GÜRSEL : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi. Doktora tezi : «La transition d'une formation tributaire à une formation périphérique : L'exemple de l'Empire Ottoman» (Nanterre, 1979). **Yapıt'ta, Toplum ve Bilim'de, Yeni Gündem'de, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi'nde** yayımlanmış makaleleri var.

Şehmus GÜZEL : Halen Fransa'da, Yedinci Üniversite'de öğretim üyesi; A.Ü.S.B.F. eski öğretim üyesi, Doç. Dr.. Doktora tezi : «Le mouvement ouvrier et les gréves en Turquie de l'Empire Ottoman à nos jours» (Universite d'Aix-Marseille, 1975). Yayımlanmamış doçentlik tezi : «Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi 1940-1950». Ayrıca çeşitli dergilerde makaleleri var.

Reşat KASABA : ABD'de, State University of New York (Binghampton)'da, Türkiye iktisat tarihi alanında doktora öğrencisi. **Toplum ve Bilim'de, Tarih ve Toplum'da** yayımlanmış makaleleri var.

Sungur SAVRAN : İ.Ü. İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi; halen **Yapıt** Yazı Kurulu üyesi. **Yapıt'ta, Toplum ve Bilim'de, İktisat** dergisinde makaleleri yayımlandı.

Taner TİMUR : Prof. Dr., A.Ü.S.B.F. «Türk Siyasal Hayatı» kürsüsü eski öğretim üyesi. Eserleri : **Türk Devrimi ve Sonrası** (1971), **Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni** (1979). Ayrıca, çeşitli dergilerde makaleleri var.

Sunuş

Bu sayımızın ilk üç makalesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme dönemi tartışmaları ile ilgili. İlk makalede, Taner Timur, 1838 Ticaret Anlaşması'nın gerçekten doğru değerlendirilip değerlendirilmediği sorusunu ortaya atıyor ve Batı ülkelerindeki yayınlara dayanarak yeni bir görüş açısı geliştiriyor. Sanıldığının tersine, salt bu Ticaret Anlaşması'nın Osmanlı sanayiine büyük bir darbe indirmediğini ileri sürüyor. Aynı konuda yazan Seyfettin Gürsel, İngilizlerin başlıca hedeflerinin ihracata konu olabilecek Osmanlı ürünlerinin tabi olduğu satın alma tekellerinin ve ihracat yasaklarının kaldırılması olduğunu söyleyerek, bu konuyu, Fransız Elçisi tarafından yazılan mektuplarda dayanarak incelemeye yöneliyor. Osmanlı İmparatorluğu'nu konu alan «Osmanlı İmparatorluğu'nun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi» başlıklı üçüncü yazıda, Reşat Kasaba, 16. yüzyılın Osmanlı tarihi açısından bir dönüm noktası olup olmadığı sorunsalını irdeliyor, Osmanlı ekonomisinin bu dönemde dünya ekonomisi ile ne oranda bütünleştiğini, kendi özgüllüğünü yitirip yitirmediğini belirlemeye çalışıyor. Kasaba, makalesinin ikinci bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1750 - 1840 yılları arasında gelişen dünya ekonomisi ile bütünleşme süreçlerini ve bu süreçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısında ortaya çıkardığı değişmeleri ele alıyor.

Melih Ersoy, «Kentsel Sanayi Sektörü Bağlamında Modernleşme ve Bağımlılık Okullarına Bir Eleştiri» adlı makalesinde, son zamanlara değin yaygın bir etkisi olan Modernleşme ve Bağımlılık okullarının ikili ve tekçi yaklaşımlarını eleştirmekte, çevrel toplumsal oluşumlarda birden çok üretim tarzının varlığını ve bunların birbirleriyle eklemlendiğini belirterek «Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi» modelini savunmaktadır. Çalışmasının ekinde, görüşlerini desteklemek için, Ankara'daki kentsel sanayi üzerine yaptığı araştırmanın verilerini sunmaktadır.

İnönü özel sayısı için gönderilen Şehmus Güzel'in «İsmet İnönü, Sosyal Politika, Sendika ve Grev» yazısı, postada kaybolduğu için ancak bu sayımızda yer alabiliyor. Güzel, bu yazısında, sosyal politika, sendikalaşma ve grev hakkının elde edilmesi konularındaki gelişmeleri, 1930'lardan başlayarak 1960'lara değin izliyor. İnönü, Irmak ve Ecevit gibi siyaset adamlarının bu gelişmeye olan katkılarını, hem CHP, hem de genel siyasal ortam bağlamında inceliyor.

«1932 İş Yasa Tasarısı Konusunda Ziya Haşim'in Bir Notu» başlıklı yazısında ise, Mesut Gülmez, Şehmus Güzel'in bir önceki makalede genel çerçevesini çizdiği gelişmelerin özgül bir noktasını ele alıyor. 1932'de Yasa Tasarısı'nın Meclis'te görüşülmesi sırasında Zonguldak'taki işçilerin durumunu yansıtan Ziya Haşim'in notunun BMM İktisat Encümeni'ne gönderilmesi ve bu notun içeriği, sosyal siyasetle ilgilenenler açısından önemli bulunacaktır.

Bu sayımızda, tanınmış yazar Marquez'le yapılmış olan Marquez'in özellikle Güney Amerika'ya ilişkin görüş ve etkinliklerini yansıtması açısından ilginç olduğunu düşündüğümüz bir konuşmaya yer veriyoruz.

Son olarak, Sungur Savran, Andre Gunder Frank ve Ernest Mandel'in Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler *başlıklı derlemesini ele alan ve konuyu irdeleyen bir kitap eleştirisi sunmaktadır.*

YAZI KURULU

TANER TİMUR

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya; 1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?

GİRİŞ : UNUTULMUŞ BİR TARTIŞMA

David Urguhart mı Palmerston mu? K. Marks mı Richard Cobden mi? Osmanlı İmparatorluğu mu Rusya mı? Geçen yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'nin dış siyaseti ve ticareti ile ilgili önemli bir tartışmanın tarafları, hiç kuşkusuz o tarihlerde böyle bir açıklık ve basitlik içinde görülmüyorlardı. Bununla beraber, yüzyılı aşan bir süre sonra bu tartışmayı yeniden ele almak ve değerlendirmek istersek, yukarıdaki sunuş biçiminin pek de yanlış olmayacağını ileri sürebiliriz. Sözü edilen tartışma nedir ve yeniden canlandırılmasının teorik ve pratik bir önemi var mıdır? Bu tartışma, XIX. yüzyılın ilk yarısında, uluslararası kapitalizmin itici kuvveti durumunda bulunan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu ile ilgilidir. Bu tutumun somutlaşma biçimi, Osmanlı Devleti'nde karşı tutumu ile ilgilidir. Bu tutumun somutlaşma biçimi, Osmanlı Devleti'nde üretim güçlerinin gelişme şeklini etkilediği gibi, devlet aygıtı düzeyinde gözlenen ve genellikle «reform hareketleri» denilen değişimleri de biçimlendirmiştir.

Bu bakımdan bu polemik, İngiltere tarihi kadar, belki daha da fazla Osmanlı tarihini ilgilendirmektedir. Son zamanlarda yakın tarihimize ve Osmanlı Üretim ilişkilerinde duyulan ilgiyi gözönünde bulundurursak, bu konunun özel bir güncellik kazandığını da düşünebiliriz. Kısaca kapitalizmin uluslararası nitelik kazandığı bir dönemde, Londra'nın ve Moskova'nın Dersaadet'i etkileyiş mekanizmalarını kavramak için Urguhart, Cobden, Palmerston ve Ponsonby gibi isimlerle biraz ünsiyet (yakınlık) peydah etmeliyiz. Ne var ki, bu alanda bir sürü teorik ve pratik güçlükle karşılaşmamız kaçınılmaz görünüyor. Bir

ölçüde pratik güçlükleri de tayin ettikleri için, önce teorik güçlükleri belirtelim. Tartışmanın herşeyden önce İngiliz diplomasisi ile ilgili olduğunu ve ancak sonuçları dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni ilgilendirdiğini söyledik. Bu demektir ki, tartışmada savunulan, fakat uygulamaya konulmayan (veya konulamayan) tezler, Osmanlı düzeninde hiçbir etki yaratmamış ve sadece İngiltere iç politikasının bir parçası olarak tarihe geçmiştir. Oysa bugün İngiliz tarihyazımındaki egemen görüşlere bakarsak, biraz şaşırtıcı bir durumla karşılaşırız. Şöyle ki, sanki böyle bir tartışma hiç cereyan etmemiştir! Sanki Palmerston ve Urguhart benzer görüşleri savunmuşlardır! Sanki 1838 ticaret anlaşması Palmerston'dan çok Urguhart'ın eseridir! Kısaca İngiliz tarihyazımındaki bu «uzlaşmacı» gelişme dolayısı ile, yüz elli yıl önce cereyan eden bazı olgular herhalde bugün İngilizler için dahi kolaylıkla bilinemez hale gelmiştir. Bu durum Türk araştırıcıların karşılaşacağı güçlüklerin büyüklüğünü de gözler önüne seriyor.

Somut tarihî araştırmalara, genel düzeyde bir ön çalışmanın ürünleri olan varsayımlarla başlanır. Bu varsayımlar, kanıtlanmaları için başvurulacak kaynakların niteliğini de az çok belirler. Ancak varsayımların oluşturduğu genellik seviyesi, çoğu kez ön yargılarla ve ideolojik önerilerle doludur ve bunları güçlendirecek yeni veriler bulmak da her zaman mümkündür. Araştırıcı böylece, adeta farkına varmadan bir kısır döngüye girer. Yeni araştırmalar eski varsayımları ve eski varsayımlar da yeni araştırmaları besler. İşte Türk tarihyazımında 1838 ticaret anlaşması ile bugün varmış olunan nokta da böyle bir kısır döngüye benziyor. Öyle ki, hangi eğilimde olurlarsa olsunlar, Türk tarihçileri arasında, 1838 ticaret anlaşması konusunda bir ittifak vardır. Buna göre, Balta Limanı anlaşması, Osmanlı kapitalizmini tek başına önlemediyse bile, bunu engelleyen olguların başında gelmektedir. Başka bir deyişle 1838 ticaret anlaşması, iktisadi gelişme tarihimizde adeta tayin edici bir rol oynamıştır. Bu genel inancın doğruluk derecesi ve kaynakları nelerdir? Bu konuda, yazımızın başında sözünü ettiğimiz büyük bir tartışma yapılmıştır. Bu tartışma bizzat İngiltere'de ve anlaşmanın yapıldığı yıllarda olmuştur. Birçok akademik nitelikte araştırma ve eserde ifadesini bulsa bile, tartışma, esas itibariyle siyasal ve iktisadi nitelikte olmuş ve şu temel sorular etrafında cereyan etmiştir:

Doğuda yükselen bir güç olan Rusya'ya karşı nasıl bir tutum, İngiliz çıkarları için daha yararlıdır? Doğu Akdeniz'de çöküntü halinde bulunan Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak, Avrupa'da barış ve istikrar açısından gerekli değil midir? İngiliz ticareti Rusya'da mı yoksa Osmanlı Devleti'nde mi daha elverişli olanaklara, daha büyük bir pazar potansiyeline sahiptir? Görüldüğü gibi bu sorular, İngiliz egemen sınıflarının iç çelişkilerini yansıtan ve onların çıkarlarını savunan siyasal partileri derinden ilgilendiren sorulardır. Birbuçuk yüzyıl sonra bu tartışmayı yeniden ele alırken, tezleri de elbette en ciddi

araştırmalarda ifadesini bulan şekilleriyle incelemek zorundayız. Denilebilir ki, bu tezler, o dönemin ihtiraslı siyasal ortamında «Osmanlı taraftarları» ile «Rus taraftarları»nı karşı karşıya getiriyordu. Ve Osmanlı taraftarlarının fikirlerini en iyi D. Urguhart temsil ediyordu.

DAVİD URGUHART YA DA DAVUT BEY

Yakın tarihlerde İngiltere'nin XIX. yüzyıl doğu Akdeniz siyaseti konusunda yazılmış eserler incelenirse, D. Urguhart adında bir İngiliz diplomatının adının sık sık geçtiği görülür. Bununla beraber bu ismin yanına ilâve edilen sıfatların pek olumlu olmadığı da gözden kaçmaz. Gerçekten D. Urguhart'a lâyık görülen sıfatlar «eksantrik», «acayip», «megaloman» gibi, daha ziyade küçültücü sıfatlardır. Hatta Palmerston'un dış politikasını inceleyen bir İngiliz bilim adamı daha da ileri giderek Urguhart'ı «yarı deli» olarak takdim etmiştir.[1] Bu küçümseyici yaklaşım, Osmanlı yakın geçmişini anglo-sakson tarihyazımının değer sistemi içinde ele alan eserlerde de egemendir.[2] Kısaca çağdaş bilim adamları D. Urguhart'ı ciddiye almamışlar ve okuyucu da bizzat yazarın eserlerine başvurma hevesini kırmışlardır. Oysa D. Urguhart, Osmanlı Devleti hakkında her biri büyük yankılar uyandıran bir sürü eser yazmıştır ve hakkında verilebilecek en iyi hüküm de ancak bu eserlerin incelenmesi ile mümkündür.

D. Urguhart geçen yüzyılın başlarında İngiltere'de doğmuş ve gençliğinde daha çok askerlik konusunda eğitim görmüştü. 1820'lerde, takdirini kazandığı Jeremy Bentham'ın da teşvikiyle, Doğu sorununa gitgide artan bir ilgi duymuş ve Yunan ihtilaline aktif biçimde katılarak Türklerle savaşmıştır.[3] 1830'da Yunanistan ortak bir protokolle bağımsızlığına kavuşurken, Urguhart da, kralın özel sekreteri aracılığı ile Buckingham Sarayı'na ulaştırdığı raporlarla İngiltere Kralı IV. William'ın dikkatini çekmiştir. Urguhart'ın entellektüel yeteneğini ve Doğu Sorunu konusundaki bilgilerini çok takdir eden IV. William, kendi-

(1) Charles Webster; The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841; Londra, 1951, cilt: II, s. 525.

(2) B. Lewis (The Emergence of Modern Turkey, Londra 1961) ve Niyazi Berkes'in (The Development of Secularism in Turkey, Montreal, 1964) eserlerinde D. Urguhart'ın adı hiç geçmemekte, kendisi yok farzedilmektedir. Şerif Mardin ise D. Urguhart'ın «duygusal ekzotizmi»nden söz ediyor. (The Genesis of Young Ottoman Thoughts, Princeton, 1962, s. 247-248). Charles Issawi'ye göre ise D. Urguhart, bir «acayip parlamenter» dir. (The Economic History of Turkey: 1800-1914, Londra, 1980, s. 52).

(3) Geçen yüzyılın sonlarında D. Urguhart'ın ismi adeta tamamen unutulmuştur.. G. Robinson'un eseri (David Urguhart, Oxford, 1920) kendisi için bir çeşit «iadeyi itibar» sağlamıştır. Ne yazık ki, bu eseri Fransa kütüphanelerinde bulup inceleyemedik. Ancak Urguhart'ı sevmeyenler G. Robinson'u da «bizzat Urguhart kadar hissî ve mistik» diye küçümsemişlerdir. (Ch. Webster; Urguhart, Ponsonby and Palmerston; English Historical Review, No: 242, Ocak 1947).

sini 1931 sonbaharında olağanüstü elçi Stratford Canning ile birlikte İstanbul'a yollamıştır. D. Urguhart 1833 yılında da, kendi isteği ile, doğu Akdeniz bölgesinde İngiliz ticaretinin gelişme olanaklarını incelemek üzere tekrar İstanbul'a gitmiştir. 1833 yılı Osmanlı İmparatorluğu açısından son derece kritik bir seneydi. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa karşısında acze düşen Osmanlı yöneticileri, İngiliz desteğini sağlayamayınca, Ruslara yaklaşmışlar ve büyük ödünlerle Hünkâr İskelesi anlaşmasını imzalamışlardı. Bu olaylardan sonra İstanbul'a gelen Urguhart, Ruslara karşı fikirleriyle Osmanlı yöneticilerinin tam güvenini kazanmıştır. O kadar ki, Osmanlılar Rus Elçisinin kendilerine yolladıkları resmî yazıları aynen Urguhart'ın da bilgisine sunmaya başlamışlardır. Bununla beraber, Urguhart'ın Bab-ı Alî ile samimiyeti, Lord Palmerston'un hoşuna gitmemiş ve İngiliz Elçisi Ponsonby'ye «Avrupa barışına bir tehdit teşkil ettiği için İstanbul'dan uzaklaştırılması»[4] talimatı verilmiştir. Gerçekten de Urguhart İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve ancak 1835'de bir iktidar değişikliğinden sonra, bu kez diplomat olarak tekrar İstanbul'a gelmiştir. İşte Urguhart'ın Doğu Sorunu ile ilgili fikirleri bu yıllarda oluşmuş ve işgal ettiği mevkinin küçüklüğüne rağmen, eserlerinin ciddiyeti ile Lord Palmerston'un Doğu politikasının baş düşmanı haline gelmiştir.

D. Urguhart'ın Osmanlı toplumu ile ilgili ilk eseri, 1833'de yayınlanan «Türkiye ve Kaynakları»[5] başlıklı kitaptır. Yazar bu eserinde Osmanlı sosyo-ekonomik düzenini, o zamanki alışılmış fikirlerden çok farklı bir biçimde ele alıyordu. D. Urguhart'ın İngiltere Kralı tarafından beğenilmesine ve desteklenmesine yol açan eser de bu olmuştur. Gerçekten kral IV. William eseri bizzat okuduğu gibi, incelenmek üzere tüm bakanlıklara birer kopyesini de yollatmıştır.[6] Kralın bu ilgisi, Urguhart'a bir takım resmî raporların verilmesinde ve yazarın «The Portfolio» dergisini çıkarmasında başlıca rolü oynamıştır. Bütün bu yayınlar İngiliz kamuoyunu çok etkilemiş ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti lehine bir fikir akımı yaratmıştır. Bu akım Hünkâr İskelesi anlaşmasından sonra paniğe kapılan iş çevreleri tarafından da desteklenmiştir. Buna karşılık, aynı akım, Osmanlı Devletine karşı Rusya taraftarlarını da hareket geçirmiş ve Richard Cobden, Türkiye'ye karşı düşmanca duygularla dolu «Rusya» isimli eserini bu sırada yazmıştır.

D. Urguhart'ın «Türkiye ve Kaynakları» isimli eseri özel bir incelemenin konusu olmalıdır. Burada sadece esere hakim ana fikri vermekle yetineceğim.

Urguhart'a göre Osmanlı düzeni en geniş ölçüde özgür ticarete ve özgür sanayiye dayanıyordu. Bu durum yerel idare-

(4) Dictionary of National Biography, cilt: 58, s. 43-44.

(5) D. Urguhart; Turkey and its Resources; Londra, 1833. Biz Fransızca çevirisini kullandık: La Turquie et ses Ressources; Paris, 1836.

(6) G. H. Bolsover; D. Urguhart and the Eastern Question; The Journal of Modern History; 1936, No: 4.

nin de son derece özerk ve gelişmiş olmasına yol açıyordu. Türkler, fetihleriyle, Bizans'ın «çürümüş aristokrasisinin, kalabalık ve zalim ruhban sınıfının, horgörülmeye lâyık hükümetinin haksız kanunlarının ve özellikle tekellerinin, malî idaresinin ve tahsildarlar ordusunun»[7] tam anlamıyla ezdiği halka rahat bir nefes aldırmışlardır. Bu husus, kökeni islam hukukuna dayanan vergi sistemleri sayesinde gerçekleşmiştir. Gerçekten Türkler dolaylı vergileri toptan reddederek ve malî sistemlerini basit ve dolaysız bir vergi sistemine dayandırarak ticaretin ve sanayinin son derece gelişmesine elverişli bir zemin hazırlamışlardır. Doğrudan vergiler yerel idareleri geliştirmiş ve bu durum müslüman olmayan reayanın da kendi kurumlarını korumalarına ve hatta, Avrupa'da sanılanın aksine, geliştirmelerine yol açmıştır.[8] Batıdaki yanlış düşünceler, siyasal merkeziyetçilikle idari merkeziyetçiliğin karıştırılmasından ileri gelmektedir. Osmanlı Devletinde siyasal merkeziyetçilik vardır, fakat idari merkeziyetçilik yoktur. Vergilerin doğrudan vergiler oluşunun nedeni de siyasal merkeziyetçiliğin gücüdür. Zaten bu güç sayesindedir ki, doğulu iktidarlar, hiçbir zaman verginin kılık değiştirmesine ihtiyaç duymamışlardır.»[9] «Doğulu despotizm» işte bu noktada kendini göstermektedir. Fakat bunun sonuçları iki temel ilke halinde ortaya çıkmaktadır: Ticaret ve sanayide özgürlük ve malî amaçla yaratılmakla beraber, adaletin de uygulanmasında araç olan bir belediye ve köy idaresi. [10]

Görüldüğü gibi. D. Urguhart'ın Osmanlı toplumu ile ilgili fikirleri, günümüzde moda olan ve Osmanlı düzeninin temel zaafını «sivil toplum»un yokluğunda gören fikirlerden çok uzaktır. Fakat belirtelim ki, yazar, Osmanlı Toplumunu önce klâsik işleyiş biçimiyle ele almış ve sonra XIX. yüzyıldaki gelişimi eleştirici bir yöntemle incelemiştir. Özellikle iltizam sisteminin malî sistemi nasıl bozduğu, sarraflarla paşalar arasındaki ilişkiler, serbest ticarete konulan sınırlamalar ve yasaklar yazarın somut olarak ele aldığı konular arasındadır.

D. Urguhart'ın yayınları İngiltere'de nasıl karşılanmıştır? Bu konuda yazarın düşünce sistemini iki ayrı kısımda ele almak gerektir. Birincisi «Türkiye ve Kaynakları» başlıklı eserinde ortaya konan Osmanlı toplumsal düzeni ile ilgili fikirleridir. İngiliz iş çevrelerinin görüşlerini yansıtan bir dergide, Urguhart'ın doğrudan vergi ve yerel idare ile ilgili düşüncele leri «biraz abartılmış fikirler» olarak görülmekle beraber, eserin bütünü şu şekilde övülmüştür: «Yazarın tecrübeye ve somut verilere dayanan görüşleri genellikle sağlıklıdır ve okuyucuya bol miktarda düşünce malzemesi vermektedir.»[11] Bu

(7) D. Urguhart; a.g.e., s. 37.
(8) Aynı eser; s. 32-37.
(9) Aynı eser; s. 32.
(10) Aynı eser; s. V.
(11) The Edinburg Review; Urguhart'ın «Turkey and its Resources» isimli eserinin eleştirisi, 1833, No: 117, s. 115.

olumlu yaklaşım, belki İngiliz kamuoyuna egemen olmamakla beraber, çok zayıf bir akım da değildi. XIX. yüzyılın başlarında yayınlanan Thomas Thornton'un eseri, Osmanlı düzeni hakkındaki olumlu analizleriyle bu konuda elverişli bir zemin hazırlamıştır.[12] Fakat Urguhart'ı asıl meşhur eden ve düşüncesini bir politik güç haline getiren eserleri, uluslararası ilişkilerle, daha somut bir ifadeyle İngiltere'nin Rusya ve Osmanlı Devletine karşı takınması gereken tavırla ilgilidir. Urguhart bu konulara açıklık getiren bir sürü eser yazmış ve ayrıca «The Portfolio» dergisini çıkarmıştır.

D. Urguhart uluslararası ilişkiler konusunda İngiltere'nin Rusya'ya karşı, enerjik bir biçimde Osmanlı Devletinin yanında yer almasını savunmuştur. Kamuoyunda «Türk dostu» olarak tanınmasının ve Rus taraftarlarının düşmanlığını kazanmasının asıl nedeni budur. Oysa, eserleri dikkatle incelenirse, bu İngiliz liberalinin «Türk dostu» olmaktan ziyade İngiliz ticari çıkarlarının gerçek savunucusu olduğu ortaya çıkar. Urguhart İngiltere'nin, Rusya'dan çok Osmanlı Devleti ile ticaretini geliştirmesinde fayda görmüş; bir sürü incelemeyle bunu ortaya koymuş ve Türkiye'nin de bundan kârlı çıkacağına inanmıştır. Eğer düşüncesinin aktif yönü bu olmasaydı ve sadece Osmanlı düzeni hakkında eserler veren, Doğu kültürüne sempati duyduğu için «Davut Bey» diye isimlendirilen ve Türk hamamını İngiltere'de tanıtan biri olarak kalsaydı, herhalde ismi şimdi tamamen unutulmuştu. Ayrıca hatırlatalım ki, Yunan ihtilali sırasında Türklerle savaşan bu liberal diplomat, o dönemde sık görüldüğü gibi, sonradan Yunanlılara sempatisini de kaybetmemiştir. Aksine Rum cemaatinin Osmanlı siyasetinde aktif bir rol oynamasının Osmanlı Devleti'nin geleceği için çok olumlu olacağını belirtmiştir.[13] Bütün bunlara rağmen, kendisine «Türk yanlısı», hatta «türkomanyak»(!)[14] sıfatının yakıştırılması, Türklere karşı sadece tarafsız olmanın bile ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Urguhart'ın İngiliz - Osmanlı ticareti ile ilgili düşünceleri ve eylemi ne olmuştur? Şimdi yazarın bu konudaki fikirlerini —diğer kaynaklarla da karşılaştırarak ve tamamlayarak— gözden geçirelim.

İNGİLTERE VE DOĞU AKDENİZ TİCARETİ

«Katerina, Türkiye'ye karşı tecavüz sistemini, diğer güçlerin yardım ve işbirliği olmaksızın sürdüremeyeceğini kavradı.» Wellesley Pole'ün, Urguhart tarafından eserinin başında zikredilen bu sözleri, yazarımızın temel düşüncesini özetlemiştir.[15]

(12) Thomas Thornton; The Present State of Turkey; 2 cilt Londra, 1809. Buna karşılık, W. Eton'un 1799'da yayınlanmış olan «A Survey of the Turkish Empire» isimli eseri ise, Thornton'un kitabının adeta antitezidir.
(13) D. Urguhart; a.g.e., s. 27, (Cilt: II).
(14) Donald Southgate; 'The Most English Minister..' The Policies and Politics of Palmerston, Londra, 1966, s. 67.
(15) D. Urguhart; The Progress of Russia in the West, North and South; Londra, 1853, Giriş kısmı.

Gerçekten Urguhart'a göre, Rusya, Katerina'dan itibaren Osmanlı Devletine karşı gelişimini hep Batı'nın, özellikle İngiltere'nin desteği ile sağlamıştır.

D. Urguhart 1831 sonlarında ilk defa Türkiye'ye geldiği zaman, Osmanlı dış ticaretini çeşitli kısıtlamalar içinde bulmuştu. Fakat daha sonra Türkçe öğrenip, Osmanlı tarihini ciddi bir şekilde inceleyince, bu durumun Osmanlı gelişimine ters olduğunu ve ona dış güçler tarafından empoze edildiğini hissetmişti.

Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllar boyunca, Bizans gibi, İstanbul'a ucuz ekmek sağlamak üzere çevre eyaletlere buğday ihracı yasağı koymuştu. Bunun dışında dış ticaret serbestti. Bu serbestliği, yabancı ülkelere verilen ve Osmanlıların «ahidname», yabancıların ise «kapitülasyon» dedikleri metinlerle verilen haklar sağlıyordu. Ancak bunlar sultanın idaresi ile tek taraflı olarak verilen ve her an geri alınabilecek haklardı ve Osmanlı çıkarlarına tamamen uygundur.[16] Osmanlılar dış ticaret konusundaki egemenliklerini, Ruslara karşı yenilmeye başladıktan sonra, siyasal egemenlikleriyle birlikte kaybetme yoluna girmişlerdir. Küçük Kaynarca Anlaşması ile başlayan bu süreç, 1829 Edirne Anlaşması ile tamamlanmıştı. Gerçekten bu anlaşmanın 7. maddesine göre, Rus tabiyetinde bulunanlar Osmanlı Devleti'nde, gerek kara gerekse deniz ticaretinde tam bir özgürlük elde ediyorlardı.[17] Osmanlı Devleti bu özgürlüğü, bağımsızlığına aykırı bir biçimde, hiçbir şekilde sınırlayamıyor ve bu yöndeki girişimlerine karşı, Rusya cezalandırma tehdidini elinde bulunduruyordu.[18] 1829 anlaşmasından sonra Osmanlı Devleti'nde bulunan birçok yabancı ve hatta ticaretle uğraşan yerli hıristiyan, bu özgürlükten tam yararlanmak için Odesa'dan bir pasaport almışlar veya Rus konsolosunun himayesine sığınmışlardı. Bununla beraber gelişim Edirne Anlaşmasına uygun olmamıştı. Osmanlı sultanları egemenlik haklarını kullanarak ihraç mallarına yasaklamalar ve «tekel»ler koymaya ve bu tekel haklarını da satmaya başlamışlardı. Savaşlar, Rusya'ya ödenen tazminat ve reform girişimleri için duyulan ek gelirler ihtiyacı, bu yola gidilmesini adeta zorunlu kılmıştı. İşin ilginç yönü bu gibi bir gelişim Edirne Anlaşmasına açıkça aykırı olduğu ve Rusya'ya yaptırımlar uygulama olanağı verdiği halde, Rusya hareketsiz kalmış ve Osmanlı dış ticaretindeki yasaklara ve tekelleşme sürecine tepki göstermemişti. Bunun açıklamasını Urguhart şöyle yapmaktadır. Rusya, Doğu Akdeniz'de git-

(16) G. Pelissie du Raus'un belirttiği gibi, Osmanlı «ahidname»leri, Harun Reşid'in Charlemagne'a, Bizans'ın Venedik ve Cenevizlilere verdiği ayrıcalıklardan farksızdı. Bk. Le Regime des Capitulations dans l'Empire Ottoman, Paris, 1910.

(17) D. Urguhart'ın bu konudaki fikirlerini, aksi belirtilmedikçe, «The Progress of Russia» isimli eserinden naklediyoruz.

(18) Anlaşma metni için bk. G. Noradounghian, Recueil d'Actes Internationanx de de l'Empire Ottoman, cilt: II, Paris, 1900, s. 166 - 173.

tikçe artan uluslararası ticarette Osmanlı Devletini başlıca rakip olarak görüyordu. Bu bakımdan, Osmanlı Devletinin Batıyla ticaretini baltalamak, onunla çok ayrıcalıklı bir biçimde ticaret yapmaktan daha kârlıydı. Bu yüzden, bizzat kendi pasaportunu taşıyan tüccarları feda ederek ve Edirne Anlaşmasının verdiği hakları kullanmayarak Osmanlı ticaretinin tekelleşmesine göz yumdu. Oysa, Napolyon savaşlarından sonra İngiltere ticaret çevreleri Osmanlı İmparatorluğuna giderek artan bir ilgi duymaya başlamışlardı. David Urguhart, bizzat kralın da paylaştığı bu ilginin sonucu olarak İstanbul'a gönderilmişti. Kendisi İngiltere - Osmanlı ticaret olanaklarını yerinde incelemiş ve kralın rızasıyla elde ettiği raporlardan da yararlanarak The Portfolio'yu çıkarmaya başlamıştı. Bu yayın organında D. Urguhart, buğday, zeytinyağı, yün, kereste v.s. gibi birçok maddeyi teker teker inceleyerek, bunların Osmanlılardan ithalinin ne kadar yararlı olduğunu anlatmaya çalışıyordu.[19] Ayrıca yine Urguhart'ın ayrıntılı bir biçimde gösterdiği gibi, Ruslar ihracatı teşvik ederken, ithalatı koruyucu ve hatta birçok mal için yasaklayıcı bir gümrük politikası izliyorlar ve İngiliz ürünlerine kapılarını kapıyorlardı. Bu yüzden İngiliz - Rus ticareti giderek İngiltere aleyhine gelişiyor ve İngiltere'nin ithalatı artarken, ihracatı azalıyordu.[20] Bütün bunlar İngiliz ticaretini Osmanlılara doğru kaydırmanın ek gerekçeleriydi.

Urguhart 1835'te İstanbul'a gittiği zaman, kendisine verilen görev, bu durumu düzeltecek bir ticaret anlaşması imzalamaktı. Oysa bu konuda hazırladığı tasarı başlangıçta genel kabul gördüyse de, sonunda «Türk ürünlerinin ithal resimlerini indirerek Rusya'yı kızdırmak istemeyen Ticaret Odası Başkanı Poulett Thompson tarafından reddedildi.»[21] P. Thompson'a göre Türkiye, Urguhart'ın sandığının aksine, İngiltere'nin ithal ihtiyacını, özellikle gemi inşaatında kullanılan kereste ihtiyacını karşılayamazdı. Bu yüzden boşu boşuna Ruslarla bir ihtilaf konusu yaratmamak lâzımdı. Oysa durum bu kadar basit değildi. İngiliz burjuvazisinin iç çelişkileri, bu sırada, gerçeklerin saptırılmasına yol açan bir ideolojik tartışma şeklinde ortaya çıkmıştı. 1836 yılında D. Urguhart, hazırladığı bir anlaşma tasarısını kabul ettirmeye çalışırken, Richard Cobden de meşhur «Rusya» başlıklı risalesini yayınlıyordu.

RICHARD COBDEN ADINDA BİRİ...

R. Cobden Manchester'li bir iş adamıydı. Küçük bir çiftçinin oğlu olan ve çocukluk yıllarını Dickens'in romanlarında anlattığı Yorkshire okullarının sefaleti içinde geçiren R. Cobden, 1828'de ticarete atılmış ve kısa sürede zengin olmuştu. 1836 yılında İstanbul, Ege kıyıları ve Mısır'ı içeren bir seyahatle Doğu sınırlarını tanımaya çalışmıştı. Ayrıca bir de Rusya seyahati yaparak, sözünü ettiğimiz eseri yazmıştı.

(19) Le Portfoilo, cilt: II, No. 11, 12, 1836.
(20) Le Portfoilo, cilt: II, No: 13.
(21) G.H. Bolsover; a.g.m., s. 461.

R. Cobden İngiliz Tarihine «Viktorya döneminin başlangıcında serbest ticaretin en büyük savunucusu»[22] olarak geçmiştir. Bu sıfatı kazanmasında, özellikle, İngiltere'de hububat ithalatını kısıtlayan gümrük yasalarıyla savaşı ve örgütçü kişiliği rol oynamıştır. Bununla beraber, R. Cobden'in, İngiltere'nin Rusya'ya karşı tutumuyla ilgili fikirlerinin «serbest ticaret»e ne kadar uygun olduğu tartışılmaya değer. Gerçekten R. Cobden, Osmanlı Devletine karşı Rusya'yı hararetle savunmuştur. Aslında R. Cobden, ticarî bağlarla bağlı olduğu Rusya'yı doğulu bir toplum olarak eleştirmekle beraber, tüm hücumlarını, onun «daha barbar ve despotik komşularına» çevirmiş ve Rusya'nın Osmanlı Devletinden «kanunları ve kurumları itibariyle kıyaslanmayacak derecede daha üstün»[23] olduğunu ileri sürerek kamuoyunu çok etkilemiştir. Hatta R. Cobden, Rusların İstanbul'u almalarının uygarlığın lehine olacağını söyleyecek kadar ileri gitmiştir.[24] Bütün yayınları Urguhart'ın hazırladığı tasarının benimsenmemesinde ve giderek reddedilmesinde rol oynamıştır. Nitekim, 1838 Ağustosunda Balta Limanı'nda İngilizlerle çok farklı bir ticaret anlaşması imzalandığı zaman, D. Urguhart bunu şiddetle eleştiriyor ve bunun kendi hazırladığı metinle hiç ilgisi olmadığını belirtiyordu.

Yukarıdaki açıklamamız gösteriyor ki, 1830'larda, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında bir değil, iki anlaşma tasarısı hazırlanmıştır. İki ayrı «parti»yi ve zihniyeti ifade eden bu anlaşmalar, büyük tartışmalara ve kavgalara yol açmıştır. Bunlardan 1836 tarihli Urguhart'ın tasarısı daha sonraları tamamen unutulmuş ve hatta gülünç bir şekilde, 1838 anlaşması Urguhart'a atfedilmiştir. Yakın tarih araştırmalarımızda 1838 anlaşmasına bu derece büyük bir önem verildiği halde, Urguhart'ın tasarısı hiçbir bilgi ve inceleme konusu olmamıştır. Bunun nedenlerini biraz sonra açıklamaya çalışacağım. Şimdi İngiliz diplomasisi ve ticari girişimleri karşısında Osmanlıların tutumlarını ele alalım.

BİR SULTAN VE BİR PAŞA

Osmanlı düşüncesinde, devletin iktisadî çıkarlarını bir bütün olarak ele alan ve nasıl savunulacağını inceleyen bir disiplin yoktu. XIX. yüzyılda dahi Osmanlılar, geleneksel islâm kültürünün «ilm-ü tedbîri menzil» denilen ve daha çok «hane ekonomisi» özellikleri taşıyan düşünce kalıplarının dışına çıkamamışlardı. Zaten XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren, Osmanlı Devletinin içine düştüğü buhran, kendisi için bağımsızlık ve bütünlük sorunlarını ön plana getirmişti. Küçük Kaynarca Anlaş-

(22) Encyclopaedia Britannica, 1964 baskısı. Fransa'da Genç Osmanlıların savunucusu gazeteci E. de Girardin Cobden'in yakın dostuydu ve ona «uluslararası insan» sıfatını vermiştir. Bk. J. A. Hobson; Richard Cobden, The International Man; Londra, 1918, s. 9, R. Cobden'in III. Napolyon döneminde Fransa'da heykeli dikilmiştir.

(23) R. Cobden; The Russia; Edinburg; 1836, s. 2-3.

(24) R. Cobden; aynı eser; s. 7.

masından sonra Devlet yöneticilerine egemen olan düşünce, herşeyden önce orduyu güçlendirecek ve çağdaş silahlarla donatacak kaynakları bulmaktı. III. Selim'in bu konudaki girişimleri ve acıklı sonu, II. Mahmud için öğretici bir ders olmuş ve adeta onun eylem programını çizmişti. II. Mahmud ne özlem, ne de düşünce itibariyle batılı anlamda bir «reformcu» değildi. Saplantı şeklindeki arzusu, kriz halindeki Osmanlı toplumunda otoritesini yeniden kurmak ve güçlü bir padişah olmaktı. Gerek yeniçerilerin gerek bir kısım derebeyinin tasfiyesinde kullandığı yöntemler, kendisini Osmanlı tarihinin en zalim hükümdarlarından biri haline getirmiştir.[25] Buna rağmen II. Mahmud hiçbir şekilde amacına ulaşamamış; bir taraftan Yunan ihtilali öbür taraftan da Mehmed Ali Paşa isyanı karşısında tamamen çaresiz kalmıştır. İngilizler ve Ruslarla ilişkisini tayin eden ve giderek 1838 ticaret anlaşmasına yol açan temel unsur da Mısır ayaklanması olmuştur. Özellikle 1832'de Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'in ordusuyla Konya'ya kadar ilerlemesi ve tüm Osmanlı güçlerini perişan ederek İstanbul'a yürüyüşe hazırlanması kendisini çılgına çevirmiş ve resmen Rus himayesini kabul eden Hünkâr İskelesi Anlaşmasının imzalanmasına yol açmıştır. Oysa Osmanlılar arasında, yakın tarihte birçok acı mağlubiyete uğranılan Rusya çok sevimsiz bir ülkeydi. Saltanata ve şeriata daima bağlılığını ilân eden bir müslüman valiye karşı Rus himayesi, kolay kabul edilir bir durum değildi. Zaten Sultan Mahmud da, Rusların değil, hiç olmazsa İngilizlerin yardımını istemişti. Bununla beraber, Palmerston bu yöndeki taleplere hissiz kalmış ve donanmanın Portekiz ve Hollanda kıyılarındaki manevraları dolayısıyla elde İstanbul'a yollanacak gemi olmadığını ileri sürmüştü. Palmerston'un, İngiliz iş çevrelerinde bile «utanç verici»[26] bulunan bu açıklaması, İstanbul'da büyük bir düş kırıklığı yaratmıştır. İşte Osmanlı yönetici zümresindeki İngilizlere karşı tutumu anlamak için, içinde bulundukları bu küçültücü durumu iyi değerlendirmek gerekir. Gerçekten Mehmed Ali yenilgisini ve Hünkâr İskelesi anlaşmasını izleyen yıllarda, Osmanlı sultanı için, asi paşanın cezalandırılması ve kırılan onurunun tamiri, merkantil düşüncelerden çok önce gelen bir sorundu. Fransız Elçisi M. Roussin, Paris'e yolladığı raporda, II. Mahmud'un «Mehmed Ali'nin cezalandırılması için İmparatorluğunun yarısını vermeye hazır olduğundan kuşku duymadığını»[27] belirtiyordu. Hünkâr İskelesi Anlaşması, hiçbir zaman Osmanlıların istedikleri ve benimsedikleri bir şey değildi. Ayrıca Ruslar, anlaşmadan sonra da Os-

(25) Gerek batı, gerekse Türk tarihyazımında II. Mahmud'un «reform»culuğu ile «zalim»liği birarada bulunmaktadır. Bu konuya, başka bir yazıda, ayrıntılı olarak döneceğim.

(26) Blackwood's Edinburg Magazine; 1836, cilt: 39. (Foreign Policy and Foreign Commerce başlıklı yazı)

(27) Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri; Correspondances Politiques: cilt: 276; 24 Ağustos 1838 tarihli rapor.

manlı yöneticilerini kendi halklarının gözünden düşürmek ve zayıflatmak için sistemli bir çaba sarfetmişlerdir. Örneğin Rus İmparatoru, bu amaçla Hünkâr İskelesi kışlalarındaki Osmanlı alaylarına madalya vermek istemişti.[28] Neden olarak da Osmanlı askerlerinin anlaşma sırasında Rus askerleriyle kardeşçe ilişkilerini ileri sürüyordu. Oysa Ruslar gerçek durumun bunun tersi olduğunu çok iyi biliyorlardı. Ayrıca madalya merasimi Ramazan ayma rastlatılarak, askerler büsbütün kışkırtılmak isteniyordu. Nitekim Osmanlı yöneticilerinin bütün isteksizliklerine rağmen Rus Elçisi Boutenief, Çarın isteğini kabul ettirmiş ve Osmanlı askerleri de gerçekten ayaklanmışlardır. II. Mahmud'a ise bu ayaklanmanın elebaşlarından yirmi kişiyi idam ettirmek görevi (!) düşmüştür. II. Mahmud, halkın bütün nefretini kazanan bu eylemiyle daha da tecrit olmuş ve gücünü kaybetmişti. Fakat bütün bunlara temel nedenin Mehmed Ali isyanı olduğu da unutulmuyordu.

Gerçekten âsi vali Mehmed Ali Paşa'nın gücü nasıl kırılacaktı? Her şeyden önce bu gücü sağlayan unsurlar yokedilmeliydi. Bunların başında ise, Paşa'nın gelirlerini son derece artıran ve batılı uzmanların yardımıyla modern bir ordu kurmasını sağlayan tekel sistemi geliyordu. Gerçekten Mısır Valisi, tekel sistemini son derece yaygın bir şekilde kullanarak adeta Mısır'ın mülkiyetine sahip hale gelmişti. Bu suretle kazandığı kaynakları ise, Osmanlılardan çok daha rasyonel bir biçimde kullanarak ülkesini modernleştiriyordu. Üstelik Osmanlı tekellerinin kazancı, büyük ölçüde sarraflar, paşalar ve bunların adamları arasında paylaşılıp, az kısmı devlet hazinesine gittiği halde, Mısır'da Mehmed Ali Paşa bunun hemen tamamına el koyuyordu. Bu yüzden batılı çevrelerde Mehmed Ali Paşa'nın tekellerin kalkmasına kolay kolay razı olmayacağı düşünülüyordu.[29] Osmanlı Devleti ise, bunu, İngiltere'nin yardımıyla zorla kabul ettirmek amacındaydı. Nitekim Urguhart'ın tasarısı hasıraltı edildikten sonra, Osmanlılar ancak Mehmed Ali Paşa'ya yardım ve kredi vaadiyle ve buhranın yoğunlaştığı bir sırada 1838 anlaşmasını imzalamışlardır.[30]

1838 anlaşması İngilizlerle gizli görüşmeler sonucu imzalanmıştır. İlk görüşmeleri Fransızlar başlattığı halde, onlar bile devreden çıkarılmış[31] ve anlaşmanın temel ilkelerini İngiliz El-

(28) Le portfolio; cilt: II, No: 10; s. 32-34.

(29) Buna rağmen Batı diplomasisini çok iyi bilen M. Ali Paşa bu konuda çok ihtiyatlı bir tutum takınmıştır. Bk. A. Hasenclever; Die Orientalische Frage in den Jahren 1838-1841; Leipzig, 1914; s. 19-21.

(30) Urguhart'ın tezi ve daha önce zikrettiğimiz Bolsover'in incelemesine göre tasarıyı İngiliz Dışişleri Bakanlığı hasıraltı etmişti. Buna karşılık, daha sonra sözünü edeceğimiz J. V. Puryear'ın eseri ve ona dayanarak Reşat Kaynar (Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat; Ankara, 1954, s. 126) anlaşmayı 1837'de Osmanlıların reddettiğini yazmaktadır. Bu tasarı herhalde Urguhart'ınkı değildir.

(31) Fransız Elçisi M. Roussin, raporlarında belirttiği gibi, «yararlan-

çisi Ponsonby ile M. Reşid Paşa saptamışlardır. Tekellerin kalkmasına Osmanlı Devleti'nde güçlü bir çıkar grubu karşı çıkıyordu. Gümrük yöneticileri ile Rum ve Ermeni tüccarları ve sarrafları arasında oluşan ve bir kısım paşaları da kapsayan bir koalisyon bütün gücüyle anlaşmayı önlemeye çalışmıştı.[32] Ayrıca Osmanlı hazinesinin tam bir çöküntü içinde bulunduğu ve batı gazetelerinde Osmanlı hükümetinin dış elçiliklerinin ödeneklerini bile karşılayamadığının yazıldığı [33] bir sırada, derhal gelirleri artıracak bir yönü olmayan bu anlaşma pek cazip görünmüyordu. Ne var ki, Mehmed Ali sorunu ağır basmış ve İngiliz kredisi de tamamlayıcı bir rol oynamıştır. Böylece görüşmeleri elçi Ponsonby'nin direktifine göre yürüten İngiliz diplomatı H. Bulwer merkeze hiç de iyimser olmayan raporlar yolladığı bir sırada [34] anlaşma imzalanıvermişti. Anlaşma Lord Palmerston'da çok büyük bir memnuniyet uyandırmış ve İngiliz Dışişleri Bakanı derhal bir teşekkür mektubu yollayarak, anlaşmayı «Capo d'opera» (şaheser) olarak nitelemiştir.[35]

1838 ticaret anlaşması Osmanlı çıkarları açısından ne ifade ediyordu? Sadece anlaşma hükümlerini inceleyerek bunu anlamak olanaksızdır. Bu konuda sağlıklı bir görüşe sahip olabilmek için Osmanlı dış ilişkilerini politik ve ekonomik yönleriyle bir bütün olarak ele almak gerekiyor. Şimdiye kadar bu yapılmadığı ve dikkatler daha ziyade anlaşma metni ve İngiltere ile sınırlı kaldığı için, 1838 anlaşmasına gerçekte sahip olduğundan farklı bir önem atfedilmiştir. Aslında Osmanlı - İngiliz ticaretinin gelişimi incelenirse, 1838'den sonra, anlaşmanın yürürlüğe girmesi ile izah edilecek bir sıçrama göze çarpmaz.[36] Gerçi bu ticaretin hacmi sürekli olarak artmaktadır; fakat bu artış olgusu anlaşmadan önce başlamıştır. Herhalde bu nedenledir ki, bu dönemin iktisadi gelişimini inceleyen araştırıcılarımız da bu konuda kuşkularını ileri sürmeye başlamışlardır.[37] Aslında Os-

makla beraber» yine de meydanı İngilizlere bırakmamaya çalışmıştır. Correspondances Polltiques, La Turquie, cilt: 276; 14 Ağustos 1838 tarihli rapor.

(32) Charles Webster; a.g.e., cilt: II, s. 555.

(33) Le Journal des Débats (20 Temmuz 1838): Le Constitutional (20 Temmuz 1838); Bu gazeteler de Gazette d'Augsburg'u kaynak gösteriyorlar.

(34) H.L. Bulwer; The Life of Viscount Palmerston (Selections from his diary and Correspondance). Cilt: II, Londra, 1871, s. 273-80.

(35) Bulwer; a.g.e., cilt: II, s. 285.

(36) İngiliz iktisat tarihiyle ilgili J. H. Clapham'ın klasik eserinde, bu dönem Osmanlı - İngiliz ticareti incelendiği halde, 1838 anlaşmasının adı bile geçmez. Bk. An Economic History of Modern Britain: The Early Rallway Age, 1820-1850. s. 481-482.

(37) Bk. Orhan Kurmuş; The 1838 Treaty of Commerce Reexamined: An Unproved Hypothesis, Economie et Société dans l'Empire Ottoman; Paris, 1983. (Strasburg Temmuz 1980 kollokyumu).

manlı dış ilişkileri bir bütün olarak ele alınırsa farklı bir tablo ile karşılaşılır.

Yukarıdaki satırlarda İngiliz liberali D. Urguhart'ın görüşlerinden söz ettik. Aynı dönemde, dünya görüşleri Urguhart'dan çok farklı iki ayrı düşünür de Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak Urguhart.ınkine paralel bir görüş geliştirmişlerdir. Bunlar tarihî materyalizmin kurucuları Marks ve Engels'tir.

MARKS, ENGELS VE OSMANLI TOPLUMU

Marks ve Engels Osmanlı toplumu ile ciddi bir şekilde Kırım Savaşı sırasında ilgilenmeye başlamışlardı. Bir yandan bu sıralarda «Şark Meselesi»nin uluslararası planda en önemli sorun haline gelmesi, öte yandan da bu düşünürlerin çeşitli gazete ve dergilerde yazdıkları yazılar dolayısıyla olayları daha ayrıntılı bir biçimde izleme zorunda bulunmaları bunda başlıca rolü oynamıştır. Tarihî materyalizmin kurucuları Osmanlı toplumu ile ilgili bir eser vermemekle beraber, bu konuda yazdıkları birçok makale ile sistematik bir görüş geliştirmişlerdir. Bu görüş, Marks ve Engels'in uluslararası makalelerinin tümü gibi küçümsenmiş ve adeta unutulmaya terkedilmiştir. Bu küçümsemenin nedenleri düşündürücü olmalıdır. Uluslararası ilişkilerle ilgili olarak Urguhart'ınkine benzer sonuçlara varan Marks ve Engels'in bu konuda Urguhart'ın akıbetine uğramalarında belki de şaşılacak fazla bir şey yoktur.

Uluslararası olaylara Marks ve Engels, hiç kuşkusuz İngiliz liberali D. Urguhart'dan çok farklı bir yöntemle eğiliyorlardı. Bakış açılarını Avrupa'da demokratik devrim ve buna karşı çıkan güçlerin analizi tayin ediyordu. Marks ve Engels'e göre Avrupa'da karşı devrimci güçlerin başında Rusya geliyordu. Ancak Rusya tek başına devrime baraj teşkil edecek bir güce sahip değildi. Gerçekte Rusya gücünü İngiltere'nin desteğinden alıyor ve gerek Baltık Denizine gerekse Karadeniz'e doğru yayılmalarını İngilizlerin yardımıyla sağlıyordu. Urguhart'ın ve birçok İngiliz liberalinin teşhisi ile benzerlik de burada ortaya çıkıyordu.

Marks bu görüşünü sistemli bir biçimde geliştirmek için çok çalışmış, Moğol istilasına kadar uzanan bir dönem içinde Rus tarihini incelemiş ve «gizli diplomasi»nin oyunlarını sergilemek için arşiv çalışmaları yapmıştır. Özellikle XVII. yüzyıl üzerinde duran Marks, İngiliz diplomasisinin ikiyüzlülüğünü ortaya koyan belgeler de bulmuştur. Örneğin bir İngiliz diplomatının 1736 tarihinde yazılmış bir mektubu, İngilizlerin Osmanlı Sadrazamının kendilerine Ruslar aleyhine yazdığı mektupları Rus diplomatlarına gösterdiklerini ortaya koymuştur.[38] Marks'ın Rusya'nın yükselişi ile ilgili fikirleri kabaca şöyle özetlenebilir: Büyük Petro'ya kadar Slavlar hep kıyılardan uzak kara

(38) Marks ve Engels'in Rusya ile ilgili incelemeleri: La Russie; derleyen R. Dangeville; Paris, 1974 s. 30 İngiliz diplomatı M. Rondeau, Marks'ın zikrettiği mektupta, «eğer Ruslar çok ısrar etmeseydi, haklarında çok ağır gözlemler olan bu mektupları onlara göstermezdim» diyor.

parçalarına yerleşmişlerdi. Petersburg'un bulunduğu yer, 1000 yıl bayunca Fin'liler, İsveç'liler ve Ruslar arasında çatışma konusu olmuştu. Ruslar, «Rusya'nın suya ihtiyacı var» diyen Petro döneminde deniz kıyılarını ele geçirmeye başlamışlardır. Bu konuda, XVIII. yüzyılın başındaki kuzey savaşları tayin edici bir rol oynadı. Özellikle Rusların 1709 Poltava savaşı ile İsveç'e karşı kazandıkları zafer kendilerine Baltık yolunu açmıştır. III. Ivan Petersburg'u başkent yaparak, tüm Baltık kıyılarının fethine götüren dönemi başlatmıştır. Gerçekten bu fetihler, ayrıca Rusya'ya bir sürü diplomat, subay, öğretmen ve bürokrat sağlayarak, ülkenin modernleşmesinde büyük bir rol oynamıştır. [39] İşte İngiltere'nin rolü burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu sırada denizlerde en büyük güç olan ve adeta «hakem» rolü oynayan İngiltere'nin hoşgörüsü olmadan, Ruslar bu fetihleri sağlayamazlardı. İngiltere neden Rus fetihlerini anlayışla, hatta sempatiyle karşılamıştır? Bu konuda Marks İngiliz ticaret burjuvazisinin çıkarlarını incelemiş ve özellikle Rusya Kumpanyası (Russian Company) üzerinde durmuştur. Marks'a göre bu şirket, «Merchant Adventurer of England» şirketi ile birlikte, İngiliz kapitalizminin ilkel birikiminde baş rolü oynamıştır. Rusya Kumpanyası, Karadeniz ve Doğu Akdeniz Ticaretinde 1581'de kurulmuş olan Türkiye Kumpanyası (Turkey Company) ile rekabet halindeydi. Ancak Osmanlılarla ticareti yürüten şirket, Londra'lı bir avuç büyük burjuvaya verilen ayrıcalıklı durum yüzünden pahalılık yaratıyor ve potansiyeline uygun bir gelişme gösteremiyordu. Kral II. George'un bu ayrıcalıkları hafifletmesine rağmen Adam Smith «çok kimse hâlâ bu şirketin tam özgürlükten uzak olduğu düşüncesindeler»[40] diye yazıyordu. Bununla beraber, Rusya Kumpanyası da, iş hacmi itibariyle, İngiliz dış ticaretinde büyük bir gücü temsil etmiyordu. Ne var ki, İngiliz sanayiinde stratejik bir yeri olan gemi inşaatında kullanılan kereste ithalatını bu şirket gerçekleştiriyordu. Fakat Marks'ın da düşündüğü gibi, Baltık kıyılarının İsveç kontrolü altında olması, bu ticaret açısından daha büyük bir garanti teşkil etmez miydi? Marks bu soruya, biçimsel olarak kendi yönetimine ters düşen bir cevap vermiştir. Marks'a göre, İngiltere'de çıkarları Rusya'nınkilerle uyuşan bir avuç büyük tüccar, İngiliz Parlamentosunu devamlı İsveç'e kışkırtarak nesnel durumlarının elverdiğinin üstünde bir rol oynadılar.[41]

(39) Aynı eser; s. 50.

(40) Adam Smith; La Richesse des Nations; Paris, 1843; (ilk bsk. 1776), cilt; II. s. 386 - 391.

(41) Marks bu yorumunu Tory'lerle Whig'lerin toplumsal özelliklerini inceleyerek geliştirmiştir. La Russie, s. 37. Aynı görüş, W. Eton'un eserinde de mevcuttur. Eton, İngiliz sanayiinin kereste ihtiyacını belirttikten sonra, şunları ilâve ediyor: «Rusya denizlerde asla bizim rakibimiz değildir. Biz de karada onun rakibi değiliz. O bizim filomuza muhtaçtır; biz de onun ordusuna!» Tableau Historique, Politique et Moderne de l'Empire Ottoman, Paris, 1801, cilt: II, s. 161 - 163.

Baltık kıyılarını ele geçiren Rusya'nın ikinci hedefi Karadeniz kıyıları ve Karadeniz ticareti olmuştur. Bu alanda ise Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmişlerdir. XVII. yüzyılın sonlarında Rusların tek başlarına Osmanlıları yenecek bir güçleri yoktur. Ne var ki, bu konuda da başta İngiltere olmak üzere adeta tüm Avrupa'nın desteğinden yararlanmışlardır. Osmanlı Devletinin belini büken 1769 Rusya savaşında, Ruslar İngiliz hükümetinin aktif yardımıyla filolarını Baltık'tan Akdeniz'e indirmişler ve hattâ bazı Rus savaş gemilerine İngiliz subayları komuta etmiştir.[42] Rusların, savaşın dönüm noktasını teşkil eden Çeşme zaferi, bu sayede mümkün olmuştur. 1769 Osmanlı - Rus savaşında İngilizlerin askerî yardımına, Prusyalıların maddi yardımı katılmıştır. Marks'ın belirttiği gibi, II. Frederik ile II. Katerina arasında daha önce imzalanan anlaşmanın bir hükmüne göre, Prusyalılar Türk - Rus savaşı sırasında Ruslara her yıl bir milyon Ruble ödeyeceklerdi. Bu suretle 1769 savaşı, Rusya açısından kısmen Prusya parasıyla finanse edilmiştir.[43] Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra da devam eden ve Rusya'nın kazançlarını pekiştiren savaşlarda ise Hollanda bankerleri devreye girmiştir. Gerçekten bu dönemde Hollanda, Rusya'ya her biri üç milyon Florin tutarında olmak üzere ondokuz defa kredi açmış, yani toplam 57 milyon Florin borç vermiştir. Böylece Ruslar, Brandel'in belirttiği gibi, Hollanda parasıyla Karadeniz'de egemenliklerini geliştirmişlerdir.[44] Fransızlara gelince, Rusya düşmanı olmakla beraber, İstanbul'daki elçileri Vergennes vasıtasıyla Türkleri savaşa tahrikle yetinmişler ve sonra da savaş alanlarında onları yalnız bırakmışlardır. Osmanlıların savaş ilân etmesinde Fransız elçisinin büyük rolü olduğu çok iyi bilinmektedir. III. Selim bile XVI. Louis'ye mektuplarında bundan yakınarak söz etmiştir.[45] Nihayet, tabloyu tamamlamak üzere, belirtelim ki, Prusyalılar Ruslara para vermekle yetinmemişler ve Kral II. Frederik, «Rus peyki olarak» İsveç'in de Rusya'ya karşı savaşa girmesini önlemiştir.[46] Avusturya ise Osmanlılarla birlikte Rusya'ya karşı savaşacağını söyleyerek ordularına manevralar yaptırmış ve onlardan «bakım masrafı» bahanesiyle dünya kadar para sızdırmıştır. Daha son-

(42) Bk. M.S. Anderson; Great Britain and the Russo-Turkish War; The English Historical Review; 1954; cilt: 49. Yazar «Rus filosunun birdenbire Akdeniz'de görünmesi XVIII. yüzyılın en dikkate değer olaylarından biridir» diyor. s. 44. Aynı savaşı anlatan Osmanlı vakannisi Vasıf Efendinin eserinde ise, Osmanlıların Rusya'nın donanmasını Akdeniz'e indireceğine hiç inanmadıkları, bu fikri gülünç buldukları kaydediliyor. Bk. Précis Historique de la Guerra des Turcs Contre les Russes, 1769-1774. (Çev. P. A. Gaussin de Perceval) 1822, s. 274.

(43) Marks-Engels; La Russie...; s. 64.

(44) F. Brandel; Civilisation Matérielle; Paris, 1979, cilt: II, s. 477.

(45) Prof. Uzunçarşılı'nın Belleten'de yayınladığı (cilt: II, No: 5 - 6 III. Selim - Louis XVI. mektuplaşması.

(46) Marks-Engels; La Russie, s. 67.

ra bu ordular Rusya ile savaşacağına, Osmanlı topraklarına girerek Buğdan'ın bir kısmını işgal etmişlerdir. Osmanlı vakanisi Vasıf Efendi, yıkıcı bir savaş içinde bitkin düşmüş Osmanlıların «intikamını alamayacakları bu ihanete göz yummak zorunda kaldıklarını»[47] belirtmekle yetinmiştir.

Yukarıdaki açıklamamız, Osmanlıların 1769 savaşında içine düştükleri hazin durumu bütün çıplaklığı ile anlatmaktadır. «Rusya'nın Türkiye üzerindeki hakimiyetinin Küçük Kaynarca anlaşması ile başladığı»[48] gözönünde bulundurulursa, Osmanlıların nasıl tüm Avrupa'nın saldırısına uğradıkları açıkça ortaya çıkar.

1774 anlaşması, 1779 tarihli tamamlayıcı Konvansiyon ile birlikte Kırım'ı (kısa süre sonra ilhak edilmek üzere) bağımsız hale getirmiş; Boğazları Rus ticaret gemilerine açmış ve Avrupa ülkelerine tanınan ticarî ayrıcalıkları Rusya'ya da teşmil etmiştir. Rus tüccarlarına tanınan ayrıcalıklar 21 Temmuz 1783 ticaret anlaşması ile 81 madde halinde ayrıntılı bir biçimde saptanmıştır.[49] Daha sonra Bükreş (1812) ve Edirne (1829) anlaşmalarıyla da teyid edilen bu anlaşmaya göre, iki ülke, aralarında gerek ithalat ve gerek ihracat için % 3 oranında bir gümrük resmini ilke olarak kabul etmişlerdir. Edirne anlaşmasının 7. maddesi, daha önce de belirttiğim gibi, Osmanlı Devletinin ticaret serbestisini bozan eylemlerin «cezalandırma» yetkisini bizzat Ruslara tanımıştır. 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşması ise, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde tam bir himaye sistemi kurmasına yol açmıştır. Rusya, 1829 zaferini ve 1833'de Hünkâr İskelesi Anlaşmasına varan himaye sistemini de Avrupa'nın aktif yardımıyla sağlamıştır. 1828 - 1829 savaşı sonlarında Rus orduları, en az Osmanlı orduları kadar perişan durumdaydı. Alman subayı Moltke, bu savaşla ilgili eserinde şunları yazmıştır: «Moskova'nın kuvvetleri Edirne önüne geldikleri zaman, artık silahla hiçbir şey elde edemeyecek duruma düşmüşlerdi. Fakat, adeta kör olmuş durumdaki Osmanlı hükümeti, diplomatik manevraların da etkisiyle, kendi aleyhine bir anlaşma imzalamaya sürüklendi.»[50]

Moltke'nin belirtmediği husus, bu diplomatik manevraları yapanların başında yine Prusya'nın gelişidir. Engels'in Rus dış politikasıyla ilgili son derece öğretici bir yazısında açıkladığı gibi, Prusya elçisi yanlış bilgilere dayanan raporlar vererek, vebadan ve sefaletten kırılmış Rus ordusunu olduğundan çok güçlü göstermiş ve anlaşmanın imzalanmasında en büyük rolü oynamıştır.[51] Sonuç için sözü gene Moltke'ye bırakalım: «Söylen-

(47) Vasıf Efendi, a.g.e., s. 87-88 ve 192.

(48) Marks-Engels; La Russie, s. 89.

(49) Anlaşma metinleri için bk. G. Noradounghian, Recueil d'Actes Internationanx de l'Empire Ottoman; cilt: I, Paris, 1897.

(50) Baron de Moltke; Campangnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et en 1829; Paris; 1854, s. 192.

(51) F. Engels, La Russie, s. 176. Aynı konuda bk. A. Slade; Records of Travels in Turkey, Greece; Londra, 1833, cilt: I, s. 432.

diğine göre 14 Eylül 1829'da anlaşmayı imzalarken, bahtsız sultan gözyaşlarını tutamamıştır. Daha sonra da yıkılmış bir şekilde, haftalarca Tarabya'daki köşke kapanmıştır. Çünkü anlaşmayı imzalarken, tüm hayatına egemen olan hedefinin çöktüğünü kendi kendine itiraf zorunda kalmıştır. Akıtılan kan selleri; ortadan kaldırılan kurumlar; halkının gururunun ve inançlarının kırılması neye yaramıştı?»[52]

Özetleyelim : Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyılın ortalarından 1830'lara kadar süren bir süreç içinde Rusya'nın egemenliği altına girmiştir. Rusya bu amacına çok ustalıklı bir şekilde yürüttüğü ve hükümdarlara statüko, halklara ise özgürlük vaadeden iki yüzlü bir diplomasi sayesinde ulaşmıştır.[53] Batılı ülkelerin çoğu bu gelişimi hoşgörü ile karşılamış, hatta en kritik anlarda Rusya'ya yardımcı olmuşlardır. Sonuç olarak da Rusya Osmanlı Devletinde Batı Avrupa'nın elde ettiğinden çok daha fazla ticarî ayrıcalıklar elde etmiştir. İngiliz hükümeti ancak 1833'den sonra, ticaret çevrelerinin de baskısıyla harekete geçmiş, Osmanlılarla ticareti geliştirmek için görüşmelere başlamış ve kralın desteğiyle Urguhart İstanbul'a yollanmıştır. Fakat Urguhart'ın çabaları bizzat İngiliz Elçiliğince baltalanmış ve hazırladığı tasarı da benimsenmemiştir. Bunun yerine 1838'de, iktisat tarihimizde çok iyi bilinen Balta Limanı Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın İngiliz ve Osmanlı çıkarları açısından gerçek anlamı nedir?

1836 TASARISI VE 1836 ANLAŞMASI

Günümüzdeki tarih araştırmalarında 1838 ticaret anlaşmasına, Osmanlı iktisadî gelişmesinde adeta tayin edici bir rol atfedilmektedir. Bu görüşe göre, 1838 anlaşması Osmanlı Devletini serbest ticarete açarak, sanayiin çökmesinde ve giderek ekonominin sömürgeleşmesinde rol oynamıştır. Oysa gerçek durumu anlamak için, Osmanlıların tüm ilişkilerini, özellikle Osmanlı - Rus ilişkilerini gözönünde bulundurmak gerekiyor.

1783 ticaret anlaşmasını, 1829 Edirne Anlaşmasında «cezai müeyyide» ile pekiştiren Ruslar Osmanlı Devletinde, Batı Avrupa ülkelerine nisbetle bir ticari üstünlük sağlamışlardı. Fakat, sırf İngiliz - Osmanlı ticaretini baltalamak amacıyla, müdahale haklarını kullanmayarak Osmanlıların bir yasaklar ve tekeller sistemi kurmalarına göz yummuşlardı. Urguhart'ın incelemelerinin gösterdiği gibi, Osmanlı dış ticaret sistemi, aslında İngiliz - Rus ticaret bütünleşmesine uygun bir mantık içinde

(52) Moltke; a.g.e., s. 192.

(53) İngiliz yayın organlarında Rusların, Mehmed Ali Paşa'yı da —sonradan hakem olarak müdahale edebilmek amacıyla— kışkırttıkları yazılmıştır. (Blackwood's Edinburg Magazine; 1838, No: 278) D. Urguhart ise, Mısır ordularının Konya'da kazandığı zaferde Rus Elçisi Muravief'in manevralarını belirtmiştir. (Le Sultan et le Pacha d'Egypte, Paris; 1839; s. 47).

gelişmiştir.[54] Ne var ki tekel sisteminin kaldırılması, otomatik olarak Osmanlı - İngiliz ticaretini canlandıracak bir husus değildi. Çünkü, kendisi çok koruyucu bir gümrük politikası izleyen Rusya'nın tüccarları Osmanlı Devletinde bizzat Osmanlı tüccarlarından daha ayrıcalıklı halde bulunuyorlardı. Nitekim 1838 anlaşması Rusya'nın lehine bir durum yaratmış ve Urguhart'ın ve Marks'ın belirttiği gibi, anlaşmadan sonra yerli ve yabancı tüccarların birçoğu Rus tabiyetine geçmeye başlamışlardı. İngiltere açısından asıl önemli nokta, Rusya'dan da Osmanlı Devletindekine eşit ticari koşullar elde etmesiydi. Oysa Rusya kendi sanayiini koruyarak ve ithalata yüksek gümrükler koyarak bunu reddediyordu. Kısaca İngiliz - Osmanlı ticareti, İngiliz - Rus ticaretinin durumuna bağlıydı. Çoğu kez ileri sürüldüğü gibi, Osmanlı sanayiini serbest ticaret yıkmamıştır. Elbette Osmanlıların, sanayilerini koruyucu bir gümrük politikası izlemeleri çok daha olumlu olurdu. Fakat uygulanan, ihracatı engelleyici politika, «serbest ticaret»ten çok daha kötü olmuştur. Çünkü unutmamak gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin, başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa'ya ihraç edeceği bir sürü kaynağı vardı. Bu kaynaklardan elde edilecek fonlar, sanayileşme için de gerçek anlamıyla reformlar için de kullanılabilirdi. Uygulanan ticaret politikası bunu önlemiştir. Urguhart'ın 1836 tasarısı ise, tam tersine İngiliz - Osmanlı ticaretini İngiliz - Rus ticareti aleyhine geliştirmeyi temel hedef kabul ediyordu.

1836 tasarısı ile 1838 anlaşması arasındaki farklar, İngiliz Parlamentosunda Lord Palmerston'un, milletvekili Mr. Anstey tarafından adeta Rus ajanı olmakla suçlanmasına ve hakkında gensoru önergesi verilmesine yol açacak kadar hararetli tartışmalara yol açmıştır.[55] Bu farkları en iyi tasarının sahibi Urguhart açıklamıştır ve bunları şöyle özetleyebiliriz.[56]

1) 1836 tasarısı Osmanlı Devletinde ithalat resmini % 3 olarak tutmakla beraber, ihracat resmini malların Türkiye ve Avrupa pazarlarındaki değer farklarına göre ayrı ayrı saptamayı öngörüyordu. Ayarlamaları ortak bir komisyon altı yılda bir gerçekleştirecekti. Böylece Osmanlı Devleti, hem Batı Avrupa'ya ihracatı teşvik edebilecek, hem de gümrük gelirlerini artıracak selektif bir politika izleyebilecekti. Oysa 1838 anlaşması, tüm mallara % 12 ihraç vergisi koyarak ve pratikte tüketim vergileriyle bunun daha da artmasına kapıyı açık tutarak ihracat olanaklarını önemli bir şekilde kısıtlıyordu.

(54) Urguhart, Osmanlı dış ticaret yasaklarını bu açıdan şöyle değerlendiriyor: «Türkiye'de, Rusya'nın sattığı hiçbir mal satın alınamaz. Rusya'nın satmadığı bütün mallar için ise pazarlar tamamen serbesttir» Progress of Russia, s. 376.

(55) Hansard's Parliamentary Debates, 3. seri, cilt: 96, Londra, 1848, s. 1131 ve devamı.

(56) D. Urguhart; The Progress of Russia; s. 391.

2) 1836 tasarısı Osmanlı tüccarlarını, İngiliz ve Rus tüccarlarının ayrıcalıklarına kavuşturuyor ve onları bir sürü iç gümrüklerden kurtarıyordu. Oysa imzalanan anlaşma, İngiliz tüccarlarını Osmanlı tüccarı statüsüne sokuyor ve onları da yerel vergileri ödemeye mecbur kılıyordu. İlk bakışta olumlu görünen bu olgu, tamamen Rus tüccarlarının durumunu güçlendiriyordu. Çünkü, böylece Türkiye'de hiçbir yerel vergi ödemeyen Rus tüccarları tam bir üstünlük kazanıyorlar ve Osmanlı tüccarlarından da ayrıcalıklı durumlarını koruyorlardı.

3) Her iki metin de «en fazla müsaadeye mazhar ülke» maddesini içermekle beraber, imzalanan anlaşma Osmanlı Devletinin iç vergilerle ilgili tüm haklarını tanıyor ve yine bu konuda da Edirne Anlaşması ile müdahale hakkını kazanmış olan Rusya lehine fiili bir durum yaratıyordu.

Kısaca 1838 anlaşması Osmanlı Devletinin çok aleyhindeydi. Fakat, sanıldığının aksine, İngiltere'nin lehine değil, Rusya'nın lehineydi. Bu durumu gören Fransız tüccarları, Fransa'nın anlaşmayı imzalamamasını istemişler ve «bu anlaşma imzalanırken Türkiye'nin hiç mi dostu yoktu?[57] demişlerdi.

Urguhart'ın yukarıda özetlediğimiz fikirleri, Marks tarafından da paylaşılmıştır. Gerçekten Marks, Urguhart'ın çalışmalarını dikkatle incelemiş ve bunların doğruluğuna kani olmuştu.[58] Ona göre Urguhart, eserleriyle, Palmerston'un siyasal itibarına «tarihin sadece teyid edeceği bir darbe vuruyordu.»[59] Ne var ki, analizlerinde değilse bile, bu tahmininde Marks yanılmıştır.[60]

Yukarıdaki açıklamalara tamamlayıcı nitelikte şu noktayı da ilâve etmek zorundayız. «Türk dostu Davud Bey» diye olay konusu olmasına rağmen, D. Urguhart'ın 1836 anlaşma tasarısı her şeyden önce İngiliz çıkarlarına uygundu. Osmanlılar için yararı, İngiltere'nin ithalatını Rusya yerine Osmanlı Devletinden yapmasını kolaylaştıracak biçimde kaleme alınmış olmasıydı. Bu yönüyle, büyük bir malî kriz içinde bulunan Osmanlı Devletine büyük olanaklar açabilirdi. Oysa İngiltere bunun yerine, bilinen anlaşmayı imzalamıştır. Neden? Palmerston, 1848 kışında Avam Kamarasında bu yüzden suçlanırken, kendini şöyle savunmuştur: «Elinizde kalem ve anlaşma taslağı, gidip 'imzala veya kendini pencereden at!' diyemezsiniz.»[61] Bu

(57) Aynı eser, s. 392.

(58) Bu konuda en güvenilir kaynak, Wilhelm Liebknecht'in Marks'la ilgili anılarıdır. Birinci Enternasyonalin kurucularından ve Marks'ın yakın arkadaşlarından olan W. Liebknecht, kısa kitabında Doğu sorunu konusunda «en büyük otorite» dediği Urguhart'a iki sahife ayırmış ve Marks'ın, Urguhart'ın çalışmalarına güvenini belirtmiştir. Bk. Karl Marx Zum Gedächtniss, Nürnberg, 1896, s. 56-57.

(59) Marks-Engels; Oeuvres Politiques, cilt: IV, Paris, 1929, s. 52-53.

(60) Encyclopedia Britannica'ya göre, günümüzde «palmerstonian» sıfatı, dış politikada «şovinizm» anlamına geliyormuş. (15 baskı, 1984) Oysa izlediği dış politika, daha ziyade «Ortodoks» imiş!.

(61) Hansard's Parliamentary Debates, 3. seri, cilt: 97, s. 75.

sözleriyle Palmerston, bu konuda Osmanlılara ancak 1838 anlaşmasını kabul ettirebildiklerini ifade etmiştir. Ne var ki, bu ifade, ne samimiyete ne de mantığa uygun görünüyor. Samimi görünmüyor çünkü Palmerston anlaşmanın imzalanması dolayısıyla yazdığı —ve sonradan yayınlanan— mektupta, 1838 metnini «şaheser» olarak niteliyordu. Palmerston gerilemiş ve fikir mi değiştirmiştir? Eğer durum bu ise, Urguhart'ın tezlerindeki doğruluk kısmen teyid ediliyor demektir. Palmerston'un açıklaması mantığa da aykırı görünüyor. Osmanlı yöneticileri, kendi çıkarlarına çok ters düşen bir anlaşmayı tercih edecek kadar burunlarının ucunu görmüyorlar mıydı? Böyle bir varsayımı a priori reddedemeyiz. Türklerden, beklediği yönde bir çabayı göremeyen Urguhart'ın, kızgınlık içinde, «Türklerde kuvvet de var, yürek de var. Fakat kafa yok!»[62] dediğini de gözönünde bulundurarak, konuyu biraz tartışmalıyız.

OSMANLILAR AÇISINDAN 1838 TİCARET ANLAŞMASI

Balta Limanı Anlaşmasının Osmanlılar açısından ne ifade ettiğini anlayabilmek için, o anda ne düşündüklerinden çok nasıl bir psikoloji içinde bulunduklarını kavramak lâzımdır. Gerçekten yeniçeri kırımından sonra Osmanlılar, felâketten felâkete sürüklenmişlerdi: Yunan ihtilalinin başarıya ulaşması ve bağımsızlık; Rusya yenilgisi ve Edirne barışı; Mehmed Ali Paşa'nın orduları karşısındaki perişanlık ve nihayet Hünkâr İskelesi anlaşmasıyla Rus himayesi. Bütün bunlar Osmanlı Devletini uzun vadeli iktisadi çıkarlardan önce, günlük politik çıkarları ön plana alacak bir psikoz içine sokmuştur. Gerçekten bu sırada Osmanlılar o kadar aciz içindeydiler ki, bir üçlü protokol ile bağımsızlığına kavuşan Yunanistan bile onlarla eşit şartlarda bir ticaret anlaşmasını imzalamamış ve Rusya'nın ayrıcalıklarını istemişti.[63] Öte yandan Osmanlılar, herhalde 1769 savaşından beri süregelen İngiliz ihanetlerini göremeyecek kadar «kafasız» değillerdi. Osmanlı vekanüsleri bunların çoğunu kaydetmiştir. Kısaca Osmanlılar Ruslardan korkuyor, İngiltere'ye ise güvenemiyorlardı. Fakat 1838 anlaşmasında, Osmanlılar açısından, en çok Mehmed Ali Paşa'yı dize getirmek kaygısı rol oynamıştır. Açıkça, tüm gücü tekel gelirlerine dayanan Mehmed Ali Paşa'ya bir ders verilmek isteniyordu. Bu amaçla Osmanlı ekonomisine bile zarar vermek göze alınmıştı. Ahmed Lûtfi Efendi'nin Tarih'inde, bu husus şöyle dile getiriliyor: «Ol muahede ile yed-i vahid (tekel) usulü kalktı ise de yerine ecnebi inhisarı geldi ki, Memalik-i Mahrusa'da (Osmanlı Devletinde) hurdafuruşluğa (en küçük ticarete) kadar ecnebiler iştirak eyledi... Sanayii dahiliye bütün bütün mahv-ü muattal oldu (çöktü) ve emtiayı efrenciye (yabancı mallar) revaç bularak nükud-u mevcudumuz (mevcut paramız) Avrupa'ya çekilip gitmeye baş-

(62) Le Portfolio; cilt: II, No. 10, s. 32.

(63) Fransız elçisi M. Roussin'in 14 Ocak 1838 tarihli raporu. Correspondances Politiques; cilt: 276, s. 151.

ladı.»[64] Ahmed Lûtfi Efendi anlaşmanın Mısır konusunda İngiliz yardımını sağlamak üzere yapıldığını kaydettikten sonra şunları ilâve ediyor: «Bu demek oluyor ki, varsın Mısır'a mazar olsun da (kötülük), bize de olsun zarar yok!»[65] Bu satırlar, yukarıda sözünü ettiğimiz Osmanlı psikolojisini ortaya koyuyor ve Osmanlıların ekonomik dürtülerden ziyade politik nedenlerle hareket ettiklerini açıklıyor. Bununla beraber diyebiliriz ki, Osmanlılar iktisadi durumlarının çok yönlü analizini yapabilecek bir fikrî kapasiteye zaten sahip değillerdir. Namık Kemal'in epey sonraları İbret Gazetesinde yazdığı ve serbest ticaretin çocukça övgüsünden öteye gitmeyen yazıları bu konuda öğreticidir.[66] Aslında Osmanlı iktidar yapısı ve toplumda, yükselen bir burjuvazi ile devlet aygıtı arasında bir işbirliği bulunmayışı da bu durumu yaratan unsurlar arasındaydı. Ayrıca gerek baskı ile gerek çıkarlar sağlayarak, Ruslar İstanbul'da daima güçlü bir «parti» bulundurmuşlardır. Buna karşılık İngiliz ve Fransız «parti»leri[67] Rus «parti»sini frenleyecek büyük bir çaba sarfetmemişler ve Londra'daki Rus «parti»si de bu konuda kendine düşeni yapmıştır.

Osmanlıların durumlarını tüm yönleriyle kavrayamamış olmalarını daha birçok nedenle açıklayabiliriz. Buna karşılık günümüzde bile tarihimizin bu çok kritik dönemini geleneksel önyargılardan ve ideolojik saplantılardan arınmış olarak ele alamayışımızı nasıl izah edebiliriz? 1838 ticaret anlaşması ile ilgili düşüncelerimizin, aşağı yukarı yüz sene önce yazılmış Lûtfi Tarihi'ndeki fikirlerden pek de ileri olmayışının nedenleri nelerdir? Yazımıza bu noktayı da kısaca tartışarak son verelim.

BUGÜNE GELİNCE...

XIX. yüzyıl Osmanlı değişimine olumlu bir yaklaşım ve bunu bir «reform dönemi» olarak ele alış, nisbeten yakın tarihlerin ürünüdür. Bu fikir II. Meşrutiyetin «batıcı» akımları içinde güçlenmiş, fakat asıl Cumhuriyet döneminde egemen düşünce haline gelmiştir. Bununla beraber Batı'nın Türkiye'ye empoze ettiği Sevr Anlaşmasından ve Millî Kurtuluş Savaşından sonra, bir süre, Batı'yla yakın geçmişteki ilişkilerimizi övücü bir biçimde ele almaya elverişli bir psikolojik ortam oluşmamıştır. Aslında gerek Kemalist reformların niteliği, gerek siyasal iktidarın sınıfsal yapısı bizi Batı'ya yaklaştırmakla beraber, Kemalist dönemde Osmanlı Devletini aşarak ve eski uygarlıklarla

(64) Ahmet Lûtfî Efendi; Tarih-I Devlet-i Aliye-i Osmaniye; İstanbul, 1302 (1886), cilt: 5, s. 112.

(65) Aynı eser, s. 112.

(66) Örneğin İbret'te 1289 (1872) de çıkan şu başyazılar: Fenn-ü Servet (20 Rebiül-ahır); Ticaret (29 Receb); Sanat ve Ticaretimiz (19 Ramazan).

(67) Burada «parti» sözcüğü, XIX. yüzyılda kullanıldığı gibi «çıkar grubu» anlamında kullanıyoruz. Hatırlatalım ki, Fransız elçisi M. Roussin raporlarında «Fransız Partisi» ve «İngiliz Partisi» sözcüklerini kullanıyor. Correspondances Politiques, cilt: 275, 12 Eylül 1837 tarihli rapor.

ilişkiler kurularak yeni bir görüş arandığı bilinen bir hususdur. Bu yönde atılan adımların ve ileri sürülen tezlerin terkedilmelerinden sonradır ki, «batıcı» bir tarih yazımı, Türkiye'de egemen hale gelmiştir. Bu gibi dönüşümlerde kesin bir tarih belirtmek her zaman zordur. Fakat, Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümünü kutlayan kollektif bir eserin bu değişimi somut bir biçimde temsil ettiğini söyleyebiliriz.[68] Cumhuriyetin itibarlı tarihçilerinin incelemelerinden oluşan bu eser Tanzimat'a çok olumlu bir yaklaşım getirmekte ve başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat devlet adamları övülmektedir. Bununla beraber, bu yaklaşımın çözemediği açık bir çelişki vardır. Bizzat bu eserdeki bazı incelemelerin de ortaya koyduğu gibi, bu dönem aynı zamanda siyasal bağımsızlığın kaybedildiği ve ekonominin sömürgeleştiği bir dönem olmuştur. Bu süreç aynı zamanda nasıl bir «reform» ve «modernleşme» süreci olarak görülebilir? Bu çelişkiyi çözmek için herhangi bir çaba sarfedildiğini göremiyoruz. Sadece sorunun iktisadi yönü ihmal edilmiş ve bu konuda XIX. yüzyılda büyük br tartışma olduğu, D. Urguhart gibi bir liberalle tarihî maddeciliğin kurucularını bir araya getiren tezler ileri sürüldüğü bilinememiştir. Tam tersine anglo-sakson emperyalizminin görüşlerini savunan tezler bizde de egemen olmuş ve Türk düşmanlığı birçok İngilizi bile rahatsız eden Richard Cobden, Türk Ansiklopedisinde «ticaret ve barış dâvâlarını savunmakla ün kazanmış İngiliz devlet adamı» diye övülmüştür. Aynı Ansiklopedi'de, bizzat İngiliz Parlamentosunda aşırı Rus taraftarlığı ile suçlanmış olan Palmerston'un da «Türkiye'nin Rusya'ya karşı korunmasına çalıştı» diye tanıtılmasında şaşılacak bir nokta göremiyoruz.

Bilimsel planda, anglo-sakson yazarlar tarafından kaleme alınmış olan iki eserin bu konuda Türkiye'de de tayin edici rol oynadığı kanısındayım. Bunlardan birincisi 1935 yılında Stanford ve Oxford Üniversitelerinin ortak yayını olarak çıkan V. J. Puryear'ın «1834-1853 yıllarında Ortadoğuda Diplomasi ve Uluslararası İktisat» isimli eseridir. Çok zengin kaynaklara dayanan bu eser hiç kuşkusuz birçok bakımdan öğreticidir. Bununla beraber, eserde, D. Urguhart'ın Doğu sorunlarını Cobden'den çok daha iyi bildiği belirtilmekle beraber, tezleri çok eksik bir biçimde özetlenmekte; 1836 tasarısından, ayrı bir öneri olarak, hiç söz edilmemekte ve adeta böyle bir tasarı (ve onunla ilgili bir kavga) yokmuş gibi davranılmaktadır. Böylece o dönemdeki iki ana tezden, çok daha ikna edici olanı, siyasal alanda mağlûp olduğu için hasıraltı edilmiştir.[69] F. E. Bailey'in 1942 yılında, Cambridge ve Harvard Üniversitelerinin ortak yayını olan eserinde[70] ise bir adım daha atılarak 1838 anlaşması

(68) Tanzimat, İstanbul, 1940.

(69) Vernon John Puryear; International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant: 1834-1853. Londra, 1935.

(70) F. E. Bailey; British Policy and the Turkish Reform Movement, Londra, 1942.

Urguhart'ın eseri olarak takdim edilmektedir. İnanılmaz gibi görünen şu satırlar, Bailey'in eserinden alınmıştır: «Söylemeye gerek yok ki, Portfolio'nun yayıncısı (yani D. Urguhart) 1838 anlaşmasını İngiltere için bir zafer olarak gördü. Kendisinin de büyük bir hissesi olmakla gurur duyduğu bir zafer!»[71] Bütün kaynakları taramış bulunan yazarın, Urguhart'ın, anlaşmadan 15 sene sonra bile düşündüğünü ve yazdığını bu kadar tahrif etmesinin nedenlerini elbette bilim alanında arayamayız. Burada Bailey, anglo-sakson emperyalizminin görüşlerini «Türk reform tarihi» olarak yazmış ve yazık ki, Türkiye de dahil, geniş bir çevreye kabul ettirmiştir.

Egemen görüşler açısından bugün varılan nokta budur. Fakat, bunun dışında, özellikle son yirmi yıl içindeki uyanış ve realist yaklaşım, bu konudaki saplantıları sarsarak konuya yeni bir ışık getirmemiş midir? Hiç kuşkusuz, bugün frenlenmiş bile olsa, 1960 ve 70'lerdeki hamle Türkiye'de çok şeyi değiştirmiştir. Fakat bu kez de, konuya biraz «ekonomizm» egemen olmuş ve değişim süreci bütün boyutlarıyla ele alınmamıştır. Özellikle arşiv çalışması yapan araştırıcılarımızın değerli katkılarını unutmamakla beraber, XIX. yüzyıl araştırmalarında devlet aygıtı ve uluslararası ilişkilerle ilgili boyutların biraz ihmal edildiğini söyleyebiliriz. Unutmamak gerekir ki, Batı'daki gelişimde devlet aygıtı birinci derecede rol oynamış ve gelişimi, Marks'ın deyimiyle, «iktisadi ajan» olarak etkilemiştir. Osmanlı Devletindeki gelişimi de incelerken, aslında «reform» denilen tüm değişikliklerin uluslararası anlamını objektif olarak ortaya koymak zorundayız. Bize öyle geliyor ki, konuya orijinal yorumlar getirme iddiasından önce, daha o sıralarda ifade edilmiş düşüncelerin bir dökümünü yapmakla işe başlamalıyız.

(71) Aynı eser; s. 165 Bailey'in verdiği kaynaklarda Urguhart'ın tüm eserleri bulunuyor. Sadece 1836 tasarısı ile 1838 anlaşmasını karşılaştırdığı «The Progress of Russia» zikredilmiyor.

SEYFETTİN GÜRSEL

1838 Ticaret Anlaşması Üzerine

İngiltere ile 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan ticaret anlaşması kuşkusuz iktisat tarihimizin en tartışmalı konularından biridir. Osmanlı zanaat sektörüne büyük darbe indirmekle sorumlu tutulan serbest ticaret düzeni sanayileşmemize yolaçan başlıca neden olarak değerlendirilir. Aslında, gelişmekte olan kapitalist ülkelerden yapılan sanayi ürünü ithalatı ticaret anlaşmalarından önce 1820'lerde artmaya başlamış ve bu artış 1830'larda hızlanmıştır. İthalatın genişlemesinin temelinde İngiltere'den ithal edilen pamuklu dokuma ve demir - çelik ürünlerinin nisbi fiyatlarının düşmesi olgusu vardır.[1] Dolayısıyla Osmanlı sanayileşmesini baltalayan süreç 1838 yılından bir hayli önce başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme - kapitalistleşme sürecine girmekte çok geç kalmasında ise, iç etkenler dış etkenlerden daha belirleyici olmuştur.[2] Bu yazıda amacımız geri kalmışlık sorununu tartışmak değil, Ancak şu kadarını belirtelim ki, 1838 ticaret anlaşmasının başlıca hedefi Osmanlı pazarını İngiliz mallarına açmak değildi. Zaten bu mallar birkaç yüzyıldan beri yüzde 3 gibi son derece düşük bir *ad valorem* vergiyle İmparatorluğun aynı zamanda büyük kentleri olan limanlara girebiliyorlardı. İç gümrüklerin kaldırılarak pazarın genişletilmesi elbette İngilizlerin hedefleri arasındaydı. Ancak ithal mallarının pazarının genişlemesinin iç gümrük oranlarının azaltılmasından ziyade ucuz taşımacılığın yani de-

(1) P. Vilar, «Or et Monnaie dans l'histoire», Paris, 1974, s. 466.
(2) S. Gürsel, «Osmanlı Toplumu ve Kapitalizm», **Yapıt, no - 1.**

miryollarının gelişmesine bağlı olduğu unutulmamalıdır.[3] İngilizlerin başlıca hedeflerinin ihracata konu olabilecek Osmanlı ürünlerinin tabi olduğu satın alma tekellerinin ve ihracat yasaklarının kaldırılması olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı tarafı ise daha çok anlaşma sonucu devlet gelirlerinin ne kadar azalabileceği konusuyla ilgileniyordu. Osmanlı yönetici sınıfının «sanayileşme» diye bir sorunun bilincinde olmadıkları rahatlıkla söylenebilir. Yanıtlanması gereken soru, malî kriz ortamında devlet gelirlerine büyük hassasiyet gösteren Osmanlıların, bu açıdan aleyhlerine sonuçlanacağını düşündükleri bir anlaşmayı nasıl olup da imzalamış olduklarıdır. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı tahtı için oluşturduğu tehlikenin İngilizler tarafından kullanılması önemli bir etkendir ama tek etken değildir. Konuyu biraz daha aydınlatabilmek için anlaşmayla ilgili olarak Bab-ı Âli'de iki farklı görüşün mevcut olduğunu hatırlamak gerekiyor. Bunlardan ilki, 1836'da başlayan müzakerelerde Osmanlı heyetine başkanlık eden ve eski düzenden mümkün olduğunca az taviz vermeye çalışan gümrük emini Tahir Efendi tarafından temsil edilen muhafazakâr görüştür. Tahir Efendi'nin dikkatini daha ziyade devletin vergi gelirlerine yönelttiği anlaşılıyor.[4] Muhafazakâr kamp, aşağıda inceleyeceğimiz satın alma tekellerinden elde edilen gelirlerin ortadan kalkmasıyla malî krizin ağırlaşmasından korkuyordu. Diğer kampı oluşturan tanzimat kadrosu ise farklı bir yaklaşıma sahipti. Anlaşmayı imzalayan Osmanlı tarafı da zaten Tanzimatı savunan kadro oldu. Nitekim müzakerelerin son safhasında Tahir Efendi tamamen devre dışı bırakıldı, anlaşma da 1837 yılında Londra Büyükelçiliğinden Hariciye Nazırlığına atanan Reşit Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında dört gün süren ve çok gizli tutulan pazarlıklar sonucunda imzalandı. Devleti batıcı bir temelde yeniden örgütleyerek merkezileştirmek amacında olan Tanzimat kadrosunun, aşağıda açıklayacağımız gibi, taşrada ekonomik ve siyasal açıdan büyük iktidara sahip ayan sınıfını çökertecek değişikliklere yolaçabilecek bir anlaşmaya salt bu yönden bakarak olumlu tavır takınmış olduğu öne sürülebilir.

(3) Ş. Pamuk, «Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar» (ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, No: II, 1979 - 1980) adlı makalesinde İngiltere'den yapılan ithalatın yıllık artış temposunun anlaşmadan önce daha yüksek olduğunu gösteriyor. Fransız belgelerinden yola çıkarak İzmir'le sınırlı olarak yaptığımız bir çalışmada ise (S. Gürsel, yayımlanmamış dok. tezi, s. 338) 1838'den sonra ithalat artışının giderek yavaşladığını, 1850'lerden itibaren de durağanlaştığını, (Kırım Savaşı yıllarındaki istisnai artış dışında), ancak 1860'larda İzmir - Aydın ve İzmir - Kasaba demiryollarının yapımı ile yeniden artmaya başladığını göstermiştim.

(4) Bu konuda M. S. Kütükoğlu'nun «Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri» (Ankara, 1974) adlı kitabının birinci cildinde daha kapsamlı bilgi bulunabilir.

Bu konulara ışık tutması bakımından dönemin Fransız Elçisi'nin başbakanı Kont Molé'ye 1838 yılında yazdığı, 21 Temmuz, 20 Ağustos ve 20 Eylül tarihli üç mektup[5] dikkate değer belgelerdir. Elçinin İngilizlerin tek başlarına yürüttükleri pazarlığı kıskançlıkla izleyen bir gözlemci olmasının yol açtığı nispeten tarafsız tutum ve hükümetine kritik bir konuda doğru bilgi aktarma zorunluğu, bu mektupları güvenilir bir kaynak yapan unsurlardır.

Mektuplara geçmeden önce ticaret anlaşmasından önceki düzeni ve anlaşma konusunun nasıl gündeme geldiğini özetlemeye çalışalım.

ANLAŞMA ÖNCESİ TİCARET REJİMİ

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 16. yüzyılda imzalanan, daha sonra da sürekli yenilenen kapitülasyonlar sayesinde batılı ülkelerin malları, % 3 oranında ithalat vergisi ödendikten sonra limanlara serbestçe girebiliyorlardı. Ancak ülkenin içlerine sokulabilmeleri için oldukça karışık ve yüksek oranlı iç gümrükleri ödemek zorundaydılar. Fransız elçisinin 16 Temmuz tarihli mektubunda Tahir Efendi'den aktardığına göre bu gümrük vergilerinin oranı mallara göre % 50 ile % 15 arasında değişiyordu. Dolayısıyla Batı için potansiyel bir pazarın kaybı sözkonusuydu. Ancak yazının girişinde de ifade ettiğimiz gibi iç gümrüklerin kaldırılması kapitalist güçler için ikincil hedef durumundaydı. Başlıca hedefleri ise hammadde piyasasını düzenleyen rejimi liberalleştirmekti.

Bu alanda Osmanlıların tam bir serbestliği hiçbir zaman kabul etmediklerini biliyoruz. Eskiden beri tahıl ve hammadde niteliğindeki birçok ürünün ihracatı yasaktı.[6] Son iki yüzyılda bu alanda kısmi bir yumuşama olmuşsa da sık sık geriye dönüşler oluyordu. Ticaret konusundaki konsolos raporları bu alandaki belirsizliklerden ve «keyfî» uygulamalardan yakınmalarla doludur. Örneğin Fransa'nın İzmir konsolosu ihracat rejimi sorununu 9 Haziran 1839 tarihli raporunda şöyle irdeliyor:

«Sonunda tarifenin (gümrük) hemen hemen tüm malları kapsamış tarifeye alınan malların ihracatı serbestleşmiş oluyordu) olduğu bir gerçektir ama, bu konuda Bab-ı Âli'nin bağlı olmadığı ve herhangi bir sözleşmeyi çiğnediğini öne sürme im-

(5) Bu üç mektubun asılları, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, CCC. Constantinople serisinin 88 numaralı cildindedir.

(6) Aslında bu yasak politikası Osmanlı düzeni içinde belli bir tutarlılığa sahiptir. Vergi altında ezilen, verimliliği arttıracak teknolojik gelişmelere üretim ve toplumsal ilişkilerin özelliği nedeniyle kapalı olan tarım kesiminin üretimi istikrarlı bir biçimde arttıramadığı ortamda ihracat yasakları anlamlıydı. Çünkü ihracat karşılığı elde edilen kârların üretken sermayeye dönüşme olanağı yoktu. İhracatın arttığı oranda İç arzın kısılması kaçınılmazdı. Bu ise, hem yiyecek maddelerinde hem de zanaat kesiminin kullandığı hammaddelerde darlık demekti. Dolayısıyla durağan tarım toplumlarında ihracatın yeri merkantilist aşamadaki kapitalist toplumlardaki yerinden oldukça farklıdır.

kânı olmaksızın istediği gibi yasaklar koyabildiği de diğer bir gerçektir; aslında sınırlı süreler için kararlaştırılan tarifeler yürürlükteyken yasak koyma hakkına karşı çıkılabilmekle beraber, süre dolunca bu olanaksızlaşıyordu... İlginç olan Bab-ı Âli'ye rağmen ama belki de onun göz yummasıyla aracıların bu yasakları kullanma şeklidir. Tüccarlara (yabancı) yasakları dayatmıyorlardı ama onları tarifede belirlenmiş gümrük oranlarının üzerinde fedakârlıklara zorlamak için bu yasaklardan yararlanıyorlardı. Aslında bu düzensiz yasaklar eskiden gizli tekeller niteliğindeydi. Nitekim birkaç yıl önce Karaosmanoğulları (Ege'nin en büyük ayan ailesi), ülkenin halı tezgâhlarını hammadde sıkıntısına soktuğu gerekçesiyle yün ihracatını yasaklayan bir ferman çıkarttırmayı başarmışlardı. Ardından tüm yün üretimini ele geçirdiler ve istedikleri fiyattan piyasaya sürdüler.»[7] (Parantez içindekiler yazarın notudur).

Selânik Konsolosunun da 1836 ve 1837 yıllarında yazdığı mektuplarda ticaret serbestliğine konan engellerden şikâyet ettiğini görüyoruz.[8] Konsolos, «yeni konmuş» olan ipek ihracat yasağını ve alımının tekelleştirilmesini büyük bir tepkiyle karşılıyor. Mektuplardan, ipek üretiminin bölgede 1815'ten itibaren geliştiğini ve Lyon dokuma kesimini beslediğini, yasak nedeniyle Lyonlu sanayicilerin umutsuzluğa düşmüş olduklarını öğreniyoruz. Aynı şekilde, Selânik'te ordunun ihtiyaçları için kurulması kararlaştırılan fabrika nedeniyle yün ihracatının da yasaklandığı Konsolos tarafından belirtiliyor.

Açıktır ki, bu koşullarda düzenli ve ucuz hammadde akımının gerçekleşmesi olanaksızdı. Gerçi sistemleşmiş olan kaçakçılık, yasal piyasanın hemen hemen yerini almıştı ama maliyeti çok yüksekti. İç gümrüklere bağlı olarak fiyatları zaten artan hammaddeler, kaçakçılık kesiminin yüksek kâr marjları nedeniyle daha da pahalılaşıyordu.[9] Zaman zaman yasağa giren bir mal kural dışı olarak ihraç edilebiliyordu ama tarife dışı yüksek bir gümrük vergisini ödemek koşuluyla.

Bu engellerin yanı sıra Osmanlı Hükümeti devlet gelirlerini artırmak amacıyla 1826'dan itibaren yün, haşhaş, zeytinyağı, ipek, tahıllar, meyankökü vb. önemli ürünlerde satın alma tekeli (yed-i vahit) uygulamaya başladı. Bu tekel sisteminin esas olarak iki tür uygulaması vardı. Birinci uygulama, yüksek bir memuru bir bölgede belli bir ürünün ya da ürünlerin tek alıcısı olarak tayin etmek, üreticileri de ürünlerini bu alıcıya tesbit edilmiş resmî fiyatlardan satmaya zorlamak şeklindeydi. Ürün satın alındıktan sonra ya kullanıcılar arasında gene tesbit edil-

(7) CCC. Smyrne, cilt 46, folio 74.

(8) CCC. Salonique, cilt 22.

(9) Bu konuda 16. yüzyılda Tekirdağ limanından örnekler için S. Faroghi, «İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı» (ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel sayı No: II, 1979-1980) adlı makalesine, 18. yüzyılda Selânik limanından örnekler için N. Svronos, «Le commerce de Salonique au 18e siècle» (Paris, 1956) adlı kitabına başvurulabilir.

miş resmî fiyatlarla idari biçimde paylaştırılıyor, ya da yabancı tüccarlara tekel fiyatlarıyla satılıyordu. Bu uygulamaya örnek olarak 1836-37 yıllarında Selânik'te buğday piyasasını verebiliriz. Buğday devlet tarafından üreticiden okkası 38 kuruştan alınıyor, piyasaya 68.70 kuruştan veriliyordu.[10]

İkinci uygulama ise yerli tüccarlara ya da herhangi bir kişiye satın alma teskereleri verme şeklindeydi. Teskerelere sahip olabilmek için devlete bedelini ödemek ve bu işle görevli memurlara geçerli rüşvet miktarını ödemek gerekiyordu. Her yörede belli bir ürün için tek teskere sahibi bulunduğundan, hükümetin fiyatları kontrol etme girişimleri de başarısız kaldığından, gene tekelci bir yapı ortaya çıkıyordu.

Bu yapı, zaman zaman yerli eşrafın küçük üreticiler üzerindeki iktidarını kullanarak araya girmesiyle biraz daha karmaşıklaşabiliyordu. Fransa'nın İzmir Konsolosu bu tür bir ilişkiyi Bergama'dan verdiği bir örnekle çok iyi açıklıyor: «Bu yıl (1839)[11] Bergama ağası, ağalığındaki yünleri kendisinin tesbit ettiği fiyatla kentali 125 kuruştan satın aldı ve hemen tek bir alıcıya 190 kuruştan sattı.»[12] Konsolosa göre bu tekelciler olmasa, aradaki 65 kuruşluk fark «üreticiyle namuslu tüccar» arasında paylaşılacaktı.

Serbest ticareti engelleyen bu yapı ve ilişkiler dikkate alındığında, 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasının anlamı ve önemi daha iyi değerlendirilebilir. Müzakerelerin perde arkasını anlatmaya geçmeden önce anlaşmayı özetlemekte yarar var:

1 — Mevcut kapitülasyonlar tarafından garanti edilen tüm haklar ve ayrıcalıklar süresiz olarak teyid edilmiştir.

2 — İngilizler tarım ve sanayi ürünlerini istisnasız içerde satmak ya da ihraç etmek için satın alabilirler. Osmanlı Devleti tüm tekelleri kaldırmayı ve «teskere» uygulamasına son vermeyi kabul eder.

3 — İngiltere ve sömürgelerinde üretilen, ya da İngiliz vatandaşlarının sahip olduğu tüm mallar Osmanlı İmparatorluğu'na değerleri üzerinden % 3 oranında gümrük ödemek koşuluyla girebilir. Eğer mal içerde satılacak olursa % 2'lik ek bir vergi alınır.

4 — Herhangi bir mal Osmanlı toprağında bir İngiliz tüccarı tarafından satın alınırsa, tüccar tüm iç gümrüklerin karşılığı olarak malın değeri üzerinden % 9 oranında vergi öder. Eğer mal ihraç edilecek olursa % 3 oranında ek bir vergi alınır.

5 — İngiliz tüccarlar İmparatorluğun en ayrıcalıklı tüc-

(10) CCC. Salonique, cilt 22.

(11) Anlaşma mali yılın başlangıcı olan Mart 1839'dan itibaren yürürlüğe girecekti. Ancak hükümlerin tam olarak ve ülke çapında uygulanabilmesi, merkezi iktidarın zayıflığı ve Osmanlı idaresinin kokuşmuşluğu nedeniyle yıllar aldı.

(12) CCC. Smyrne, cilt 46, folio 74.

carlarının yararlandığı koşullarla ticaret yapma özgürlüğüne sahiptir.

6 — Fiyatları kuruş cinsinden tesbit eden gümrük tarifeleri daha önce 14 yılda bir yenilenirken, bundan böyle 7 yılda bir yenilenecektir.

Burada bir parantez açarak bu son maddenin Osmanlı tarafının ısrarıyla anlaşmaya konulduğunu belirtelim. Osmanlıların amacı, ihraç mallarının fiyatlarının enflasyon nedeniyle sürekli tarife fiyatlarını aşmasının yol açtığı gümrük geliri kayıplarını azaltmaktı.

MÜZAKERELERİN İÇYÜZÜ

Önce Ticaret Anlaşmasını Osmanlı Hükümetine imzalatmanın hiç de kolay olmadığını bir kez daha belirtelim. Müzakereler iki yıldan fazla sürdü ve anlaşma ancak ekonomik ve siyasal zorunluluklar sonucunda imzalatılabildi.

İngilizler, hızla gelişmekte olan sanayilerinin çıkarlarına uygun olarak uzun süreden beri serbest ticaret düzenini yerleştirecek bir anlaşmayı düşlüyorlardı, ama bu düşün gerçek olabilmesi için bahaneler bulmak ve uygun koşulları beklemek zorundaydılar. En son 1820'de belirlenen gümrük tarifesinin süresinin 1834'te dolması, anlaşma fikrinin ortaya atılması fırsatını yarattı ve İngiliz Hükümeti yeni bir tarifenin belirlenmesinin dış ticaret rejimine liberal düzenlemeler getirildiği takdirde olanaklı olduğunu açıkladı. Müzakereler ancak 1836'da başlayabildi. 1820'den itibaren ihraç ürünleri fiyatlarındaki artış fiili gümrük gelirlerinin potansiyel gelirin yarısına kadar inmesiyle sonuçlanmıştı.[13] Yeni tarifenin belirlenmesinin geciktirilmesi, Osmanlılar üzerinde ilk baskı aracını oluşturdu. Bununla birlikte, Osmanlılar serbest ticaret şampiyonlarının önerilerini henüz kabul etmek zorunda değillerdi.

Temmuz ayında İngilizler ile Osmanlılar arasında yeni müzakerelerin başladığını öğrenen Fransız Elçisi Lord Ponsonby'yi ziyaret etti. Elçi 21 Temmuz tarihli mektubunda ziyareti şöyle anlatıyor:

«...Görüşme oldukça uzun sürmekle birlikte, samimiyet ve açıklık yalnızca bir konuda oldu; girişimimin kendisi için ne kadar can sıkıcı olduğunu kabul eden Lord Ponsonby, geçerli ithamlarıma bir an önce son vermek amacıyla ertesi gün bana birinci sekreter Bulwer'i göndermeyi önerdi ve Bulwer'in gerekli bilgileri tüm ayrıntılarıyla vereceğini söyledi. Bu arada, Bulwer'in buraya gelir gelmez müzakereleri yeni önerilerle yeniden başlatmak için kendisini ikna eden kişi olduğunu imâ etti. Sanki, tavrını bu şekilde açıklamak güven eksikliğini, hatta samimiyetsizliğini diyeceğim, affettirebilirmiş gibi.

«Ertesi gün bana gelen Bulwer son derece belirsiz ve eksik bilgiler vermekle yetindi. Bununla birlikte Lord Ponsonby kendisine İngilizlerin 1836'da yaptıkları önerinin tam metnini bize iletme iznini ilk kez olarak vermişti. Bu konuda Ekse-

(13) M. S. Kütükoğlu, age., cilt 2, s. 5.

lansları daha önce bilgilendirilmişti ama metin elimize geçtiğinden, bir kopyasını ve çevirisini bu uzun ve dikenli konunun dosyasını kabartan en önemli ve ilginç belge olarak mektubuma ekliyorum».[14]

Bununla birlikte, yeni öneriler hakkında yeterli bilgi edinemeyen Fransız Elçisi, İngiliz meslektaşına çok sert bir not göndererek 24 saat içinde Bulwer'in tatmin edici bilgileri içeren yazılı bir not getirmesini istedi Gerçekten de 24 saat sonra müzakerelerle ilgili ayrıntılı açıklamalar içeren bir metni İngilizler Fransızlara teslim ettiler. Bu açıklamalarda dikkat çeken ilk husus, anlaşmanın imzalanmasından yaklaşık bir ay önce Osmanlı Hükümetinin önerileri hâlâ kabul edilmez olarak görmeye devam ettiğini İngilizlerin itiraf etmesidir.

Öte yandan, açıklamada Osmanlı Hükümetinin artık tekeller, iç ticaret ve tarifenin yenilenmesi sorunlarının birlikte ele alınmasına karşı çıkmaktan vazgeçtiği belirtiliyordu. Ancak, Osmanlılar adına müzakereleri yürüten Tahir Efendi'nin hangi ilkelerden vazgeçmeye niyetli olmadığını Bulwer Fransızlara şöyle aktarıyordu: «Bâb-ı Âli iç ticareti ayrı olarak ele alabileceğini, görüşüne göre bu sorunun zorunlu olarak ikiye ayrıldığını söylüyor: 1 — Türkiye'de satılmak üzere gene Türkiye'de alınan ve satılan Türk malları, 2 — İhraç edilmek üzere Türkiye'de satın alınan Türk malları. Bab-ı Âli bu iki sorunun kesinlikle ayrı ele alınmasını istiyor. Bab-ı Âli tekellere ve yasaklara son verildiği takdirde ek gümrük vergileri konulmasını ve bu vergilerin oranının iki farklı düzeyde tesbit edilmesini talep ediyor».

İngilizler ise, iç ticaret sorununun iki farklı konu olarak ele alınmasına karşı olmadıkları, ancak buna karşılık İngiliz tüccarların «reaya» gibi muamele görmeyip Müslümanlarla aynı ayrıcalıklara sahip olmalarını istiyorlardı. İngilizlere göre, vergi oranları konusunda anlaşmak çok zor olacaktı; ilke olarak iki farklı oran kabul edilse bile, Osmanlıların halen tekel ve yasak alanına giren bütün mallara yüksek oranı uygulamayı amaçladıkları anlaşılıyordu.

Osmanlıların ithalat konusundaki görüşleri ise Bulwer'in notunda aynen şöyle açıklanıyor: «Mal limanı terkeder etmez ek bir vergiye (% 3'lük ithal vergisine ek olarak) tâbi olmalı-

(14) Fransızlara verilen bu metinden ve İngiliz kaynaklarını inceleyen Kütükoğlu'ndan yararlanarak İlk İngiliz önerilerinin önemli noktaları şöyle özetlenebilir: 1 — Geleneksel % 3'lük ithalat vergisi ödendikten sonra ülke içinde mallar serbest dolaşmalıdır. Dolayısıyla İngilizler iç gümrüklerin sıfırlanmasını istiyorlardı. 2 — Yasaklar ve tekeller tümüyle kaldırılmalıdır. 3 — İhracat vergisinde % 3 oranının biraz üzerine çıkılabilir. (İngiliz Hükümeti müzakereleri sürdüren diplomatlarına % 5'e kadar çıkılabileceği talimatını vermişti. 4 — % 3 transit vergisinin kaldırılması.

Siyasal durumunun tüm zorluğuna rağmen Bab-ı Âli bu önerileri kesinlikle reddetmişti.

dır. Satıcı tarafından ödenecek bu ek vergi daha sonra malı satın alacakların tümünü vergiden muaf kılacaktır». Ancak anlaşmazlık bu ek verginin oranı üzerinedir. Tahir Efendi'nin, limanı terkeden ithal mallarının kiminden % 50, kiminden % 27, bir çoğundan da % 15 - 16 oranında vergi alındığından dem vurarak pazarlığı çok yüksek başlattığı anlaşılıyor. İngilizlerin kafasındaki rakam ise % 2.5'tir: Sonunda bu rakamın % 2 olarak belirlendiğini hatırlatalım.

Ayrıca, Bulwer notunda, transit mallar konusunda herhangi bir sorun olmadığını, Osmanlıların transit vergisinin kaldırılmasını kabul ettiklerini belirtiyordu.

20 Temmuz tarihli mektupta ele alman konulardan kuşkusuz en ilginci, tıkanmış olan müzakereleri İngilizlerin hangi yöntemle açmayı amaçladıklarının itiraf edilmesidir. Bu konuda Fransız elçisine kulak verelim: «Bulwer'in Lord Ponsonby'yi Bâb-ı Âli ile tekeller ve iç gümrükler konusunda müzakereleri yeni öneri paketi temelinde yeniden başlatmaya teşvik etme fikrinin tartışmasız en yararlı yanı, Sultan'ın bugün içinde bulunduğu siyasal konjonktürün vehameti olgusunu bu konuyla birleştirmesidir. Böylelikle birdenbire sonuç alınabilir. Bay Bulwer, Lord Ponsonby'nin gerek siyasal sorunlar, gerekse süründemede bırakılan ticarî sorunlar konusunda Divan ile gözdağı verici bir dille konuşmaya yetkili olmasının, yeniden başlayan pazarlıkta umut ettiği başarıya ulaşmanın can alıcı unsuru olduğunu bize itiraf etti». Bu yaklaşım, İngilizlerin son çare olarak şantajı denemekte bir sakınca görmediklerini açıkça gösteriyor.

İngilizler Osmanlılara önerilerini kabul ettirebilmek için çeşitli savlar ileri sürüyorlardı. Örneğin, gümrük oranlarının düşürülmesi sonucunda bütçe gelirlerinin düşmeyeceği konusunda Osmanlıları ikna edebilmek için, yüksek oranların, özellikle de tekelci yapının ve yasakların tarım üretimini ve ticaret hacmini olumsuz etkilediğini, serbest piyasa düzenine geçildiğinde, hem üretim hem de ticaret büyük ölçüde artacağından, vergi gelirlerinde bir düşme olmayacağını savunuyorlardı. Bu savda kısmen gerçeklik payı olsa da, Osmanlı tarımının arz esnekliği çok düşük olduğundan, üretimde ve ticaret hacminde ortaya çıkabilecek marjinal artışların vergi kayıplarını tümüyle karşılaması mümkün değildir.[15] Ama en ikna edici sav kuşkusuz, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da çok geniş çapta uyguladığı yed-i vahit sisteminden elde ettiği göz kamaştırıcı gelirlerin büyük

(15) Ş. Pamuk'un adı geçen makalesinde verdiği Osmanlı ihracat rakamları (tablo 7, s. 198), 1830-31'e göre 1837-38'de yüzde 22 oranında, 1839-40'a göre 1846-47'de yüzde 47 oranında artış gösteriyor. Eğer başka etkenlerin olmadığı varsayılırsa bu rakamlar ihracat artışının anlaşmadan sonra hızlandığını gösterir. Ancak bu ek artışın yolaçtığı ek gelirlerin, iç gümrük gelirlerinin düşürülmesi ve teskere usulünün kaldırılması sonucu ortaya çıkan gelir kayıplarının ne kadarını karşıladığını bilmiyoruz.

çapta düşeceği savıydı. Böyle bir sonucun elde edilebilmesi için Bab-ı Âli'nin imzalayacağı bir anlaşmanın Mısır'da da uygulanması gerekiyordu. Her ne kadar Mehmet Ali Paşa kâğıt üstünde Sultan'ın bir valisi gibi gözüküyorsa da, Osmanlı ordularını savaş meydanlarında birçok kez perişan etmiş ve fiilen bağımsızlığını kazanmıştı.[16] Dolayısıyla anlaşmayı uygulatabilmek için Mısır Paşası'nı askerî bakımdan dize getirmek gerekiyordu. Bu konuda Avrupa'nın en güçlü ülkesinin yardım vaad etmesi Osmanlıları doğal olarak etkileyecekti.

OSMANLILARIN PİŞMANLIĞI

Sonunda anlaşma yazının girişinde açıkladığımız koşullarda imzalandı. İngilizler düşleyebileceklerinden daha fazlasını elde etme başarısını göstermişlerdi. Anlaşmanın imzalanmasından dört gün sonra, yani 20 Ağustos'ta, Fransız Elçisi Paris'e yazdığı mektupta, ihracat gümrük oranı konusunda Osmanlıların nasıl büyük bir taviz verdiklerini şöyle anlatıyor: «Anlaşmanın dikkatli bir incelemesi, Ekselanslarına daha önce belirtmiş olduğum görüşümü bir kez daha doğruladı. Gerçekten de rakamların düzeyi, müzakereler başladığında tahmin edilenden çok daha fazla Osmanlı hazinesinin aleyhinedir. Komiserlerimizin tümü bu görüşü paylaşıyorlar. İngiliz komiserlerin elçiliklerine yazdıkları bir mektupta da, ihracat için % 14'e kadar çıkmayı kabullendikleri belirtiliyordu. (Mektupta buradan itibaren elçi şifreli yazmaya başlıyor). Öyle anlaşılıyor ki, bu rakamı % 9'a indirmekle Bâb-ı Âli tavize zorlanmak istendi. Doğal olarak, O da bu tavize eşdeğerde bir vaad karşılığı yanaştı. Bu vaadin, bugünkü statükonun izin verdiği yollardan çok daha enerjik yollarla Mehmet Ali Paşa'yı anlaşmayı uygulamaya zorlamak olduğundan hiç şüphe yok».

Bundan tam bir ay sonra, Elçi yazdığı diğer bir mektupta, Osmanlı Hükümetinin anlaşmanın sonuçlarından duyduğu endişeyi dile getiriyordu: «Şimdi sayın Kont, bu yazının esas bölümüne, belki de Kral'ın Hükümetini takınılması gereken tavır konusunda en iyi aydınlatacak bölümüne geliyorum. Bâb-ı Âli'nin, bir bakıma 16 Ağustos Anlaşmasını doğurduktan sonra şimdi sonuçlarını değerlendirme durumunda olmasından söz etmek istiyorum. Bu yazıyı yazdığım sırada, olgular üzerine düşünmenin sonucu olarak Sultan'ın ve bakanlarının kafalarında oluşan izlenimi ifade edebilmek için dilimizde bir tek kelime biliyorum; bu kelime sayın Kont, dehşettir». Üretimin artacağı savının çok şüpheli olduğunu Mart 1389'da (bütçenin başlangıç tarihi) Osmanlı hazinesinde 86 milyon kuruşluk bir eksikliğin ortaya çıkacağını söyledikten sonra, elçi şöyle devam ediyor: «Türk Hükümetinin açıklamaya çalıştığım izlenimi mübalağa olmadığı gibi, bu ortamda Osmanlı maliyesinin çıkarlarının biraz daha iyi korunmuş olmasını dileyen herkes gibi, ben ve komiserlerim de bu izlenimi paylaşıyoruz. Tenya hastalığında

(16) Mehmet Ali Paşa olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için, E. Z. Karal'ın «Osmanlı Tarihi», cilt 5, s. 124-140 ve s. 196-202'ye başvurulabilir.

olduğu gibi, Sultan, ancak içini kemiren korkunç kurttan kurtulmak koşuluyla kuvvetli dozda zehiri içmeyi kabul etmişti; ve şimdi, İngiltere ile 16 Ağustos Anlaşmasını imzalaması için Reşit Paşa'nın kendisine sunduğu Mısır Paşası'nın iflâsı hayalinin gerçekleşmediğini (tehditlere rağmen Mehmet Ali anlaşmayı uygulamayı reddetmişti) gördüğünde içine düşmüş olduğu küskünlüğü tahmin edebilirsiniz. Özetle, Divan'ın ve Bâb-ı Âli'nin dostlarının görüşü İngiltere'nin aleyhinedir; herkes İngiltere'yi bu durumda en soğuk ve en acımasız egoizmi uygulamış olmakla suçluyor».[17]

Ne yazık ki, Bâb-ı Âli'nin kötümser beklentilerinin ne ölçüde gerçekleştiğini bilmiyoruz. 1838 ticaret anlaşmasının bütçe üzerindeki etkisini belirleyebilmek için en azından 1830 - 1850 dönemine ilişkin gümrük gelirleri ile 1826 - 1839 döneminde teskere satışlarından elde edilen ortalama yıllık geliri bilmek gerekiyor. Oysa Tanzimat'tan önceki dönemde aynı tür gelirlerin farklı kaynaklarını gelir kaydetmiş, birden fazla hazine mevcut olduğundan, gümrük ve teskere gelirlerinin toplamı hakkında güvenilir rakamlar elde etmek oldukça güç görünüyor. Ayrıca bazı gelirler sabit fiyatla iltizama verildiğinden gerçek gelir değişmelerini de saptamak hemen hemen olanaksız. Dahası Tanzimat ile birlikte yapılan vergi reformu sonucu değişen malî yapı, anlaşma öncesi ile sonrasını gelir kalemleri bakımından karşılaştırmayı zorlaştıran ek bir etmen.[18] Tek söylenebilecek şey, 1838'den sonra da malî sorunların devam ettiği hatta ağırlaştığıdır. Ama bunda liberal düzenin olumsuz bir rol oynadığını ya da tersini ispatlamak iktisat tarihçilerimizin önünde duran çetin bir görevdir.

(17) Bu satırların yazılışından yaklaşık iki ay sonra, yani 25 Kasım 1838'de, Fransa Osmanlı İmparatorluğu ile aynı hükümleri içeren bir ticaret anlaşması imzaladı. Fransa'yı belli aralıklarla diğer Avrupa ülkeleri izlediler. 1838 ticaret anlaşması tipinde bir ticaret anlaşması imzalayan en son ülke (Nisan 1846) Rusya oldu. Bu gecikmenin nedenleri için M. S. Kütükoğlu'nun age'ne (cilt I, s. 117) başvurulabilir.

(18) Halen Tanzimat döneminin malî tarihi ile ilgili araştırmalarını sürdüren arkadaşım Yavuz Cezar'a verdiği bu bilgilerden dolayı teşekkür ederim.

REŞAT KASABA

Osmanlı İmparatorluğun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğunun çözülmesinde batı ile girişilen ilişkilerin önemli bir rol oynadığını herkes kabul ediyor. Ancak, Osmanlılar, İmparatorluğun ilk döneminden başlayarak Avrupa toplumları ile siyasî ve ekonomik düzeyde sürekli ve çeşitli ilişkiler içinde bulundukları için hangi ilişkinin ne zaman Osmanlı İmparatorluğunun iç örgütlenmesini esastan bozup onu Avrupa'ya bağımlı bir bölge haline getirdiği; yani, çözülme sürecinin ne zaman başladığı üzerinde henüz bir anlaşma sağlanmış değil. Bazı araştırmacılar bu süreci 9. yüzyıla yani Bizans dönemine kadar götürüyor ve o zamanlardan başlayarak yakın doğunun Avrupa'ya bağımlı olmaya mahkûm olduğunu savunuyorlar (Yerasimos, 1974). Diğerleri ise kapitülasyonlar ve Celâli İsyanları ile hareketlenen 16-17. yüzyılların önemini vurguluyorlar. 1960'larda yaygınlık kazanan üçüncü bir görüş, Osmanlı - Avrupa ilişkilerinde dönüm noktasının 19. yüzyılın ilk yarısına rastladığını öne sürüyor. Buna göre, bu yıllarda Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmaları uzun sürecek ve sonunda İmparatorluğu çökertecek bir olaylar zincirinin ilk halkalarıydı (Avcıoğlu, 1968). Biz bu yazıda Osmanlı İmparatorluğunun çözülmesinin İmparatorluğun Batı Avrupa'da merkezlenen kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesinin bir sonucu olarak görülmesi gerektiğini ve bu bütünleşme sürecinin 1750-1840 yılları arasında yer aldığını savunacağız.

Kuruluşundan 1600'lere kadar sürekli güçlenip genişleyen Osmanlı İmparatorluğu bu yıllarda büyümesinin sınırlarına ulaşmış ve bir dünya imparatorluğu haline gelmişti. Kuzey, doğu, ve batısında kendisinden göreli olarak daha güçlü olan imparatorluklarla, güneyinde ise aşılması güç çöllerle sarılan impa-

ratorluğun sınırları içindeki değişik etnik gruplar tek merkezli bir siyasî yapının etkin denetimi altında toplanmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun iç ve dış ilişkileri merkezi bürokrasi tarafından düzenleniyor ve bu düzenleme yine merkezi bürokrasi tarafından saptanan siyasî önceliklere göre yapılıyordu. Aynı yıllarda Batı Avrupa'da merkezlenen yeni bir ekonomik sistem etki alanını genişletmeye ve değişik politik birimleri kendi ekonomik iş bölümüne dahil etmeye başlamıştı. Önce tüm Avrupa'yı sonra da giderek tüm dünyayı kapsayacak olan bu sisteme biz dünya-ekonomisi diyoruz (Bkz. Wallerstein, 1980).

Onyedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun büyümesi- durmuş ve Osmanlı devleti göreli bir zayıflama dönemine girmişti. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıl ortasına kadar geçen sürede Avrupa'da merkezlenip genişleyen ekonomik sistemin dışında kaldı. İmparatorluğun dünya-ekonomisi ile bütünleşmesi 1750-1840 yılları arasında gerçekleşti. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğunun tümü değilse bile Balkanlar, Batı Anadolu ve orta doğu gibi önemli bölgeleri dünya sisteminin iş bölümüne katılmış durumdaydılar. O yıllardan sonra batılı devletlerle yapılan anlaşmalar Avrupa ile bütünleşmenin başlangıcı olarak değil, zaten başlamış bulunan bir sürecin sonuçları veya tamamlayıcı unsurları olarak görülmeli (Bkz. Wallerstein, Kasaba. 1982).

Bu yazının ilk bölümünde 16. yüzyılı Osmanlı tarihinin bir dönüm noktası olarak yorumlayan bazı araştırmalara biraz yakından bakacağız. Burada amacımız, Osmanlı İmparatorluğunun bu yıllarda dünya-ekonomisiyle ne dereceye kadar bütünleştiğini, diğer bir deyişle kendi özgüllüğünü yitirip yitirmediğini açıklığa kavuşturmak. İkinci bölümde ise 1750-1840 yılları arasında gelişen dünya-ekonomisi ile bütünleşmenin süreçlerini ve bu süreçlerin Osmanlı İmparatorluğunun yapısında ortaya çıkardığı değişmeleri inceleyeceğiz.

ONALTINCI YÜZYIL: BİR DÖNÜM NOKTASI MI?

Fransız tarihçi Fernand Braudel Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'nın etkisiyle gerileyip çözülmesinin 16. yüzyılda başladığını öne süren ilk araştırmacılardan biridir. Braudel'e göre 1548-1564 yılları Türk tahıl patlamasının olduğu yıllardı (Braudel, 1972: 591-599). Bu yıllarda İtalya'daki buğday kıtlığı nedeniyle İtalyanlar Ragusa'lı tüccarlar aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğundan ithal ettikleri buğdayın miktarını artırdılar. Yüksek dereceli bazı Osmanlı bürokratlarının buğday ticaretinde önemli bir rol oynamasına rağmen bu alış veriş genellikle Osmanlı devleti maliyesini devre dışı bırakarak gerçekleşiyordu. İtici güç Orta Doğu'daki buğday fazlasıyla Osmanlı iç pazarları için devletin saptadığı fiyatla Avrupa pazarlarındaki fiyatlar arasındaki farkın birleşmesinden kaynaklanmıştı.[1]

(1) Braudel Mediterranean'ın ikinci baskısında Aymard ve Barkan'ın bulgularından yararlanarak tezini daha da sağlamlaştırdı.

Braudel, Aymard (1966)'m verilerine dayanarak bu dönemi izleyen 1564 - 1590 yılları arasında Osmanlı buğday ihracatının hızla düştüğünü bunun nedeninin de gelişen buğday kıtlığına çare olarak devletin buğday ihracatını yasaklaması olduğunu söylüyor. Buğday kıtlığına çare olarak devletin buğday ihracatını yasaklaması olduğunu söylüyor. Buğday kıtlığına neden ola bilecek etkenleri gözden geçiren Braudel Avrupa'daki 16. yüzyıl nüfus patlamasına Osmanlı İmparatorluğunun da katılmış olması gerektiği sonucuna varıyor. Braudel'in kitabının basılmasından sonra Osmanlı arşivlerinde konuyla ilgili çalışmalar yapıldı. Bunlardan çıkan genel sonuç, Braudel'in dediği gibi 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda artan bir nüfus baskısı olduğu yolunda.[2] Bu çalışmalar aynı dönemde Osmanlı pazarlarında yiyecek fiyatlarının da arttığını gösteriyor. Örneğin, Barkan'a göre fiyat artışı arz talep farkından ve artan nüfusun şehirlere yaptığı baskıdan doğuyordu. Cook (1972) «nüfus baskısı» kavramına işlerlik kazandırmak için yaptığı hesaplamalarda 15 ve 16. yüzyıllarda Anadolu'nun belli bölgelerinde ekilen alanların büyüme hızının nüfusun artış hızına ulaşamadığını buluyor. 1590 - 1610 arasında Osmanlı kırsal kesiminde büyük sarsıntılara yol açan Celâli isyanlarının ilk dönemi de nüfus baskısının arttığı yıllara rastlıyor. Cook'a göre nüfus baskısının yol açtığı fiyat artışları bu ayaklanmaların en önemli nedenini oluşturuyordu. Akdağ (1963) 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun genel bir ekonomik çöküntüye uğradığını iddia ediyor. Ona göre özellikle ekilen alanların yetersizliği Osmanlı toplumsal düzenini 17. yüzyıl başında ciddi bir toplumsal sarsıntıya uğrattı. 16. yüzyılda bir dönüm noktası olduğunu savunan araştırmacıların üstünde durdukları bir diğer nokta da Osmanlı maliyesindeki gelişmeler. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticaretin büyük bir kısmı alışılanın aksine olarak bu iş için devletten izin almamış kişiler ta rafından yapılıyordu. 16. yüzyıldan önce özellikle Orta Doğu'daki vilayetlerde göreli bir buğday fazlası varken bu ticaretin İmparatorluğa getireceği gümüşe olan gereksinim nedeniyle Osmanlı yönetimi kaçak ticarete bir derece göz yumardı (İnalcık, 1978: 91). 16. yüzyıla gelindiğinde bu kaçak ticaret hızlandı ve İmparatorluğa giren gümüşün önemli bir kısmı özel ellerde kaldı. Böylece gelişen enflasyonist baskılar ve sahte para basımının hızlanması İmparatorluk maliyesini ters yönde etkiledi. Yüzyılın sonunda gümüş ve devletin resmî parası olan akçe arasında birden fazla değişim oranı oluşmuştu. İnalcık, devletin, 16. ve 17. yüzyıllarda, paranın değerini bu eşitsizliği gidermek için sürekli olarak düşürdüğünü söylüyor (1978: 91).

Kapitalist toplumlarda geçerli olan arz talep ilişkilerinin ve bazı para politikalarının Osmanlı sisteminde de işleyebileceğinin varsayılması 16. yüzyılda bir dönüm noktası olduğunu

(2) Bkz. Barkan, 1957, 1970a, 1970b; Cook, 1972; Erder, 1975; İslamoğlu ve Faroqhi, 1969; Jennings, 1976; İnalcık, 1978.

savunan araştırmaların en zayıf yönünü oluşturuyor. Akçe ve gümüş arasında evrensel bir değişim oranı olduğunu düşünüp akçenin değerinin düşürülmesini bir çeşit devalüasyon olarak çözümlemek yanıltıcı olabilir. Değişik zamanlarda hem altın hem gümüş, Osmanlı parasının temeli olarak kullanılmıştı. Ayrıca «normal» zamanlarda da akçe ile değerli madenler arasında birden fazla değişim oranı bulunabiliyordu (bkz. Barkan, 1970a). Osmanlı maliyesi gibi karmaşık bir sistemde bir dizi değer düşürme işlemi muhakkak enflasyonist baskılar bulunduğu anlamına gelmez. Özellikle devletin fiyat saptama gücünü elinde tuttuğunu ve bunu kullanmaktan çekinmediğini düşünürsek bu tür politikalara bakarak Osmanlı devletinin malî buhran içinde olduğu sonucunu çıkarmamamız gerekir. Akdağ'ın genel sosyo-ekonomik çöküntü tezi de biraz abartmalı. Bir kere, onun temel kaynağını oluşturan Mühimme Defterleri 1578 sonrasını kapsamıyor. 1610'a gelindiğinde Osmanlı yönetimi Celali İsyanlarının ilk dalgasını etkili bir biçimde bastırmıştı. Etkili önlemlerle kaçak ticaretin de önüne geçilmişti. Buğday ihracatı ilk olarak 1555'te Mısır'daki kıtlık nedeniyle İstanbul üç gün ekmeksiz kalınca yasaklandı. 1574'te İmparatorluk içindeki tüm buğday hareketleri resmî denetim ve izine bağlandı (Mc Gowan, 1981: 35). Buğday ticaretinin Osmanlı devleti tarafından denetimi ilkesi İngiltere (1675), Hollanda (1680), Fransa (1673 ve 1740) ve Rusya (1783)'ya verilen kapitülasyonlarda da açıkça belirtildi. (McGowan, 1981: 36).

17. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğundaki toplumsal işbölümü merkezi hükümet tarafından saptanan siyasî önceliklere göre belirlenmeye devam etti. Genel bir ilke olarak benimsenen kendine yeterlik politikası Osmanlı tüccarlarına önemli görevler yüklüyordu. Bu sistem çerçevesinde kendilerine tanınan ayrıcalık ve kolaylıklardan yararlanan tüccarlar Avrupa ile (kaçak ticaret de dahil olmak üzere) her türlü mal alış verişini yapmaya devam ettiler (Bkz. İnalcık, 1969). Ticarî faaliyetin siyasî önceliklere göre belirlenmiş bir işbölümünün sınırları içinde bu denli özgürlük kazanmış olması Osmanlı sisteminin içsel dinamiğini oluşturan en önemli çelişkilerden biriydi.[3] Uzun dönemde Avrupa'daki gelişmelerin etkisiyle bu çelişkinin tüccarlar lehine çözülmesi Osmanlı devletinin etkinliğini sınırlayan bir dizi sürecin ortaya çıkmasına neden oldu. Osmanlı devletinin üretim, dolaşım, baskı araçları ve yerel yönetim üzerindeki denetim gücü giderek azaldı. Bu değişim temelde Osmanlı toplumunun çeşitli kesimleriyle (ki, buna bürokratların bir bölümü de dahildi) Avrupa kapitalizminin temsilcilerinin hem Osmanlı devlet mekanizmasını devre dışı bırakmak hem de ticarete yönelik artı ürünü artırmak için bir işbirliği kurmalarını içeriyordu.

(3) Osmanlı İmparatorluğu içinde tüccarların ayrıcalıklı konumu için bkz. İnalcık, 1969; İslamoğlu ve Keyder, 1983.

SÜREÇLER VE DEĞİŞİMLER

1. Devletin Merkezi Niteliği Yitirmesi

i) *Üretim Üzerindeki Devlet Denetimi :* Tarım ve şehirlerdeki küçük üretim Osmanlı İmparatorluğundaki en önemli üretici faaliyetleri oluşturuyordu. Klasik çağda merkezî Osmanlı Bürokrasisi her iki alanı sıkı bir şekilde denetliyordu. Bu denetim tarımda tımar düzeniyle, şehirlerde ise Osmanlı lonca sistemi aracılığıyla gerçekleşmekteydi. 17. yüzyıl sonlarından başlayarak üretim üzerindeki devlet denetiminin sürdürülebilmesi için gerekli olan bir dizi önlemin yavaş yavaş ortadan kalktığını görüyoruz. Osmanlı toprakları önce genişlemez oldu, daha sonra da daralmaya başladı. Böylece, devamlılığı, dağıtım için yeni toprakların bulunabilmesine bağlı olan tımar sistemi ciddi bir darbe yemiş oldu. Aynı zamanlarda Osmanlı pazarlarına giren İspanyol gümüşü fiyatların yükselmesine ve devlet gelirlerinin düşmesine neden oldu. 17. yüzyıldaki uzun, pahalı ve çoğunlukla iyi bitmeyen savaşlar da devlet hazinesini olumsuz biçimde etkiledi. Ticaret yollarının Atlantiğe kayması İmparatorluk hazinesinin transit ticaretten elde ettiği gelirden yoksun kalmasına yol açtı (bkz. Barkan, 1970a; Stoianovich, 1960: 251; Bodman, 1963: 16). Bu sorunlar karşısında Osmanlı merkezî bürokrasisi maliyesini düzene koymak için bir dizi girişimlerde bulundu. Yeni vergiler getirildi, eski vergileri toplamak için yeni yöntemler geliştirildi. Bunlar arasında devlet denetimine olan etkisi açısından en önemli olanı iltizam sisteminin kullanılmaya başlamasıydı.

İltizam, önceleri, sadece saraya ait topraklarda uygulanıyordu. Daha sonra devlete ait tüm topraklara ve giderek devletin diğer gelir kaynaklarına yayıldı. 18. yüzyılda iltizamlar üzerindeki zaman sınırı varisleri de kapsayacak biçimde genişleyince mültezimler bu toprakları özel mülkiyetleri gibi kullanmaya başladılar. (İnalcık, tarihsiz: 21). Aynı zamanda malî anketler ve tımar kayıtları terkedildi (bkz. Barkan, 1970b), sonunda doğrudan devlet tarafından toplanan vergiler de iltizamlara dahil edilip mültezimlere terkedildi. Bu değişimler toprağın kullanımının özel ellerde yoğunlaşıp üretimin Avrupa pazarlarına yönelmesini kolaylaştırdı. Bu bağlamda Balkanlarda çiftliklerin gelişmesi önemli bir örnek oluşturur. Balkanlar, İmparatorluğun önemli yerleşim merkezlerine (özellikle İstanbul'a) yakınlığı nedeniyle bu merkezlerin gereksinimlerinin karşılanmasında önemli bir rol oynuyorlardı. (bkz. Stoianovich, 1960: 238; McGowan, 1981: 10 - 12). Bu bölgede ilk çiftlikler 1600'lerde ortaya çıktı. Fakat bu çiftlikler hem küçüktü, hem Ege Denizinin kuzeyi ile Karadeniz'in batısında yoğunlaşmışlardı. Her iki bölge de 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğunun kesin denetiminde kaldı. (McGowan, 1981: 75 - 6). Osmanlı devletinin malî alandaki yenilikleri bu tip toprakların genişlemesine yol açtı, ama devlet 17. yüzyılda bu gelişmeleri ve bu topraklardaki üretimi denetim altında tutacak güce sahipti. 18. yüzyılda bu durum değişti. İlk olarak mülte-

zimler bürokratik boşluklardan yararlanarak iltizamları kendi çıkarları için kullanmaya başladılar. İkinci olarak paralı askerler kullanarak bu toprakların denetimini hazineden zorla kopardılar. Üçüncü olarak çiftliklerin yoğunlaştığı bölge batıya, Tuna nehrine doğru kaymaya başladı. Bu yeni yerleşim biçimi, Osmanlı merkezlerinden ziyade yeni doğmakta olan Dünya Ekonomisinin merkezlerine doğru yönelmiş bir üretim sürecinin gelişmekte olduğunun bir belirtisiydi (McGowan, 1981: 77). Pamuk ve mısır bu çiftliklerde çokça ekilen yeni ürünler olarak ortaya çıktı. 18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğundan ihraç edilen pamuğun hemen tümü Balkanlardaki çiftliklerde üretiliyordu (Stoianovich, 1953: 403 - 407).

17. yüzyılın ikinci yarısında bazı unsurlar Osmanlı loncalarının örgütlenmesini ve işleyişini etkilemeye başladılar. Uzun savaşlar ve doğal felâketler Osmanlı topraklarının ekonomik açıdan zayıflamasına yol açtı. Halk, yığınlar halinde topraklarını terk edip şehirlere göç etmeye başladı. İşsizlik bir sorun olarak ortaya çıktı; bu da iç pazarın daralmasına yol açtı. Sonuçta Osmanlı loncalarının örgütlenmesinin ve iç bütünlüğünün korunması olanaksızlaştı. Devletin loncalar üzerindeki denetimi giderek azaldı. Bu denetimi sürmesinde etkin olan çeşitli görevler iltizama çıkarılıyordu. Daha da önemlisi vergi vermeyen askerî sınıfın üyeleri loncalara sızıyor, bu da loncalardan vergi toplanmasını daha da zorlaştırıyordu (bkz. İnalcık, 1973: 159). Böylece 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyıl başlarında loncalar Avrupa'da üretilen metalarm rekabetine açıldı. Diğer yandan ne loncalardaki üretim ne de buradan kaynaklanan ihracat yeterli bir biçimde denetlenebiliyordu. Bazı loncalar faaliyetlerini değişik biçimlerde yönlendirerek devletin aracılığı olmadan doğrudan dış pazarlar için üretim yapmaya başladılar. Sonuçta bazı loncalar büyürken diğer bazıları çözülmeye başladı. Anadolu'da pamuklu, Selânik'te yünlü, ve Bursa'da ipekli dokuma loncaları bu dönemde önem kazanan iş kollarından bazılarıydı (bkz. İnalcık, 1973: 160; Braudel, 1979; Issawı, 1977; 160).

ii) *Dolaşım Üzerindeki Devlet Denetimi :* İltizam sisteminin bütün önemli gelir kaynaklarını kapsamasıyla Osmanlı İmparatorluğunda paraya olan talep arttı. Ödünç verme yaygın bir iş haline geldi ve bazı bürokratlar da borçlanmaya başladılar. Ödünç para verecek durumda olan varlıklı kişilerin (özellikle tüccarların) toplum içindeki konumlarının önemi arttı (bkz. İnalcık, 1969: 138). 1789'da Karadeniz'in ve Boğazların dış ticarete açılmasıyla Ege Denizi'nin kuzeyinde ve Karadeniz'in batısında kurulmuş olan çiftlikler de yabancı tüccarların etki alanına girdiler (McGowan, 1981: 77 - 9; Stoianovich, 1853: 405 - 406). Böylece 16. yüzyılda ticaretle endüstri arasında kurulmuş olan dengenin ağırlığı 18. yüzyılda ticarete kaymış oldu. Devlet korumacılığının gerilemesi Avrupa'daki ekonomik gelişmeyle birleşince, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgeleri dış pazarlara hammadde satıp oradan yeni endüstri ma-

mulleri satın almaya başladılar (Stoianovich, 1960: 259; İnalcık, 1973: 51). Düzenli olarak rüşvet yiyen Osmanlı bürokratları bu ticareti önlemek bir yana, kanunen yasaklanmış bulunan buğday ticaretini bile çeşitli şekillerde destekliyorlardı. Örneğin Makedonya ve Teselya 18. yüzyılın ikinci yarısında ürettikleri tahılın % 40'ını, pamuğun ise yarısını ihraç ettiler. 1720 ve 1800 arasında Makedonya'da pamuk ve yün üretimi üç katı arttı ve bunun hemen hemen tümü Avusturya, İsviçre, Saksonya, Prusya, Fransa, ve İtalya'daki yeni tekstil fabrikalarına yollandı. (Stoianovich, 1960: 259 - 260). Avrupa devletleri hammadde akımını kısıntıya uğramaması için daha önceki kapitülasyonlarla elde ettikleri ayrıcalıklara sıkı sıkı sarıldılar. Aynı zamanda da Bâb-ı Âli'ye baskı yaparak bu ayrıcalıkların İmparatorluk içindeki temsilcilerine de tanınmasını sağlamaya çalıştılar (Shaw, 1971: 177; Stoianovich, 1960: 272, 294).

Benzer gelişmeler İmparatorluğun diğer bazı bölgelerinde de gözleniyordu. Örneğin, Mısır'da 18. yüzyılın ortalarında belirli bir sermaye reorganizasyonunu gerektiren en kârlı üç tarımsal ürün, şeker, çiğit ve pirinç geniş bir biçimde ekilmekteydi (Bkz. Gibb and Bowen, 1963: 272 - 273).

iii) *Osmanlı Ordusundaki Değişmeler :* 14 ve 17. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğunun tek merkezden yönetilen ordusu Avrupa'nın feodal güçleri karşısında kesin bir üstünlüğe sahipti. 17. yüzyıl sonunda savaş teknolojisindeki gelişmelere ve Avrupa'nın siyasî yapısının değişmesine paralel olarak bu üstünlük Avrupa devletlerine geçmeye başladı. İlk olalark 1593 ve 1606 yılları arasında Avusturya ile yapılan uzun savaşlarda Osmanlı askerî aygıtının geriliği açık olarak ortaya çıktı. Bir çare olarak merkezî hükümet yerel yöneticilerden ateşli silâhlarla donatılmış paralı asker birlikleri oluşturmalarını istedi. Yeniçerilerin sayısı da 13.000'den 38.000'e çıkarıldı, ama bu arada geleneksel askere alma ve askerî örgütlenme yöntemleri ihmal edildi. Uzun dönemde askerî alandaki bu tip gelişmeler Osmanlı sisteminin çözülmesini hızlandırdı. Sekban denilen paralı birlikler çoğunlukla işsiz, yersiz, yurtsuz genç köylülerden oluşuyordu. Barış zamanında birliklerinde örgütlü olarak bulunmaya devam eden bu askerler parayı verene hizmetlerini sunmaya hazırdılar. Böylece yerel güçler merkezle olan çekişmelerinde bu Sekbanları kullanarak etkinliklerini artırıyor ve isteklerini gerektiğinde silâh kullanarak yaptırabiliyorlardı. Özellikle kırsal bölgelerden kanunsuz vergi toplamada bu Sekban birliklerinden çokça yararlanılıyordu (İnalcık, tarihsiz: 3 - 5; 1973: 108).

Yeniçerilerin sayısının artmasının değişik etkileri oldu. Çok sayıda insan orduya alınıyordu, ama devlet çoğu zaman bu askerlerin parasını ödeyemiyordu. Zaten temel askerlik eğitiminden yoksun olan bu grup şehirlerde zenaat yapmaya ve loncalara sızarak bu kurumların düzenini bozmaya başladılar. Yeniçeriler giderek hem taşrada hem de başkentte siyasî bir güç haline geldiler (Bkz. Shaw, 1971: 120; Ortaylı, 1983: I. bö-

lüm). Örneğin Halep'te 1807 ve 1811 yılları arasında Kürtlerle Yeniçeriler arasındaki güçbirliği sonucu valinin etkinliği şehrin çevresinde 10 km. çaplı bir daireyle sınırlı bir hale gelmişti (Bodman, 1963: 8). 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğuna genel olarak bakarsak, başkentte yeniçerilerin, taşrada ise Sekban ve benzeri birliklerle güçlenmiş olan âyân gibi yerel güçlerin etkin olduğunu görürüz. Bu kargaşalıkta Osmanlı merkezî hükümeti birbiriyle rekabet halindeki güçlerin hiç birini denetleyecek durumda değildi. Bu nedenle Fransa'nın 1798'de Mısır'ı istilâsı göreli olarak kolay gerçekleşti. Sırbistan'da Haydut liderleri yönetimi ele geçirip merkezî otoriteye karşı çıkınca, Sırp halkı kendilerini korumak için başkente başvurmadı. Bunun yerine kendi aralarında örgütlenip hem bu haydutları hem de Müslüman halkın büyük bir bölümünü topraklarından kovup Sırbistan'ın bağımsızlığını ilân ettiler (1802 - 1806) (Bkz. Shaw, 1971 : 263; Stoianovich, 1960 : 253). Yeniçerilerin sayısı artırılırken tımar birlikleri ihmal edildi. III. Selim dönemine gelindiğinde tımarlı sipahiler artık askerî bir güç olmaktan çıkmışlardı.

Bu değişimlerle merkezî bürokrasinin Osmanlı İmparatorluğunun baskı aygıtları üzerindeki tekelci denetimi kırılmış oldu. Bunun sonucunda da merkezî hükümet İmparatorluk topraklarından geçen ticaret yollarını denetleyemiyor ve bu yollarda taşınan malların güvenliğini sağlayamıyordu. 18. yüzyıl başında Anadolu'da Sekbanlar, Balkanlarda Haydutlar ve Orta Doğu'da Bedeviler sürekli olarak kervanlara saldırıyor ve malları yağma ediyorlardı. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğunda ticaret yapmak son derece riskli bir iş haline gelmişti.

iv) *Yönetimde Çözülme :* Merkezdeki düzensizlik, hem taşra yöneticilerinin hem de âyânların üstündeki devlet denetiminin zayıflamasına yol açtı. Yerel yöneticiler ve âyânlar iltizam sisteminden yararlanarak güçlerini artırmışlardı. Bu ise merkezî hükümeti çelişkili bir durumla karşı karşıya bıraktı. Bir taraftan taşranın etkili güçlerini tanıma durumundaydı, çünkü vergileri toplamak için onlara dayanmak zorundaydı. Öte yandan âyânlar güçlerini kendi çıkarlarına kullanıyor, haraç ya da askerî katkı gibi yükümlülüklerini ihmal ediyorlardı. Çoğu zaman da hükümetle üreticiler arasındaki yerlerini sağlamlaştırarak merkezî bürokrasiyi kendilerine daha da muhtaç hale getiriyorlardı. Bazı durumlarda merkez, kendi temsilcileriyle âyânları ve kadıları birbirlerine karşı kışkırtıp belli bir denetim sağlamaya çalışıyordu. Ama bu taktikler etkisiz kalmaya mahkûmdu, çünkü yerel güçler arası ilişkilerde kadılar hemen her zaman âyânları desteklemeye daha yatkındılar (İnalcık, 1977: 42; Bodman, 1963: 18). Ayrıca, devletin hemen her katını saran kayırıcılık, rüşvet ve görevi kötüye kullanma gibi zayıflıklardan yargı makamları bağışık değildi (Bkz. Shaw, 1971: 75).

18. yüzyıl sonunda âyânların Anadolu'daki egemenliği güçlü bir hale gelmişti. Arap topraklarında Osmanlıların zayıflamasıyla meydana çıkan boşluk Memlük ve Bedevî şeyhleri tarafından doldurulduğu. Balkanlarda köylüler savaş ve yağmacılığın yol açtığı düzensizliklerden korunmak için çoğunlukla yine âyânlara başvurdular. Âyânlar da yönetimdeki çözülmeden yararlanarak daha önce çiftliklerin gelişmesiyle edindikleri güçlü durumlarını pekiştirmek fırsatını buldular.

2. Tarımda Yeni Üretim Biçimleri :

Bu bölümde ilgi alanımızı biraz daraltarak Balkan eyaletlerinde tımar sisteminden çiftlik sistemine geçiş üzerinde duracağız.[4] Bu kısıtlamanın bazı pratik nedenleri var: Balkanlar tımar sisteminin tam olarak uygulandığı bölgelerden biriydi. Bu nedenle üretim ilişkileri açısından çiftliklerin ortaya çıkışı en iyi biçimde bu bölgede incelenebilir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde toprağın kullanılış biçimi klâsik düzen içinde farklılıklar gösterdiği için bu bölgelerdeki çözülme ve değişimler de çeşitli biçimler aldı. Örneğin, Osmanlılar 16. yüzyılda Doğu Anadolu ve Orta Doğu'nun bazı bölgelerini İmparatorluğa kattıkları zaman buralardaki Kürt kabilelerini olduğu gibi bırakarak bu bölgeleri Hükümet Sancağı adı altında örgütlediler. Amaç, vergi toplamayı kolaylaştırmaktı. Dolayısıyla, 18. yüzyılda, merkezî yönetim zayıflayınca bu bölgelerde etkinliğini artıran liderler batı bölgelerindeki âyânlardan farklı bir konuma sahiptiler. Öte yandan, Güneybatı Anadolu'da büyük ölçekte tarım hemen hemen hiç gelişmedi. Bu yörelerde tımar'ın bıraktığı boşluğu küçük köylülük doldurdu. Orta ve güney bölgelerde ise büyük ölçekte tarım yapılıyordu, ama şu aşamada bu bölgelerle ilgili herhangi bir şey söylemek için elimizde yeterli veri bulunmuyor.[5]

Bir Osmanlı savaşçısına verilen tımar, hem toprağı hem de köylüleri kapsayan bir takım hak ve görevleri içerirdi. Klâsik dönemde toprak/işgücü oranı genellikle yüksek olduğundan Osmanlı kanun ve kanunnamelerinde köylülerin toprağı terketmelerini zorlaştıran bir dizi önlemler vardı. Firar halinde tımar sahibi 15 yıl süreyle köylüyü toprağa dönmeye zorlamak hakkına sahipti (İnalcık, 1975: 111; McGowan, 1981: 51 - 55). Bu sistemde köylülerin de açık olarak belirtilmiş bir takım hakları vardı. Sipahilerin toplayabileceği vergi sayısı, oram ve toplama yöntemleri ayrıntılı olarak belirtilmişti. Sipahi bu kuralların dışına çıkarsa köylü tarafından kadıya şikâyet edilebilirdi (McGowan, 1981: 55 - 56; İnalcık, 1973: 74 - 75). Köylülerden ahır inşa etmeleri istenebilirdi, ama ev inşaetmeleri istenemezdi. Âşârı pazar yerine taşıma yükümlülükleri, ancak yol

(4) Loncalar kapalı ve parçalanmış yapıları nedeniyle dış etkilere daha uzun süre karşı koyabildiler. Bkz. Sarç, 1940; İnalcık, 1969; Baer, 1970; Issawi. 1977.

(5) Faroqhi, 1977; İslamoğlu ve Faroqhi, 1979; Özkaya, 1977; Sahillioğlu, 1968; Chevallier, 1968; Pamuk, 1982 önemli ipuçları içeriyor.

bir günden az tutuyorsa söz konusu oluyordu. Sipahi bunların dışında köylülere herhangi bir çalışma zorunluğu yükleyemezdi (İnalcık, 1973: 113). Ancak olağanüstü durumlarda, o da özel kanunname çıkarmak koşuluyla, merkezî hükümet köylülerden zorla iş isteyebilirdi (İnalcık, 1973: 73). Tımar düzeninde köylüler toprağın kullanma amacını değiştiremezlerdi (İnalcık, 1973: 108). Küçük köylü hanesinin hareket yeteneği sınırlıydı; çünkü, toprakları birbirine bitişikti. Bu nedenle topraklarını aynı zamanda sürmek ve aynı bitkileri ekmek zorundaydılar; en azından aynı zamanda hasat edilen ürünleri ekmek durumundaydılar. Bunu yapmazlarsa, bir tarladaki faaliyet diğer tarladakini bozabilir veya olumsuz yönde etkileyebilirdi. Tüm tarım âletleri küçük köylü hanesi içinde ve çoğunlukla ağaçtan yapılıyordu (Gibb ve Bowen, 1963: 244-245). Bu şekilde düzenlenmiş olan ilişkilerin temelinde merkezî hükümetin getirdiği köylülerin aşırı sömürülmesini önleyen bir dizi önlemler vardı. Bunun nedeni de, padişahın iyilikseverliğinden çok, tımar sahiplerinin aşırı güç kazanmasını önleme kaygısıydı.

Belirli bir bölgede çiftliğin oluşması o topraklarda çalışan köylülerin mülksüzleşmesini içerirdi.[6] Bu mülksüzleşme iki biçimde olabiliyordu : Birincisi, maddesel (physical) mülksüzleşme; diğeri, ünvansal (titular) mülksüzleşme. İlk biçim savaş, açlık, silâhlı çete baskını gibi koşullarda toprağın gönüllü olarak terk edilmesiyle ortaya çıkıyordu. Mültezimler böyle bir toprağı ele geçirdiklerinde köylüleri yeni koşullar altında toprağa yeniden ve zorla yerleştirirlerdi (McGowan, 1981: 64-67). Ünvansal mülksüzleşmede köylüler oldukları yerde kalıyorlardı, ama üzerlerine çoğunlukla borçluluk ilişkilerinin sonucu olarak yeni ve daha ağır koşullar yükleniyordu. Yeni koşullar çoğunlukla aşırı rant ve hizmet içeren yeni bir toplumsal ve ekonomik yapıyı simgeliyorlardı. Stoianovich, 1953: 402). Çiftlik sahibi, köylülerin ürününü paylaşıyor ve çoğu zaman vergiler çıktıktan sonra kalan ürünün yarısına el koyuyordu. Taşıma, toprağın işlenmesi, ve diğer hizmetler iş rantını artıran unsurlardı. Aynı zamanda çiftlik sahipleri silâhlı çeteler tutarak veya kendi özel ordularını kullanarak köylülerin firarını önlüyorlardı. Diğer bir deyişle, devletin tarım üzerindeki denetiminin zayıflaması köylünün konumunu olumsuz yönde etkiledi. Hatta devlet, aşırı vergilendirme, yerel güçlere iltizam sat-

(6) Osmanlı tarih yazımında âyânların ve çiftliklerin ortaya çıkması bazan «feodalleşme» olarak nitelendiriliyor. Stoianovich, 1953; İslamoğlu ve Keyder, 1983; Keyder, 1983. Braudel de «beneficum» dan «fief»e geçiş derken, aynı süreci îmâ ediyor. McGowan da Baltık yöresindeki ikinci serflikle Balkanlardaki çiftlikler arasında paralellik kuruyor. Tahıl ticaretinin gelişmesine paralel olarak Avrupa'daki değişik bölgelerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi kuşkusuz yararlı bir uğraşı. Ancak Osmanlı sisteminin çözülmesini incelerken «feodalleşme» kavramını kullanabilmek için bazı varsayımlar yapmamız gerekir ki, bu da gerçekten gelişmekte olan süreçleri anlamamızı zorlaştırabilir.

ma ve yargı makamlarını harekete geçirmeme gibi yollarla köylünün sömürülmesini daha da ağırlaştırdı (McGowan, 1981: 68, 71 - 73). Özet olarak diyebiliriz ki, 18. yüzyılda Osmanlı köylüsü klâsik döneme oranla daha fazla yönden gelen daha fazla sayıda güç tarafından sıkıştırılmaktaydı. 14 ve 16. yüzyıllar arasında köylünün biri devlete diğeri sipahiye olmak üzere iki ana yükümlülüğü vardı. 18. yüzyıl sonunda ise köylü, mültezimlere verdiği «kanunî» vergi dışında yerel âyânlara ve Sekban gruplarına koruma parası vermek durumundaydı.

SONUÇ

Osmanlı sisteminin bu biçimde değişmesi birbirine bağlı iki sonuç doğurdu: Birincisi, Osmanlı devletinin sistem içindeki merkezî konumunu kaybetmesi; ikincisi, Osmanlı toplumunda merkezî bürokrasinin etkisinden bağımsız ve dünya ekonomisi ile bütünleşmekte olan bir ekonomik ilişkiler bütününün ortaya çıkmasıydı. Bu değişmelerin başlangıcı bazı durumlarda 16. yüzyıldan itibaren izlenebilirse de, devletin eski konumunu yitirmesi 18. yüzyılın ikinci yarısından önce gerçekleşmedi. Osmanlı devleti 17. yüzyılda Celâli İsyanlarını bastırabilecek, ilk gelişen çiftliklerdeki üretim ve ticareti denetleyebilecek ve geniş toprakları merkezî yönetim altında tutabilecek güçteydi. Bu bakımdan 1600 - 1750 dönemi klâsik çağın bir uzantısı olarak görülmelidir. Çiftliklerin yoğunlaştığı bölgelerin batıya kayması, iltizamın yaygınlaşıp tımar sisteminin toptan terkedilmesi ve yeniçerilerin sürekli isyanları Osmanlı sisteminin çözülmesinin 18. yüzyılın ikinci yarısında hızlandığını gösteriyor. 19. yüzyıla gelindiğinde merkezî bürokrasinin hareket alanını belirleyen unsurlar kökten bir değişmeye uğramıştı. Bu dönemde Osmanlı bürokratları artık Avrupa tüccarlarının sermayesinin Osmanlı sistemiyle eklemlenmesini önlemek yerine bu süreci hızlandıracak girişimlerde bulunmaya başladılar.

Bu tartışma ışığında Osmanlı İmparatorluğunun çözülmesini ikili bir zamanlamayla incelenmesini öneriyoruz : Birinci dönemde (1750 - 1839) Dünya ekonomisinin süreçleri Osmanlı sistemine özgü ilişkileri etkileyip değiştirdi. İkinci dönemde (1839 - 1920) Osmanlı sisteminin yapısı dünya ekonomisinden kaynaklanan güçlere bağlı olarak tümden yenilendi. Bu ikili zamanlama ekonomik süreçleri Osmanlı devleti tarafından belirlenen süreçlerden ayırmamıza olanak veriyor. Bu ise Osmanlı tarihini salt siyasî tarih olarak incelemekten doğan güçlükleri önler. Şunu hatırlamamız gerekir ki, Osmanlı Devletinin tanımlayıcı unsurları kaybolduktan sonra artık Osmanlı devletinin «çökmesi» Osmanlı toplum yapısının toptan çökmesi anlamına gelemezdi. Kullanılması gereken terim, çökmeden çok «değişme» olmalı; bir dünya imparatorluğunun, kapitalist dünya ekonomisinin uçsal (peripheral) yapılarından birine dönüşmesini içeren bir değişim süreciydi, söz konusu olan.

KAYNAKLAR

Mustafa Akdağ (1963). *Celâli İsyanları.* Ankara: Ankara Üniversitesi.

Doğan Avcıoğlu (1968). *Türkiye'nin Düzeni.* Ankara: Bilgi Yayınları.

Maurice Aymard (1966). *Venice, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde motié du XVIe siecle.* Paris: S. E. V. P. E. N.

Gabriel Baer (1970). «The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds,» *International Journal of Middle East Studies,* I, 28 - 50.

Ömer Lütfü Barkan (1957). Essai sur les donnés statitique des registers de recensment dans l'Empire Ottomane aux XVe et XVIe siécles, *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* I, 1, 9 - 36.

(1970a). «Onaltıncı Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri,» *Belleten,* XXXIV, 136, 557 - 607.

(1970b). «Research on the Ottoman Fiscal Surveys,» M. A. Cook der. *Studies in the Economic History of the Middle East,* London: Oxford, 163 - 171.

Herbert Bodman (1963). *Political Factions in Aleppo, 1760 - 1826.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Benjamin Braude (1979). «International .Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire,» *Review,* II, 3, 537, 451.

Fernand Braudel (1972). *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* London: Fontana.

Dominique Chevallier (1968). «Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the World Economy,» W. Polk and R. L. Chambers der. *Beginnings of Modernization in the Middle East.* Chicago: Univ: P.

Daniel Chirot (1976). *Social Change in the Pripheral Society: The Creation of A Balkan Colony.* New York: Academic Press.

M. A. Cook (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia.* London: Oxford.

Leila Erder (1975). «The Measurement of Pde - Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to 17th centuries,» *Middle Eastern Studies,* XI, 3, 284 - 301.

Suraiya Faroqhi (1977). «Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century,» Turcico, IX, 1, 161 - 195 ve XI, 103 - 153.

Hamilton Gibb ve Harold Bowen (1963). *Islamic Society and the West.* London: Oxford.

Halil İnalcık, (1969). «Capital Formation in the Ottoman Empire,» *Journal of Economic History,* XXIX, 1, 97 - 140.

(1973). *The Ottoman Empire: Classical Age. 1300 - 1600.* New York: Praeger.

(1977). «Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration,» T. Naff ve R. Owen der. *Studies in the Eighteenth Century Islamic History*. Carbondale: Southern Willinois Univ. Press.

(1978). «Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings,» *Review*, I, 3/4, 60 - 96.

( ). «Military and Fiscal Transformations in the Ottoman Empire,» *Archivum Ottomanicum*.

Huri İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi (1979). «Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth Century Anatolia,» *Review*, II, 3, 401 - 436.

Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder (1983). «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı?» Ç. Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. Ankara : Dost Kitabevi Yay. içinde, 108 - 152.

Charles Issawi (1977). «Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran,» T. Naff ve R. Owen der. a.g.e. içinde, 152 - 164.

Ronald Jennings (1976). «Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum,» *International Journal of Middle East* Studies, VII, 1, 21 - 57.

Çağlar Keyder (1983). «Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü,» *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, a.g.e., 11 - 30.

Bernard Lewis (1937). «The Islamic Guilds,» *Economic History Review*, VIII, 1, 20 - 37.

(1961). *The Emergence of Modern Turkey*, London: Oxford.

Bruce McGowan (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge: Cambridge Univ. Pr.

İlber Ortaylı (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul: Hil Yay.

Yücel Özkaya (1977). *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara: Ankara Üniv.

Şevket Pamuk (1982). «Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri,» *Toplum ve Bilim*, 17.

Halil Sahillioğlu (1968). «XVII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticarî İmkânları,» *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II.

Ömer Celal Sarç (1940). Tanzimat ve Sanayimiz, *Tanzimat*, İstanbul: T.C. Maarif Vekâleti Yay. içinde.

Stanford Shaw (1971) *Between Old and New*, Cambridge: Harvard Univ. Press.

(1983). *Osmanlı İmparaotlruğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: E. Yay.

Traian Stoianovich (1953). «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600 - 1800,» *Journal of Economic History*, XII, 4, 398 - 411.

(1960). «The Conquering Balkan Ortodox Merchant,» *Journal of Economic History*. XX, 2, 234 - 313.

Immanuel Wallerstein (1980). «The Ottoman Emprire and the Capitalist World Economy,» O. Okyar ve Halil İnalcık der. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Ankara: Meteksan içinde, 117 - 122.

Immanuel Wallerstein ve Reşat Kasaba (1981). «Incorporation into the World Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, VIII, 537 - 569.

Stefanos Yerasimos (1974). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Gözlem.

UÇURUM
YAYINCILIK

YENİ KİTAPLAR

— SON İSTANBUL (öykü) Murathan MUNGAN
— KENDİNE SAKLANMAK (şiir) Remzi ÖZMEN
— SOMUT ŞİİR Özel Kitabı Haz : Yurdakul KAVAS
Bülent KANDİLLER

★

ÇIKAN KİTAPLAR

— UÇURUM KİTABI/Seçme Metinler I
(Özel Bölüm : Henri MICHAUX)
— UÇURUM KİTABI/Seçme Metinler II
(Özel Bölüm : Jorge Luis BORGES)

★

Yazışma ve İsteme : PK. 22 Ahmetler/ANKARA
Dağıtım : YETKİN

MELİH ERSOY

Kentsel Sanayi Sektörü Bağlamında Modernleşme ve Bağımlılık Okullarına Bir Eleştiri

Bu makalede bir özetini sunacağımız çalışmanın (Ersoy, 1982) konusu, çevrel toplumsal oluşumlarda[1] (Peripheral Social Formation) kentsel sanayinin yeni bir yaklaşımla incelenmesidir.

Yakın zamana dek bu alanda iki yaygın görüşün —Modernleşme Okulu'nun ikili yapı tezleri ile Bağımlılık Okulu'nun tekçi (monist) yaklaşımının— etkinliklerini sürdürdüklerini biliyoruz. Bu araştırmada, anılan okulların eleştirel bir değerlendirmesinin yanısıra, konuya yeni geliştirilmekte olan bir sorunsaldan yaklaşmaya çalışılmıştır.

İki önemli nedenden dolayı bu çalışmanın kapsamını çevrel ülkelerde kentsel sanayi kesimi veya kent ekonomilerinin yapısını incelemekle sınırlı tutmanın sakıncalı olduğunu düşün-

(1) Tezin benimsediği sorunsala en uygun düşen kavram olduğu için çalışma boyunca «çevrel toplumsal oluşum» (peripheral social formation) terimini kullanmayı yeğledik. Bu konuda Taylor'un tümüyle katıldığımız açıklamasına gönderme yapmakla yetineceğiz:

> «Şimdilik, «azgelişmişlik» kavramı ile kastedilen gerçekliği tasarlamada kullanabileceğimiz doyurucu bir kuramsal kavram yoktur... Bu çalışmada ilk kez Samir Amin tarafından ortaya atılan «çevrel» peripheral terimi... kullanılmıştır, çünkü terim «sınırlama» restriction nosyonunu içermektedir; kapitalizm ve özellikle emperyalizmin çevrel toplumsal oluşumlara girişi bu oluşumlarda üretici güçlerin gelişmesini sınırlar veya «bloke eder», ve kapitalist üretim ilişkilerinin artan baskısı altında eşit olmayan bir büyüme modelinin yerleşmesini sağlamaya çalışır... zihin karıştırıcı bir toplumbilim nosyonu olan «toplum» yerine Marx'ın —tarihsel materyalizmin kuramsal bir nesnesi olan— «toplumsal oluşum» kavramı yeğ tutulmuştur.» (Taylor, 1974: 22).

dük; Birincisi, kent ekonomilerinin daha geniş bir sistemin parçasını oluşturmaları, bu nedenle de kendi başlarına ele alınmalarının yetersiz kalacağı ve giderek hatalı sonuçları da beraberinde getireceğidir. İkinci neden, akademik çevrelerde kent ekonomilerini inceleyen araştırmaların hemen tümünde kullanılan temel nosyon ve kavramların ulusal ekonomiler düzeyinde yapılan çalışmalardan kaynaklanmasıdır.

Bu nedenle çalışmanın birinci bölümü, ulusal ekonomiler düzeyinde geliştirilen ve çevrel ekonomilerin yapısal niteliklerini açıklamaya yönelik araştırmaların eleştirel bir incelemesine ayrılmıştır. İkinci bölümde benzer bir inceleme çevrel ülkelerde kent ekonomilerinin yapısını konu alan çalışmalar için yapıldı. Son bölümde ise kentsel sanayinin yapısı, eklemlenme yaklaşımı bağlamında ve Ankara örneği verilerini kullanarak irdelemeye çalıştık. Bu ön açıklamalardan sonra artık yukarıda anılan sistematik çerçevesinde kısa bir özet verebiliriz.

Modernleşme Okulu kaynağını yapısal işlevselci kuramdan alır. Bu yaklaşıma göre toplumsal gelişme, basit, farklılaşmamış geleneksel toplum yapısının çizgisel olarak, daha karmaşık, farklılaşmış modern bir yapıya dönüşme sürecini içerir. Gelişmenin ana kavramı modernleşmedir. Çevrel oluşumların asıl ve özgün olan «azgelişmiş» durumları «modernleşme» süreci içinde ortadan kalkacak ve bu oluşumlar zamanla, içeriğini günümüz Batı toplumlarında varolan yapıların oluşturduğu modern aşamaya ulaşacaklardır. Bu sürecin ilk evrelerini yaşayan günümüz «azgelişmiş ülkeleri», ilerici, dinamik, gelişmeye açık bir «modern» kesimle, tutucu, durağan bir «geleneksel» kesimi bağrında birlikte yaşatan ikili (dual) bir toplumsal yapıya sahiptirler. Bu iki yapı birbirinden büyük ölçüde bağımsızdır. Her bir kesimin tarihsel gelişim çizgileri ve iç dinamikleri birbirinden farklıdır. Ancak, bu durum geçicidir. Süreç içinde ya «modern» kesim büyüyerek «geleneksel» kesimi ortadan kaldıracak ya da, birinci kesimden yapılacak bilgi beceri, teknoloji ve sermaye aktarımı ile «geleneksel» kesim dönüştürülecektir. Bu modele uymayan gelişmeler, sistem içinde geliştirilen mekanizmalarla düzeltilerek rotasına konulacak kısa dönemli «sapmalar» olarak yorumlanıp çözümlenir. Fitzgerald'ın haklı olarak belirttiği gibi (Fitzgerald, 1981: 5) bu kuram «Üçüncü Dünya ülkelerini kapitalist yörüngede tutmaya» ve giderek de onunla bütünleşmesine yönelik bir gelişme için «ideolojik bir örtü olarak hizmet etmek üzere formüle edilmiştir.»

Modernleşme Okulu'nun ikili yapı tezleri son iki onyılda birçok araştırmacı tarafından sert biçimde eleştirilip popülerliğini yitirmişken bu kez de çevrel oluşumlarda kent ekonomilerinin yapısını çözümlemede kullanılmaya başlandı. Yapısal işlevselci kuram yandaşları çevrel oluşumların kentsel alanları üzerine yaptıkları tüm çalışmalarda kentleşmeyi modernleşme ile özdeş tutmuşlardır. (Örneğin bkz. Lerner 1964, Haselitz 1961, Davis ve Gordon 1961, Gist ve Fava 1965, Davis ve Casis 1961, Reisman 1970 vb.).

Kentleşme «ekonomik gelişme ve toplumsal modernleşmenin yetkin bir göstergesi» olarak değerlendirilmiş (Davis ve Gordon 1961: 138) ve dünyanın «batılılaşması»nın kentleşme sayesinde gerçekleşeceği ileri sürülmüştür. Kuşkusuz, bu varsayım merkez ve çevrel ülkelerde yaşanan evrimin tek ve aynı bir çizgisel gelişme olduğu temel görüşünden kaynaklanmaktadır. Nitekim Modernleşme okulu yandaşlarına göre «bugünün azgelişmiş ülkeleri Batı toplumlarının geçmişini anımsatan bir imge sunmaktadırlar»; «sınai kentsel gelişme batıda ve bugünün azgelişmiş ülkelerinde yer ve zaman bakımından tümüyle farklı olmasına karşın aynı bir süreçtir.» (Reisman, 1970; 157, 167-8). Bu süreç büyük güçlükler ve engellerle doludur. Ancak bu yolda karşılaşılan tüm sıkıntılar ve katlanılan özverilerin benzerleri bir zamanlar bugünün gelişmiş ülkelerince de yaşanmıştır. Dolayısı ile bu durum sürekli olmayıp geçici bir olgudur. Merkez ve çevre ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki fark ikincilerin «Batının modern teknolojisi»nden yararlanmaları sayesinde yakın bir gelecekte ortadan kalkacak ve bugünün ikili yapıları yerlerini tek bir bütünleşmiş sisteme bırakacaklardır.

Yukarıda anılan genel yaklaşıma sadık kalarak çevrel oluşumlarda kent ekonomilerini ikili yapı tezlerinden yola çıkarak inceleyen araştırmacıların çalışmalarında (Geertz, 1963; Mc Gee, 1973) modernleşme okulunun ulusal ekonomiler düzeyinde geliştirdiği tüm tezleri —belirli bir zaman aralığı ile— kent ekonomileri düzeyinde yinelendiklerini görüyoruz.

1970'lerde ikili yapı tezleri daha geliştirilmiş bir kuramın temelini oluşturdu. Çevrel oluşumların kentsel alanlarında varolan etkenliklerin (activities) iki birbirinden kopuk kesimden oluştuğu yinelenerek bu kesimlere «formal» - «informal» veya «marjinal» - «kapitalist» adları verildi. «İnformal» veya formal olmayan» kesimin tanımı çok geniştir. Kentsel etkenliklerin çoğu, yasal olanından olmayanına, tek kişinin çalıştığı birimlerden, onlarca işçinin çalıştırıldığı işletmelere dek tüm kuruluşlar bu tanım içine girmektedir. Diğer bir anlatımla, «informal sektör» «formal sektörün» dışında kalan kesimlerin tümünü kapsamına alan bir kalıntı olarak görülmektedir. Bu nedenle de oldukça heterojen bir yapıya sahiptir. Yaygın modelde «informal sektör» azgelişmişliğin bir belirtisi olarak değerlendirilir. Tedavisinin, ya sektörün «modernleşmesi» yönünde sektör dışından sağlanan çabalarla, veya sektörün kendi başına gelişmesi ve hatta kalkınmanın motoru olmasını önleyen tüm yönetsel ve kurumsal engellerin ortadan kaldırılması ile yapılabileceği söylenir. Yani, «informal sektör» çevrel ülkelerde «modernleşme» çabaları öncesi egemen olan «geri kalmış», «geleneksel», yapının bir niteliği olarak görülür. Bu yaklaşımda sektörün kökeni ve tarihsel evrimi formal sektör»le eklemlenmesi, bu eklemlenmenin gösterdiği özellikler ve sektör açısından geçireceği sonuçlar vb. konulara fazla itibar edilmez.

«İnformal Sektör» yaklaşımı farklı düzeylerde yapılan eleştirilerle karşılaşmıştır. İlkin «ekonomik yapının iki ayrı sektöre ayrılmasında tutarlı bir kuramsal temelin yokluğu» eleştiri konusu olmuştur. (Long and Richardson, 1978: 203) «İnformal» «formal» sektör ayırımı iki sektör arasındaki karşılıklı ilişki ve bağları yeterli ve tutarlı bir kuramsal çerçevede açıklamaktan acizdir. İşletmelerin «informal» - «formal», nüfusunda «kapitalist-bütünleşmiş» ve «marjinal - bütünleşmemiş» diye iki kesime bölünmesi dikkatleri sistem içinde varolan ana çelişkiler ve bunlar arasındaki sömürü ilişkilerini vurgulayan konulardan uzaklaştırmaktadır. Modelin içe dönük bakış açısı ekonomide varolan altlık üstlük ilişkilerini ve kapitalist olmayan tarzların ve/veya emek süreçlerinin çevrel oluşumlarda varlıklarını sürdürebilmeleri gibi konuları açıklayamamaktadır.

Özetlersek, bir çözümleme aracı olarak kullanılsa bile bu tür ikili modellerin sistemin tümünün dinamiğini açıklamakta yetersiz kaldığı savlanmaktadır. Her ne kadar çevrel oluşumlarda kentsel alanların yüzeysel bir gözlemi ikili yapı çözümlemecilerini haklı kılacak bir görünüş sunarsa da bu görüntüsel ikili temelde emperyalizmin ideolojik araçları olan kuramlar tarafından» açıklanamayacak bir dinamiğin ürünü ve ayrılmaz parçalarıdır. (Rasmussen, 1973: 70).

Bağımlılık Okulu, yapısal işlevselci Modernleşme okuluna bir tepki olarak gelişti. Yeni yaklaşımla Modernleşme Okulunun hemen tüm temel kavram ve nosyonları başaşağı çevrildi veya daha doğrusu ayakları üstüne dikildi.

İlk ciddi karşı koyuş Modernleşme Okulunun temelinde yatan ikili yapı tezinin kökten yadsınması ile ortaya çıktı. Bağımlılık Okulu yandaşları çevrel oluşumlarda birlikte varolan, ancak birbirinden tümüyle farklı ve bağımsız gibi görünen iki ayrı dünyanın aslında tek bir tarihsel süreçten kaynaklanıp geliştiklerini ileri sürerek bu oluşumlarda *ikili* değil *tek* bir yapının varolduğunu savlamışlardır. «Geleneksel» kesim veya bölgeler «modern» kapitalist metropollerle çevrel oluşumların bütünleşmelerinin bir ürünüdür. Metropol ülkelerle pazar aracılığı ile ilişkiye giren tüm çevrel oluşumlar bu yolla tek bir sistemin, dünya kapitalist sisteminin parçaları haline gelmişlerdir. Bağımlılık Okulu'nun «her yerde kapitalizm» *tekçi (monist)* görüşü, 16. y.y. dan bu yana Dünya Kapitalist Sistemi ile bütünleşen tüm çevrel oluşumlarda kapitalizmin tek ve egemen üretim tarzı olduğunu ileri sürer. (Frank, 1969a, 1969b) Frank'ın tüm açıklığı ile ifade ettiği gibi çevrel oluşumlarda «azgelişmiş» bir kesimin varlığı «bazı kesimlerin göreli gelişmesine izin verip diğerlerinin azgelişmişliğini üreten ve sürdüren bir bütün olarak kapitalist sistemin temel iç çatışkılarının» bir ürünüdür. (Frank, 1969a: 228). Amin'e göre merkezdeki ekonominin bir eki olarak varlığını sürdüren çevredeki kapitalist üretim tarzının ikili niteliği, modern teknoloji kullanan verimliliği yüksek dışsatım sektörü ile bu sektöre ucuz emek sağlayan kesimlerin birlikteliğinden doğmaktadır. Bu sistemde ikili yapı tezlerinin tersine birbir-

leri ile içiçe girmiş, ancak üretici güçlerinin gelişmişlik düzeyleri birbirinden tümüyle farklı sektörler bir bütün olarak çalışmaktadırlar. Kapitalizm öncesi üretim tarzları dışsatım sektörüne ucuz emek ve girdi sağladıkları için sistem tarafından korunmakta ve kullanılmaktadır. (Amin, 1974).

Başka bir anlatımla, çevrel oluşumlarda ikili yapının varoluşu, yani «azgelişmişliğin gelişmesi», bu ilişkinin bir sonucudur. Stravenhagen'in dediği gibi «azgelişmişlik gelişmeyi izler... (ondan ç.) önce gelmez» (Stravenhagen, 1969: 106).

Bağımlılık Okulu'nun ikinci önemli karşı tezi çevrel oluşumlardaki yapının geleceği ile ilgili. Anımsayacağımız gibi Modernleşme Okulu yandaşları ikili yapının kalıcı, sürekli değil geçici bir olgu olduğunu özellikle vurgulayıp, bu geçiş süresinin kısaltılmasına yönelik politika önerilerine ağırlık vermektedirler. Bağımlılık Okulu bu konuda da modernleşmecilerin tam karşısında yer almaktadır. Varolan yapı bağımlılığın bir ürünü olduğuna göre, çevrel oluşumlar metropol ülkelerle ilişkilerini sürdürdükleri sürece yapısal bir dönüşüm sağlanamayacaktır. Varolan yapıların dönüşebilmesi için en uygun ortam, çevre ülkelerin merkezle bağlarını en aza indirdikleri zaman yaratılmış olacaktır. (Frank, 1967).

Özetle, çevrel oluşumlarda Modernleşme okulunun ikili ve geçici yapısı Bağımlılık Okulunda yerini tek ve sürekli bir yapıya bırakmıştır.

Bağımlılık Okulu yandaşlarının çevrel oluşumların kentsel ekonomilerini inceleyen sınırlı sayıdaki çalışmalarında yukarıda anılan ana önermelerin yinelenmesine karşın bu çözümlemelerde kullanılan «marjinal kesim», «marjinal kitleler» vb. terimler —her ne kadar tümüyle farklı süreçlerin ürünleri olarak ele alınıyorsa da— ikili yapı tezlerini anımsatmaktadır. Belirgin ayrılık, Bağımlılık Okulu çözümlemelerinde «marjinallik» olgusunun geçici olmaktan çok varolan ilişkiler bütününün zorunlu ve kalıcı bir sonucu olduğunu savlamalarıdır.

ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİ

1970'li yılların ikinci yarısı Bağımlılık Okulunun çevrel oluşumların yapısını salt dış dinamiklerle açıklamaya yönelik yönteminin yetersizliklerinin iyice ortaya çıktığı bir dönem oldu. Yine bu dönemde çevrel toplumsal oluşumlarında birden çok üretim tarzının varlığı ve bunların birbirleriyle eklemlenmeleri tartışmasına duyulan ilginin arttığını görüyoruz.[2] Araştırmacıların daha büyük bir bölümü çevrel oluşumlarda kapitalist ve kapitalizm-öncesi tarzlar arasındaki eklemlenmenin niteliği ve yapısını somut örneklerde incelerken, bir bölüm yazar kuramsal çalışmalara ağırlık vererek eklemlenme sürecinin farklı dönemlerde gösterdiği yapısal farklılıkları vurgulayarak olgunun diakronik yönünü öne çıkarttılar. (Agh, 1980, Taylor, 1979, Wolpe, 1980).

(2) Agh, 1980; Foster-Carter, 1978a, 1978b; Taylor, 1974, 1979; Wolpe 1980 vb.

Eklemlenme yaklaşımı, gerek Modernleşme Okulunun dış dinamikleri gözardı eden ve ikili yapının varlığını çevrel oluşumların «geleneksel sektör»ü ile açıklamaya çalışan görüşünün, gerekse de Bağımlılık Okulunun çevrel oluşumlarda tüm gelişmeleri dış dinamiklerle açıklamaya yönelik, tekçi «her yerde kapitalizm» tezinin bu oluşumlardaki yapıları açıklamakta yetersiz kaldığı görüşündedir.

Bu yaklaşıma göre, kapitalizmin farklı biçimlerinin çevrel oluşumlara girişi bu oluşumlarda varolan kapitalizm - öncesi tarzlar üzerinde farklı etkilerde bulunmuş ve bu tarzların eklemlenmeleri sonucu ortaya her somut oluşumun kendisine özgü yapılarının biçimlendirdiği yepyeni bir bileşim çıkmıştır. Böylece Bağımlılık Okulunun kısır «her yerde kapitalizm» tekçi görüşü yerini, her bir toplumsal oluşumda başat olan üretim tarzı/larının kapitalist üretim tarzı ile eklemlenmesinin doğurduğu bileşimlere bırakacak yepyeni ve zengin bir araştırma alanını gündeme getirmektedir.

Bağımlılık Okulunun görüşünün tersine yeni yaklaşım kapitalizmin çevrel oluşumlara girişiminin bu oluşumlarda varolan kapitalizm - öncesi tarzlarının birden çöküşünü, ortadan kalkışını da birlikte getirmeyeceği, bu oluşumlarda varolan tüm üretim birimlerinin, toplumsal oluşum genelinde kapitalist üretim tarzının —genişletilmiş anlamında—[3] başat tarz olması ile kendiliğinden kapitalist olamayacaklarını savunur. Çevrel toplumsal oluşumlarda farklı üretim tarzlarının eklemlenmesinin iki belirleyicisi vardır. Bunlar «kapitalist tarzın yeniden üretim gereksinimleri ile gerek yaşamlarını hâlâ sürdüren kapitalizm öncesi tarzlara ait unsurların yeniden üretimlerinin gerekse de eklemlenen kertedeki kapitalizm öncesi tarzların kapitalist tarzın işleyişine getirdiği sınırlamalardır.» (Taylor, 1979: 227).

Böylelikle, örneğin eklemlenmenin günümüzde hâlâ varlığını sürdüren emperyalist aşamasında kapitalist üretim tarzı —genişletilmiş anlamında— çevrel toplumsal oluşumlarda başat tarz olarak sistemin devinim yasalarını ve yeniden üretim mekanizmalarını belirlerken kapitalizm - öncesi tarzlar —sınırlanmış anlamında—[4] üretim birimleri düzeyinde varlıklarını sürdürürler. Eklemlenme konusunda Rey'in özellikle vurguladığı nokta kapitalizmin mantığının hem merkezde hem de çevre oluşumlarda tek ve aynı olduğudur. (Aktaran Foster - Carter, (1978a-1978b) Rey böylece Bağımlılık Okulu yandaşlarından Amin'-

(3) Wolpe'a göre «genişletilmiş» anlamıyla üretim tarzı üretim birimi düzeyinde üretim ilişki ve güçlerinin bileşimi yanısıra toplumsal oluşum düzeyinde yeniden üretim mekanizmalarını da kapsar. Böylelikle üretim birimleri ile bunlar arasında bağlar ve karşılıklı ilişkilerde çözümlemeye katılır. (Wolpe, 1980).

(4) «Sınırlandırılmış» anlamıyla üretim tarzı «üretim ilişkileri ile güçlerinin bir tür bileşimi» olarak tanımlanır. (Wolpe, 1980: 36). Bu çerçevede tek tek üretim birimleri düzeyinde «emekçi—emekçi-olmayan ve üretim araçları arasındaki olanaklı ilişkilerin» çözümlenmesi yeterlidir.

«çarpık» (Distorted) ve Alevi'nin «biçimi bozulmuş» (deformed) kapitalizm nosyonlarının hiçbir ciddi kuramsal içeriği bulunmadığını savunmaktadır. Yeni yaklaşıma göre çevrel oluşumlarda gözlenen değişik yapılar kapitalizmin, kapitalizm - öncesi tarzlarla eklemlenmesinden kaynaklanmaktadır.

Kuramsal düzeyde tam bir olgunluğa ulaşmaktan henüz uzak olmasına karşın yeni yaklaşımın modernleşme ve Bağımlılık Okullarına üstün olduğu bazı temel noktalar şöyle özetlenebilir:

Yaklaşımlar arasındaki ilk farklılık, epistemolojik alanda ortaya çıkar. Modernleşme Okulu somut olgulardan yola çıkarak ulusal ekonomileri ve kentsel sanayi sektörünü birbirinden kopuk iki kesime ayırır. Bu nedenle de aynı okul yandaşları arasında hâlâ bu kesimlerin içeriğini nelerin oluşturduğu konusunda bir görüş birliği sağlanamamıştır.[5]

Eklemlenme kuramı ise kentsel sanayi sektöründe farklı üretim yapan birimlerin sınıflandırmasını olgulardan başlayarak değil, üretim tarzı, üretici güçler, üretim ilişkileri, bunların gelişme ve eklemlenme düzeyleri vb. kavramlar üzerine kurulmuş bir kuramsal çerçevede yapar.

İkililik yaklaşımı tarihcil değildir. Ülke düzeyinde «geleneksel» kesimin nasıl ortaya çıktığı, nasıl bir evrim gösterdiği ve neden hâlâ varlığını sürdürmekte olduğu gibi konularda doyurucu açıklamalarda bulunmaz. Diğer yandan, Bağımlılık yaklaşımı da kapitalizmin çevrel ülkelere girişi ile birlikte bu oluşumların kapitalist olduklarını savlayarak, bu karşılaşmanın ortaya çıkarttığı yeni oluşumların tarihini incelemeye gerek görmez.

Eklemlenme yaklaşımı ise, kapitalizmin farklı evrelerde (tüccar kapitali, yarışmacı dönem kapitalizmi ve emperyalizmin) çevrel oluşumlara girişi ile ortaya çıkan farklı yapılaşmaları kuramının önemli bir yanı olarak yakından inceler.

Üçüncü olarak, ilk iki yaklaşımın kentsel sanayi sektörünü oluşturan üretim birimlerinin karmaşık ve farklılaşmış yapılarının doğasını açıklamaktan aciz olduklarını söyleyebiliriz. Örneğin Modernleşme Okulu, «modern» tanımına girmeyen tüm birimlere «marjinal» diyerek bu kesimi bir kalıntı olarak görmekte, ancak her iki kesimin kendi içinde varolan karmaşık yapılaşma ve farklılaşma gözardı edilmektedir. Böylece; herhangi bir kesim için yapılan genelleme hiçbir ayırım gözetilmeksizin tüm birimlere yansıtılmaktadır.

Bağımlılık okulu dünya pazarı ile bütünlenmiş oluşumların tüm üretim birimlerini kapitalist firma kapsamına sokarak bu karmaşık yapının incelenmesini ta başından önlemektedir.

Eklemlenme yaklaşımı ise bu karmaşık yapının farkındadır. Üretim tarzı kavramının (sınırlandırılmış anlamda) içerdiği üretici güçler ve üretim ilişkileri kavramlarının yardımı ile, kentsel

(5) Bu konuda araştırma yapan yazarların incelemelerinde kullandıkları farklı sınıflandırma ölçütlerinin çeşitliliğini bir arada görmek için bk. (Ersoy, 1982; Appendix 3).

sanayi sektörünü oluşturan birimler yelpazesini anılan ilişki ve güçlerin tümüyle kapitalist olmayan bir nitelik sunduğu en alt düzeyden, bu iki ilişkinin tümüyle kapitalist olduğu (yani «real subordination»ın sağlandığı) en üst düzeye dek sıralayarak bunların gelişmişlik düzeyine bağlı olarak gösterdiği çeşitliliği kavrayabilecek kuramsal araçlara sahiptir.

Son nokta, sektörler arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Modernleşme Okulu sektörler ve üretim birimleri arasındaki ilişki ve bağlantıları çözümlemesinin bir gereği olarak fazla önemsemez. Daha önce de belirtildiği gibi ikili yapı tezi çevrel oluşumlara özgü iki birbirinden bağımsız kesimin varlığını savunduğu için bu kesimler arasındaki ilişkiyi salt emek gücü ve sermaye aktarımı gibi formal ve mekanik bir düzeye indirgemiştir. Bu yaklaşımda iki farklı tarzın karşılaşması ile ortaya çıkan yeni eklemlenme tarzları, başat tarzın başat olmayan tarzları nasıl ve hangi mekanizmalarla etkilediği, dönüştürdüğü veya yokettiği; başat olmayan tarzların bu savaşım içinde ne tür karşıkoyuş biçimleri geliştirdikleri vb. ilginç ve canalıcı konulara yer verilmemektedir.

Bağımlılık Okulu, çevrel oluşumlarda azgelişmişliğin kapitalizmle karşılaşmanın bir ürünü olduğu savladığı için farklı kesimlerden sözedilemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu durumda ilişkilerde tek ve ana belirleyici merkezin gereksinimleri olmakta, çevre ise bu çerçevede işlevsel olan birimler üretmektedir.

Eklemlenme yaklaşımı ise, sözcüğünde belirttiği gibi, tüm çabalarını çevrel oluşumlarda bu içiçe girmiş ilişki ve bağlantıların oluşturduğu dinamikleri incelemeye hasretmiştir. Bu yaklaşımda çevrel oluşumlar, ayrılmaz ve karmaşık bağlarla birbirine bağlanmış, yapıların izin verdiği ölçülerde birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen farklı üretim tarzlarının bir bütünü olarak kavranır ve ele alınır. Böylelikle öncelik durağan sınıflandırmalardan çok dinamik ilişkilere ve oluşum süreçlerine verilir.

ÇEVREL OLUŞUMLARDA KENTSEL SANAYİNİN YAPISI

Makalenin bu son bölümünde çevrel oluşumlarda ulusal ekonomi ve kentsel alan düzeylerinde varolan yapının nasıl bir çerçevede çözümlenmesi gerektiğine ilişkin üç farklı yaklaşımm geliştirdiği modelleri inceledikten sonra, anılan yaklaşımların kentsel sanayinin yapısı ile ilgili dağınık ve çok belirgin olmayan görüşlerini derleyip, üretim tarzlarının eklemlenmesi bağlamından konunun nasıl işlenebileceğine ilişkin kuramsal bir giriş yapmaya çalışacağız.

Modernleşme Okulu yandaşları ikili yapının «modern kesimi»nin gerek içeriği ve gerekse de diğer kesime karşı üstünlüğü konusunda benzer görüşleri paylaşmaktadırlar. Ancak, yelpazenin kalan bölümünün gerek ne tür üretim birimlerini kapsadığı ve gerekse de bu oluşumlarda ne tür işlevleri üstlendiği gibi noktalarda belirgin bir görüş geliştirilmediğini görüyoruz. Gerçekte bu konu hiçbir zaman bu okul araştırmacılarının sorunsallarının bir parçasını oluşturmamıştır. İç dinamiği olmayan, gelişme potansiyeli taşımayan ve modernleşme süreci içinde ortadan tü-

müyle kalkacağı varsayılan bu kesimi incelemeye gerek görmemişlerdir.

Kapsam konusu da açık değildir. Boeke'ye göre kentsel alanların «geleneksel sektör»ü Batı'dan dışalımı yapılan sanayi dışında kalan tüm kentsel sanayii kapsarken (Boeke, 1953) Eckaus değişken faktör oranlarına sahip, emek - yoğun sanayileri (Eckaus, 1955), Lewis yeniden üretilebilen sermaye kullanan tüm birimleri (Leqis, 1954), Ranis ve Fei, büyük ve küçük sanayi dışında kalan tü mişletmeleri (Ranis ve Fei, 1961) Higgins ise (Higgins, 1968) el zanaatları ve küçük ölçekli sanayii bu kesim içine almaktadırlar. Bu durumda, anılan araştırmacılardan biri yerine diğerinin tanımının yeğlenmesi ile aynı kentin sanayiinde örneğin «modern» kesimin payı birdenbire büyük oranlara çıkabilmekte veya tam tersine «marjinal» bir büyüklüğe inebilmektedir. Diğer bir anlatımla, yelpazenin iki kutbunu ne tür birimlerin oluşturduğu konusunda kolaylıkla aynı görüşü paylaşan modernleşmeciler bu iki kutup arasında kalan ve çevrel oluşumların en karmaşık ve en ilginç kesiminin içeriği ve hangi kutuba sokulacağı konusunda sessiz kalmayı yeğlemektedirler.

Bağımlılık Okulunun kentsel sanayi konusunda görüşleri daha açık ve nettir. Buna göre kapitalizmin çevrel toplumsal oluşumlara girişi ile bu toplumlarda varlığını sürdüren «doğal ekonomiler» tümüyle yıkılmış, kapitalizm öncesi ve «geleneksel» hiçbir şey bırakılmamıştır. Bağımsız üreticiler kapitalist sistemin «yüzen» veya «marjinal» nüfuslarına dönüştürülmüşlerdir. (Frank, 1969a: 226) Açıktır ki, böyle bir şemada tümüyle kapitalist oldukları varsayılan başat olmayan üretim tarzlarının incelenmesine yer yoktur. Çevrel oluşumlarda ekonomik, politik ve kültürel tüm kuram ve ilişkileri dış dinamiklerin bir ürünü olarak gören bu anlayış bu ülkelerde başat olmayan üretim tarzlarının varlığını da bu bağlamda açıklamaya çalışacaktır. Nitekim, Kahn, bu çerçeveden yola çıkarak çevrel oluşumlarda küçük meta üretimi ilişkilerini yeniden üreten koşulları sağlayanın «yeni sömürgecilik» olduğunu savlamaktadır. (Kahn, 1978: 124)

Kısacası, kapitalist üretim tarzının çevrel oluşumlarda tüm birimleri kapsayacak düzeyde yaygınlaştığını savlayan Bağımlılık Okulu çevrel oluşumların iç yapı ve dinamiklerini önemsememiş ve bu yapıların anılan oluşumlara verdiği özgünlüğü kavrayamamıştır.

Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi yaklaşımında kentsel sanayi sektörüne ilişkin ilk sav çevrel oluşumlara kapitalizmin girişinin kapitalizm öncesi üretik teknikleri ve işbölümünü ortadan kaldırmadığıdır.[6] Bu çerçevede kentsel sanayi sektöründe üretim

(6) Taylor şöyle diyor:

> «Çevrel oluşumlardaki ekonomik yapı, kapitalist üretim ilişkilerinin artan egemenliği altında, kapitalist olmayan işbölümlerini eşitsiz olarak kapsamına almaktadır. Bazı sektörlerde kapitalist olmayan ilişkiler ve teknikler ya aynen korunmakta ya da küçük dönüşümlere uğramakta iken diğerlerinde teknikler koru-

birimi düzeyinde varlıklarını sürdüren tarzlar iki ana grupta toplanabilir: a) başat (kapitalist) üretim tarz, ve b) başat olmayan tarzlar. Kapitalist üretim tarzı emeğin sermaye tarafından gerçek anlamda denetim altına alındığı (real subsumption) durumlarda geçerlidir. Başat olmayan tarzlarda iki ana bölümden oluşurlar; a) üretimin hem teknik ve hem de toplumsal ilişkilerinin kapitalist olmadığı zanaat üretimi ve b) emeğin salt biçimsel olarak sermayenin denetiminde bulunduğu (formal subsumption) koşulların gerçekleştiği manufaktür üretimi. Çevrel oluşumlarda kentsel sanayinin en çarpıcı ve örgün kesimini oluşturan manüfaktür üretimidir. Bu kesim tümüyle kapitalist olmayan zanaat üretimi ve tam anlamıyla kapitalist olan fabrika üretimi arasında hem her ikisini de dışlayan ve hem de her ikisini de içeren özgün geçiş biçimidr.

Anımsanacağı gibi Wolpe «sınırlandırılmış» anlamıyla üretim tarzını üretim birimleri düzeyinde üretim ilişki ve güçlerinin belirli bir bileşimi olarak tanımlar. Biz de çalışmamızda bu tanıma sadık kalarak yukarıda anılan kategorilerin kapsadığı üretim birimlerinde geçerli olan üretim tarzlarını inceleyeceğiz. Bu incelememizde kullanacağımız iki ölçüt üretim ilişkileri ve üretici güçlerin niteliği olacaktır.

Üretimin teknik ilişkileri, yani emekçi ile üzerinde çalıştığı nesne ve bu nesneyi kullanım değerine dönüştürürken yararlandığı iş araçları arasında varolan ilişkinin niteliği zanaat ve manüfaktür üretimlerinde nitel bir farklılık göstermez. Özüne inildiğinde, Balibar'ın belirttiği gibi, manüfaktör üretimi zanaat üretiminin özgül niteliği olan emek - gücü ve üretim araçlarının birliğinin aşırı radikalleşmesini simgeler. (Althusser ve Balibar, 1977: 238) Makinalaşma ise, tümüyle farklı bir sistemin doğuşuna yol açar. Diğer bir anlatımla, «teknik anlamda gerçek kapitalist üretim tarzı, göreli artık değer biçimiyle, yani fabrika sistemi ile birlikte ortaya çıkar» (Schorsch, 1980: 439) Kısacası, kapitalist üretim tarzının gerçek temsilcisi olan fabrika sistemi, üretimin teknik ilişkileri açısından veya üretici güçlerin niteliği bakımından manüfaktür türü üretimin «yarı - biyolojik, çizgisel ve birikerek çoğalan» bir devamı olmayıp, tümüyle yepyeni bir nitel sıçramanın ürünüdür. (Althusser ve Balibar, 1977: 234) Makinaların bir sistem oluşturduğu fabrikada emekçi, Marks'ın vurguladığı gibi artık makinaların bir uzantısı, onların bir eki durumuna dönüştürülmüştür.

Diğer yandan, teknik temelleri birbirlerine benzeyen zanaat ve manüfaktür üretimleri, üretimin toplumsal ilişkileri bakımından birbirleriyle taban tabana zıt bir yapı sergilerler. Zanaatlar emek sürecinin tüm evrelerinde tam bir bilgi, beceri ve deneti-

> nup, diğere değişmekte; kalanlarda ise hem ilişkiler, hem de teknikler yerini kapitalist ilişkilere ve artan ölçüde kapitalist işbölümüne bırakmaktadır. Bu en genel düzeyde Üçüncü Dünya oluşumlarının geçiş döneminin ekonomik temelini oluşturur.» (Taylor, 1979: 215-216).

me sahip olarak yalnız başına veya aile üyesi bir iki çırakla üretimde bulunan kişidir. Gerek mülkiyet ve gerekse de maddi tasarruf bağlantıları bakımından tam bir birliğin sağlandığı (Althusser, Balibar: 1977) bu tür üretim birimlerinde üretim sürecinde göreli artık - değer bir yana mutlak artık - değer elde edilmesi bile sözkonusu değildir. Kısacası, bu birimlerde geçerli üretim tarzının kapitalist üretim tarzı ile hiçbir ilişkisi yoktur. Manüfaktür üretiminde ise üretim sürecinin örgütlenmesi tümüyle farklı bir nitelik gösterir ve fabrika üretimi ile ortak öğeler taşır. Bu yönüyle tarihsel olarak manüfaktür kapitalist üretim ilişkilerinin —ücretli emeğe karşı sermayenin— biçimlendiği ilk kategori olarak nitelendirilebilir. Balibar'ın belirttiği gibi «bir toplumsal ilişki olarak sermaye, yani üretim araçlarının kapitalist mülkiyeti, emeğin sermaye tarafından gerçek anlamda denetim altına alınmasında (real subsumption) önce ortaya çıkar.» (Althusser, Balibar, 1977: 236) Kısacası manüfaktür üretiminde üretim ilişkileri kapitalist nitelik taşır. Ancak, bu noktada yinelenmesinde yarar gördüğümüz konu, çevrel oluşumlarda emek sürecinin örgütlenmesinin kapitalist nitelik göstermesine karşılık teknik temelin tekdüze olmak bir yana büyük farklılıklar gösterdiği, yani yüzlerce yıl öncesinin iş aletlerinin en gelişmiş detay makinaları ile birlikte kullanıldığı gerçeğidir.

Özetlersek, emperyalizm evresinde çevrel oluşumlarda kentsel sanayi sektöründe varolan üretim birimlerini üç ana kategoride toplamak olanaklıdır:

1) Yelpazenin en gelişmiş kesimini kapitalist üretim tarzının tümüyle gerçekleştiği, yani emeğin sermaye tarafından gerçek anlamda —hem üretici güçler hem de üretim ilişkileri bakımından— denetim altına alındığı fabrikalar,

2) Üretim ilişkileri bakımından kapitalist, üretici güçler —teknik temel— bakımından kapitalist olmayan, emeğin sermaye tarafından salt formal olarak denetim altına alındığı bir geçiş birimi olarak manüfaktür üretimi, ve

3) Gerek üretim ilişkileri ve gerekse de üretici güçler yönünden kapitalist olmayan ve yelpazenin en az gelişmiş kesimini oluşturan zanaat üretimi.

Görüldüğü gibi, açılımın iki kutubunu oluşturan birimlerde geçerli üretim tarzlarının niteliği açık iken, çevrel oluşumlarda kentsel sanayinin en geniş bölümünü oluşturan manüfaktür üretiminde durum daha karmaşık bir çözümlemeyi gerektirmektedir. Manüfaktür üretim çevrel oluşumların eklemlenmiş, özgün yapısının somut bir göstergesi olarak ayrı bir özellik taşımaktadır. Teknik temelinin kapitalist olmayan niteliğinden dolayı tümüyle kapitalist olduğunu söyleyemeceğimiz bu tür üretimi, farklı üretim tarzlarının üretim birimi düzeyinde eklemlenmiş özgün biçimi olarak yorumlayabiliriz.

Üretim birimleri düzeyinde bu ayırımı yaptıktan sonraki aşama bu oluşumlarda «ekonomik sistem» düzeyinde yapılacak çözümlemedir. Bu düzeyde çalışma boyunca iki temel nokta vurgulanmıştır: a) başat ve başat olmayan tarzlar arasında yoğun

bağımlılık ilişkileri vardır ve b) emperyalist evrede «ekonomik sistem» düzeyinde egemen ilişkiler başat tarz olan kapitalist üretim tarzının devinim yasaları ve yeniden üretim mekanizmalarıdır. Diğer bir anlatımla, «ekonomik sistem» düzeyinde farklı üretim tarzlarına sahip üretim birimlerinin birliği başat tarz olan kapitalist üretim tarzı tarafından yapılanır. Gelişmenin ritmi ve düzenini belirleyen kapitalist tarzın yeniden üretim gereksinimleri ve devinim yasalarıdır. Ancak bu, üretim birimi düzeyinde kapitalist olmayan tarzların varlığını dışlamaz.

Çalışmanın son bölümünde yukarıda kısa bir özetini verdiğimiz kuramsal çerçeve temel alınarak Ankara'daki kentsel sanayi sektörü 4 alt-sektörde (giyim, ayakkabı, metal işleri ve ağaç işleri) ayrıntılı olarak incelenmiş ve özellikle başat olmayan tarzların alt (zanaat üretimi) ve üst (manüfaktür üretimi) devreleri arasındaki çarpıcı farklılık yanısıra ikincisinin gelişmiş türleri ile başat tarzın henüz yeteri kadar örgütlenememiş basamağındaki birimler arasındaki benzerlik vurgulanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın görgül verileri kentsel sanayi sektörünün sağlıklı bir incelemesinin Modernleşme Okulunun ikili ve Bağımlılık Okulunun tekçi tezleri çerçevesinde yapılamayacağını göstermiştir.

KAYNAKLAR

1) AGH, A. (1980) «Labyrinth in the Mode of Production Controversy», *Studies on Developing Countries*, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences.

2) ALTHUSSER, L., BALİBAR, E. (1977) *Reading Capital*, London: NLB.

3) AMİN, S. (1974) Accumulation and Development: A Theoretical Model», *Review of African Political Economy*, v. 1, n. 1.

4) BOEKE, C.H. (1953) *Economics and Economic Policy of Dual Societies*, New York, p. 227. Aktaran: Higgins (1956) «The Dualistic Theory of Underdeveloped Area», *Economic Develpoment and Cultural Change*, v. 4.

5) DAVİS, K., CASİS, A. (1961) «Urbanization and the Development of Pre-Industrial Areas», in P.K. Hatt, A.J. Reiss, (eds.) *Cities and Society*, Free Press: New York, pp. 120-140.

6) DAVİS, K., GOLDEN H.H. (1961) «Urbanization in Latin America» in P.K. Hatt, A.J. Reiss (eds.) Free Press: New York, pp. 141-156.

7) ECKAUS, R.S. (1970) «The Factor Proportions Problem in Underdeveloped Areas», in A.N. Agarwala and S.P. Singh, *The Economics of Underdevelopment*, New York: Oxford University Press pp. 348-378.

8) ERSOY, M. (1982) *A Critique of Modernization and Dependency Schools in Urban Industrial Sector*, Unpublished Ph. D. Thesis, METU, Ankara.

9) FITZGERALD, F.T. (1981) «Sociologies of Development». *Journal.*

10) FOSTER - CARTER, A. (1978a) «The Modes of Production Controversy» *New Left Review*, n. 107, pp. 47 - 77.

11) FOSTER - CARTER, A. (1978b) «Can We Articulate 'Articulation'?» in J. Clammer (ed.) *The New Economic Antropology*, London: MacMillan, pp. 210 - 249.

12) FRANK, A.G. (1967) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York.

13) FRANK, A.G. (1969a) «Dialectic, Not Dual Society», in A.G. Frank, *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York: Monthly Review Press, pp. 221 - 230.

14) FRANK, A.G. (1969b) «Destroy Capitalism, Not Feudalism» in A.G. Frank, *Latin America: Underdevelopment of Revolution*. New York: Monthly Review Press, pp. 250 - 361.

15) GEERTZ, C. (1963) *Peddlers and Princes: Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian Towns*, Chicago: University of Chicago Press.

16) GIST, N.P., FAVA, S.F. (1965) *Urban Society*, Thomas Cromwell, NewYork.

17) HIGGINS, B. (1968) *Economic Development*, New York: Norton.

18) HOSELITZ B.F. (1961) «The City, The Factory and Economic Growth» in P.K. Hatt, A.J. Reiss, (eds.) *Cities and Society*, Free Press New York, pp. 537 - 554.

19) KAHN, J.S. (1928) «Marxist Antropology and Peasant Economics: A Study of the Social Structures of Underdevelopment», in J. Clammer (ed.) *The New Economic Antropology*, London: MacMillan, pp. 110 - 137.

20) LERNER, D. (1964) *The Passing of Traditional Society, Modernizing the Middle East*, Free Press: New York.

21) LEWIS, A.O. (ed.) (1974) *Small - Scale Industries, North - Eastern State of Nigeria*, University of Ife, The Industrial Research Unit, Ibadan.

22) LONG, N., RICHARDSON, P. (1978) «Informal Sector, Petty Commodity Production, and the Social Relations of Small-Scale Enterprise», in J. Clammer (ed.), *The New Economic Antropology*, London: MacMillan, pp. 176 - 209.

23) MC GEE, T.G. (1973) «Peasants in the Cities: A Paradox», *Human Organization*, v. 32, n. 2, pp. 135 - 142.

24) RANIS, G., GEI, C.H. (1961) «A Theory of Economic Development», *American Economic Review*, v. 51, n. 4, pp. 533 - 565.

25) RASMUSSEN, J. (1973) «Dual Theories and The Classics», in *Dualism and Rural Development in East Africa*, Institute for Development Research, Denmark, pp. 63 - 74.

26) REISMAN, L. (1970) *The Urban Process, Cities in Industrial Societies*, Free Press: New York.

27) SCHORSCH, L.L. (1980 - 1981) «Direct Producers and the Rise of the Factory System», *Science and Society*, v. 44, n. 4, pp. 401 - 437.
28) STRAVENHAGEN, R. (1969) «Seven Erreneous Theses About Latin America», in I.L. Horowitz, J. Castro, J. Gerassi (eds.), *Latin American Radicalism*, New York: Vintage, pp. 102 - 117.
29) TAYLOR, J.G. (1974) «Neo - Marxism and Underdevelopment: A Sociological Fantasy», Journal of Contemporary Asia, v. 4, pp. 5 - 23.
30) TAYLOR, J.G. (1979) *From Modernization to Modes of Production*, London: MacMillan Press.
31) WOLPE, H. (1980) «Introduction» in H. Halpe (ed.) *The Articulation of Modes of Prodiction*, London: Routledge and Kegan Paul, pp. 1 - 44.

EK : 1

Ankara kenti incelememizde 4 alt sektörün örneklememize giren toplam yaklaşık 200 işletmesinde 1979 yılında yaptığımız ayrıntılı çalışma verileri bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Nitekim işletmelerdeki işbölümü, hammaddelerin temini, alınan krediler, son ürünün pazarlanması, sermaye birikimi, çalışanların sosyo - demografik geçmişleri, ücret ve çalışma koşulları vb. konular bakımından başat olmayan tarzların alt ve üst devreleri arasında çarpıcı farklılıklar görülürken, üst devre ile başat tarzın tipik işletmeleri olan fabrikalar arasında ilginç benzerliklere tanık olunmuştur. Ayrıntılı bulgular tez çalışmasında sunulmuştur. Ancak bu makale kapsamında konunun en canalıcı yönlerinden birisi olan sermaye birikimine ışık tutacak bulguların özetlerini vermekle yetineceğiz. Farklı büyüklüklerdeki işletmelere ilişkin karşılaştırmaların çarpıcı olması bakımından çalışmanın bu bölümünü kendi işinde yalnız çalışanlar (SE), büyük manüfaktür işletmeleri (LM) ve fabrikalar (F) olarak üç gruba giren yaklaşık 50 firmayı kapsayan bulgularla sınırlı tutacağız.

Bu çerçevede önemli sorulardan ilki her zaman farklı büyüklüklerdeki işletmelerde işçi başına yapılan sabit sermaye yatırımlarının karşılaştırılması olmuştur. Ankara örneğinde K/L (K:Kullanılan sabit sermaye mallarının değeri, L:İşletme çalışan işçi sayısı) oranı SE grubunda 305, LM grubunda 229 ve fabrikalarda 915 olarak bulunmuştur. Diğer bir anlatımla, fabrikalar en sermaye yoğun üretim birimleri olurken, çalışan başına en düşük yatırım LM grubunda yapılmaktadır. Bu bulguya göre aynı miktardaki sermaye yatırımı ile LM grubunda fabrikalara göre yaklaşık 4 kat daha fazla emek gücü istihdam edilebilmektedir. İşçi başına katma değer oranı (Y/L, Y: Yıllık brüt kâr ve ücretler toplamı) üç grup için sırası ile 331, 627 ve 808'dir. En yüksek katma değerin fabrikalarda elde edilmesine karşılık LM grubu ile karşılaştırıldığında farkın % 30 civarında kalması

düşündürücüdür. Nitekim, LM grubunda katma değer/sabit sermaye oranı (Y/K) fabrikalardan 35 kez, SE grubundan ise yaklaşık 2 kez daha yüksektir. Özetle, eldeki verilere göre en az sermaye ile en yüksek getiri sağlayan firma büyüklüğü LM grubunda yer alan işletmeler olmaktadır. Sabit sermaye yatırımlarının getiri oranına (rate of return on investment) ilişkin bulgularımız bu durumu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. SE grubunda % 338 olan bu oran büyük manüfaktür işletmelerinde % 439'a çıkarken, fabrikalarda çok önemli bir düşüş göstererek % 17'ye dek inmektedir.

Yukarıdaki saptamayı yaptıktan sonra sorulacak soru bu olgunun nereden kaynaklandığı ile ilintilidir. Eldeki verilere göre işçi başına brüt kâr en azından 5 ilâ 50 işçi çalıştıran manüfaktür grubu içinde önemli bir farklılık göstermemektedir. Ancak firma başına toplam kâr çalıştırılan işçi sayısı ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Diğer bir anlatımla, toplam kârın büyüklüğü işçi verimliliğinin değil çalıştırılan işçi sayısının bir işlevi olarak değişmektedir. Fabrikalarda işçi başına brüt kâr ise büyük manüfaktür işletmelerinin yaklaşık iki katı kadar fazladır. Ancak, yatırılan sabit sermayenin büyüklüğü gözönüne alındığında anılan verimlilik artışı sınırlı kalmaktadır. (Ayrıntılı bulgular için bkz. Ersoy, 1982) Büyük manüfaktür işletmeleri ile fabrikalarda çalışan işçi ücretleri ve sosyal hakların karşılaştırılması olguya ilişkin bir ipucu verebilir. Elimizdeki veriler çıplak ücret düzeyinin fabrikalarda büyük manüfaktür firmalardan daha yüksek olduğunu, ancak farkın beklenildiği kadar çarpıcı olmadığını göstermektedir. Sosyal güvenlik kurumlarına üyelik konusunda ise durum oldukça farklıdır. Fabrikalarda sigortasız işçiye rastlanmamasına karşılık büyük manüfaktür işletmelerinde çalışanların yarıdan fazlasının hiçbir sosyal güvencesi olmadığı saptanmıştır. Bu bulgulardan da anlaşılacağı gibi büyük manüfaktür işletmeleri kârlılığının bir bölümünü sigortasız ve düşük ücretle işçi çalıştırarak sağlamaktadırlar. Elimizde veriler olmamasına karşın kârlılığın bir bölümünün de devlete ödenen —daha doğrusu ödenmeyen— vergilerle ilintili olduğunu savlayabiliriz. Ancak fabrikalarla büyük manüfaktür işletmeleri arasındaki sermaye birikiminde ikinciler lehine ortaya çıkan farklılığın en temel nedeninin kullanılan sabit sermaye mallarının maliyeti ile ilgili olduğu belirtilmelidir. Birincilerin kullandığı makinaların tümü Batı ülkelerinden ithal edilirken, sonuncuların kullandığı makinaların çok büyük bir bölümü yurt içinde yapılmakta, dolayısı ile gerek ilk maliyeti ve gerekse de bakım ve onarım masrafları diğerleri ile karşılaştırılmayacak kadar düşük olmaktadır. Firma içi organizasyon, genel masraflar payı, özkaynak/sermaye oranı kredi faizleri ve benzeri konularda büyük manüfaktür firmaları ve fabrikalar arasında önemli farklılıklar olup olmadığı konusunda elimizde ayrıntılı bilgi yok. Bu nedenle de birinci tür işletmelerin fabrikalara olan karşılaştırmalı üstünlüğünün temelinde yatan gerekçelerin daha ayrıntılı bir çalışma ile ortaya konulması gerekmektedir. Ancak, bizim

bu aşamada vurgulamak istediğimiz nokta, büyük manüfaktür işletmelerinin —olumlu ve olumsuz diye nitelendirebileceğimiz yöntemlerle— önemli miktarlarda sermaye birikiminin gerçekleştirildiği üretim birimleri olduğu ve dolayısı ile sanayileşmede gözardı edilemeyecek bir güç oluşturduğudur.

M. ŞEHMUS GÜZEL

İsmet İnönü, Sosyal Politika, Sendika ve Grev

1930'larda Devlet millileştirmeler ve yeni kurulan KİT'ler sonucu ülkenin en büyük işvereni durumuna gelmiş; aynı yıllarda devletçilik ekonomi politikasının izlenerek ilk plancılığın gündeme gelmesi, siyasî alanlarda CHP'nin otoriterliği ile birleşince 1936 tarihli İş Kanunu (İK) işçi ve işveren ilişkilerinde grevi yasaklayan, toplu iş sözleşmesini öngörmeyen, mecburi tahkimi düzenleyen bir biçimde kabul edilmiştir. Bu dönemde bu tür *işçi - işveren - Devlet* ilişkisi içinde işçinin kendini «devlet memuru» gibi saydığına, «Devlet»i kendini «iş sahibi yapan Baba» gibi gördüğüne tanık oluyoruz. O yıllar işçisi için Y. K. KARAOSMANOĞLU'nun şu gözlemi, var olanı idealize etme eğilimi yanında belli ölçüde gerçeği de yansıtıyordu: «Türkiye'de işçiler birer devlet memuru idi ve yüreklerinde bir devlet memurunun haysiyetini, vakarını, mesuliyetini taşıyordu. Başlarında patron diye bir bela yoktu. Kimsenin esiri değildiler. Yalnız memleketin hizmetçisi olduklarını ve alınlarından akan terin vatan topraklarına bereket getirici bir rahmet gibi yağdığını biliyorlardı.»[1]

Kamu kesimi işçilerinin sayılarının daha çok ve özel kesimdeki az sayıdaki işçiye oranla daha iyi yaşam ve çalışma koşullarına sahip oldukları bu dönem II. Dünya Savaşının getirdikleriyle allak bullak olmuş; 1936 tarihli İK daha tam anlamıyla yürürlüğe girmeden rafa kaldırılmıştır. 1940 başında uygulanmaya konulan Millî Korunma Kanunu sayesinde işgünü 11 saate çıkarılmış (filen 12, hatta 14 saate ulaşmış), maden işçilerine «iş mükellefiyeti» getirilmiş (ve bazı madenlerde, örneğin EKİ'de savaş bittikten sonra 1947'ye dek yürürlükte kalmıştır), haftalık dinlence kaldırılmış, işyerini terketme yasağı getirilmiştir

(1) Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: **Ankara**, Akba Kitabevi, Ankara, 1934, s. 208.

vb. savaş yıllarında sanayide daha çok sayıda kadın ve çocuk çalıştırılmış; kadın ve çocukların korunması amacıyla İK ile getirilen hükümler geçici olarak uygulanmadan kaldırılmıştır. Bu arada 23 Kasım 1940'ta İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli illerinde ilân edilen Sıkıyönetim savaş bittikten sonra da uygulanarak 22 Aralık 1947'de kaldırılmıştır.

Savaş yılları, savaşa girmeyen Türkiye'de birçok özel kesim işverenin, bu arada özellikle ithalat ve ihracatçıların çok kârlı işler yaptıkları yıllardır. Yeni atölye ve fabrikaların Haliç etrafında mantar gibi bittiği bu dönemde bir yandan Haliç yavaş yavaş kirlenirken öte yandan özel kesimde ilk ciddi sermaye birikimi hareketleri de görülüyor kamu sektöründe ve aynı zamanda özel sektörde çalışan işçi sayısı artıyordu. Kamu sektörü işçileriyle kıyaslanınca özel sektör işçilerinin çalışma ve yaşam koşulları akıl almaz derecede kötüydü. 1947 yaz aylarında birçok işçi yoğun kenti TBMM Çalışma Komisyonu üyesi sekiz milletvekili arkadaşıyla gezen aynı komisyon sözcüsü ve CHP milletvekili Hulusi ORAL TBMM'de, bu kentlerde gördüklerini şöyle dile getirmiştir: «KİT'lerde işçinin okşandığı, tatmin edildiği görülüyor. Fakat serbest akidle hususi müesseselerde çalışan işçilerin ezildiğini görüyoruz... Çakmakçılar'da bir bakır atölyesinde çalışan çocukların yaşı 15'i geçmiyor. İşleri ağırdı. Yüzleri yemyeşil olmuştu. Kaç saat çalıştırıldıklarını Allah bilir. Hasköy'de bir cam imalathanesinde 8 - 10 yaş arasındaki çocukların kızgın ateş karşısında çalıştırıldıklarını ve bir iskelet haline geldiklerini gördük... Hususi şahıslara ait mensucat fabrikalarından çoğunun birer istismar yuvası olduklarını gördük».[2] İTO'nun geçim endekslerine göre üç nüfuslu bir ailenin geçim için ayda 240 lira sarfetmek zorunda olduğunu belirten H. ORAL «şu halde bizde yaşayan işçi yoktur» demiş ve veremin yaygınlığı, iş kazalarının çokluğu ile yaralıların naklindeki zorluklara değinmiştir. Bu konuşma üzerine A. A. ADIVAR yazdığı bir yazıda[3] izlenimini şöyle aktarmıştır: «...7 ile 10 yaşları arasında, İK hilâfına olarak, çalıştırılan çocukların günde 10 saat çalıştıklarını ve gündeliklerinin 10 krş. tan başladığını işitmek, insana bir buçuk asır evvelki İngiltere'yi hayretle hatırlatıyordu.»

Bu dönem işçi ücretlerinin azlığı yanında hayat pahalılığının dizginlenememesi de işçilerin yaşamlarını zorlaştırmıştır. 1939 - 1945 yılları arasında gerçek ücretlerin % 50'yi aşan bir düşme göstermiş olduğunu anımsarsak durumun vahameti anlaşılacaktır. 1946'da yapılan devalüasyonun işçi yaşamı üzerindeki olumsuzlukları da anılmalıdır.

Dönemin Cumhurbaşkanı, «Millî Şef» İsmet İNÖNÜ, işçilerin savaş yıllarında gösterdiği yurtseverlik örneğini ve zor yaşam koşullarını çok iyi bilmektedir. Savaş yıllarında Zonguldak

(2) **Cumhuriyet,,** 8 Haziran, 1948.

(3) A. Adnan ADIVAR : «İş meselesi», **Cumhuriyet,** 21 Temmuz 1948, s. 2.

maden bölgesine yaptığı ziyarette işçilerin hangi durumda bulunduğunu bizzat görme olanağını da bulmuştur.[4] İşçilerin her türlü zor koşulları sineye çekip, büyük bir yurtseverlik örneği vererek, alın teri, göz nuru dökerek canla başla çalışıp yurt savunmasına katkıda bulunması yanında bazı işverenlerin pek halisane olmayan yollardan zengin olmak istemleri İsmet İNÖNÜ'nün, 1942'de TBMM açılış konuşmasında şunları belirtmesine yol açmıştır: «Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politik ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak sokmaya çalışmaktadır.»

Böylece kamu kesiminde işçilerin belli ölçüde daha iyi koşullarda çalışır ve «Devlet - Baba» imajı bazı değişimlere karşın hâlâ sürerken özel sektördeki «istismar»ın ve işçilerin «patron belası» ile karşı karşıya olduklarının milletvekilleri ve Cumhurbaşkanı ağzından onaylandığını saptıyoruz. Bu durum ve savaş sonucu ortaya çıkan dış ve iç etkenler Türkiye'nin sosyal politikası alanında bazı adımlar atmasına ve işçi örgütlenmesi konusundaki yasaklayıcı tavrını gözden geçirip, yeni tutumlar takınmasına yol açmıştır. Bu konulardaki gelişmeleri, bu yazının olanakları ölçüsünde birkaç başlıkla incelemek istiyorum.

A — ÇALIŞMA BAKANLIĞININ KURULMASI, SADİ IRMAK VE «SOSYAL DEVLETÇİLİK»

Türkiye, 18 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üyeliğiyle Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ) ne de İPSO FACTO üye olmuş ve aynı yıldan başlayarak UÇÖ ile ilişkileri başlamıştır.[5] Değişik yasa tasarılarının oluşturulmasında UÇÖ uzmanlarının katkılarından yararlanılması, UÇÖ sözleşme, tavsiye ve kararları dikkatle izlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında da UÇÖ, Türkiye'nin sosyal politika alanındaki referans kaynaklarından biri olmuştur.[6]

(4) II. Dünya Savaşı yıllarında Zonguldak bölgesi madencilerinin «iş mükellefiyeti» altındaki yaşam ve çalışma koşullarını **«Ölümün Ağzı»** (Ze Yayınları, İstanbul, 1979) romanında anlatan **İrfan YAKIN** İsmet İNÖNÜ'nün madenleri ziyaretine özel bir bölümde değinmektedir.

(5) Bk. B. I. T: **L'année Sociale**, 1932 Cenevre, 1933, s. 1, 4 ve 114.

(6) Örneğin, sendika hakkının tanınması konusunda, dönemin Çalışma Bakanı Sadi IRMAK Sendika Kanununun TBMM görüşmelerinde şöyle demiştir: «Arkadaşlar, sendikalar kurmak salâhiyeti yeni cemiyetin esas haklarından biri olarak karşımıza çıkıyor, bu haklar muhtelif anayasalarda görülmekte olduğu gibi ayrıca beynelmilel anayasalar mahiyetinde olan (!) Büro Enternasyonal dü Travayda (Bureau International du Travail, yani UÇÖ), bizim de dahil olduğumuz bu beynelmilel birliğin içti-

Sosyal politika konusunda, 1940'lardaki önemli ilham kaynaklarından biri de İngiltere ve «Beveridge Planı»dır. İngiltere'de daha savaş içinde kabül edilen, sosyal politika ve sosyal güvenlik konularında önemli düzenlemeler getiren söz konusu plan savaş ertesinde birçok Avrupa ülkesine örnek olduğu gibi Türkiye'yi de büyük ölçüde etkilemiştir.[7] Çalışma Bakanlığı kurulunca, Sadi IRMAK'ın yaptığı ilk işlerden biri İngiltere Çalışma Bakanlığından iki uzman istemek olmuştur. Şubat 1946'da Türkiye'ye gelen H. STEVENS ile C. HECTOR LEFEBURE önce sosyal güvenlik daha sonra sendika konusundaki yasa tasarılarının hazırlanmasında aktif rol oynamışlardır.

Daha genel bir çerçevede İkinci Dünya Savaşının demokrasilerin zaferiyle sonuçlanması ve Türkiye'de rejimin liberalleşme yönünde işaretler vermesi de işçi-işveren ilişkilerinde yeni bir dönemin eşiğinde olduğumuzu muştulamaktaydı. Nisan 1945'te San Fransisko Konferansına katılması, Birleşmiş Milletlerin kuruluşunda yer alınmak istenmesi bu bağlamda daha bir anlam kazanmaktadır. İsmet İNÖNÜ 19 Mayıs 1945 nutkunda ihtiyatlı bir dille demokrasi yolunda ilerleneceğini belirtmiştir. Batıya benzemek için gerekli yapısal değişiklikler artık gündemdeydi.[8]

Bu yapısal değişikliklerin başında Batılı ülkelerde olduğu gibi bir Çalışma Bakanlığının kurulması geliyordu.

Çalışma yaşamını düzenlemek ve denetlemek amacı ile iktisat vekâletine bağlı olarak 1935'te kurulmuş «İş ve İşçiler Bürosu»nun yerini İK uyarınca Haziran 1936'da alan «İş Dairesi» bu kez kendi yerini Çalışma Bakanlığına bırakıyordu. Bakanlığa Konya Milletvekili Sadi IRMAK atanmış ve görevine 7 Haziran 1945'te başlamıştır.

malarında karar altına alınmıştır. Bu kararlara biz de iştirak etmişizdir.» Bk. TBMM Tutanak Dergisi, Cilt: 4, 1947, s. 301. Aynı bağlamda, sendikaların kurulmasıyla UÇÖ'ye artık tam delegasyonla (işçi, İşveren ve hükümet temsilcileri) katılınacağı açısından da Sendikalar Kanununun kabulü yararlı görülmüş; UÇÖ ilkelerine uyulmasının «tabii» olduğu DP'li milletvekillerince bile kabul edilmiştir. Bk. a.g.k. s. 302, 303 ve 305.

(7) Örneğin o yıllarda İktisat Vekâleti İş Dairesi Müdürlerinden Muslitifer Beveridge Plan konusunda Siyasal Bilgiler Okulunda 15 Ocak 1945'te bir konferans vermiş, SBO Dergisinde iki yazı yayınlamıştır. Bk. «Beveridge İçtimai Emniyet Planı» ve «Beveridge Planının başarı şartları», **SBOD**, C. I, No: 3, 1945, s. 560-581 ve s. 582-603. Bu arada savaş yıllarında görgü ve bilgilerini arttırmak için İngiltere'ye işçi gönderildiğini de anımsatalım.

(8) Falih Rıfkı ATAY bu gelişmeleri, 22 Temmuz 1945 tarihli **Ulus**'ta «Türkiye»de demokrasinin tekâmülü «başyazısında» Türk Demokrasisinin bu tabii tekâmülünü ve onda garplı bir demokrasinin gereklerini yerine getirecek şartların olgunlaşmış olmasını en başta biz, CHP'den olanlar sevinçle karşılıyoruz» diyordu.

(9) Bk. Çalışma Bakanlığı : Cumhuriyetin 50. yılında Çalışma Hayatı, Ankara, 1973, s. 11-12.

S. IRMAK anılarında[9] Bakanlığa atanacağından ancak 25 Mayıs 1945'te haberdar olduğunu anlatmaktadır. Bu görevi kendisine bizzat İsmet İNÖNÜ'nün önerdiğini belirten IRMAK o zaman henüz 41 yaşında olup CHP'nin genç milletvekillerinden biridir. Tıp profesörü olan IRMAK 1930'lardan beri CHP bünyesinde çalışmaktaydı ve 1943'te milletvekili seçilmişti. 1945 yılı içinde *Ulus*'ta sosyal politika konusunda ve Beneridge Planına ilişkin yazılar yayınlanmıştır.[10] Çalışma Bakanı olarak seçilmesinde CHP'deki geçmiş uğraşları, gençliği [11] kadar sosyal politika konusundaki yazılarında mutlaka rol oynamıştır.

S. IRMAK «devletçilik» konusunda kendine özgü bir düşünceye sahiptir ve «devletçiliğe» sosyal politika bakımından özel bir önem vermektedir. Nitekim, CHP'nin 1947 Kurultayında, S. IRMAK, «Devletçiliğin Türk halkının hayat seviyesini yükseltmek ve sosyal güvenliği sağlamak için yapılması gerekli devlet müdahalelerine verilen ad olduğunu ve devlet işletmeciliği olmaksızın da devletçilik yapılabileceğini» belirtmiştir.[12]

(10) Bu konuda Bk. M. Ş. GÜZEL: Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi (1940-1950), basılmamış doçentlik tezi, Ankara, 1982, s. 274-278.

(11) O yıllarda İ. İNÖNÜ'nün Recep PEKER çerçevesinde oluşan «Müfritler» grubuna karşı genç milletvekillerinden oluşan «35'leri» desteklediğini anımsatmalıyız. İNÖNÜ yeni bir döneme giren siyasal yaşantıda 1930'ların otoriter CHP'sinin çok tanınan isimlerine karşı denge unsurları oluşturmaktadır. IRMAK, N. ERİM ve K. SATIR gibi yükselmekte olan gençler grubuyla da iç içe olmamakla birlikte, İNÖNÜ, onu 1945'te bakan olarak atarken belki ilerideki genç milletvekilleri-bakanların ilki olarak görmüştü.

(12) Korkut BORATAV: Türkiye'de Devletçilik (1923-1950), SBF yayını, t.y. (1952?), s. 199-200. IRMAK, 1947'de rahmetli Abdi İPEKÇİ ile yaptığı söyleşide aynı konuda şunları dile getirmiştir. (Milliyet, 19 Kasım 1947) : «Ben Atatürk Devletçiliğini iki safhaya ayırıyorum: (bir) sınai devletçilik, karma ekonomi... (iki) sosyal devletçilik. Atatürk'ün devletçiliğinden ve sosyal devletçilikten şunu anlıyorum: Atatürk'ün zamanında ben de beyaz bezler üzerine, kırmızı güzel yazılarla: 'sınıfsız, imtiyazsız bir milletiz' levhalarını asanlardan biriydim. Elbette sınıfsız milletizden maksat, cemiyetimizde sınıflar yok manasına gelmez. Elbette her cemiyette olduğu gibi bizde de çalışan ve çalıştıran var.

Fakat imtiyazsız sınıflar mevcut olacak ve sınıflar arasında mücadeleyi lüzumsuz kılacak devlet müdahalesi olacak. Sosyal devletçilikten bunu anlıyorum. Sınıf mücadelesini lüzumsuz kılacak, devlet hakemliği müessesesi. Nitekim, Çalışma Bakanlığının ve İşçi Sigortaları Kurumunun kurulmasında, sendikaların kurulmasında ana noktada sosyal devletçiliği esas almışımdır. Devletin büyük kitleler lehine yapacağı hakemlik, grevden de daha faydalıdır, lokavttan da daha faydalıdır. İkisini de lüzumsuz kılabilir... ben sınıf mücadelesinden daha çok hayırlı olan sosyal devletçiliğin hakemlik rolünü tercih ederim.»

IRMAK'ın devletçiliğe vermek istediği bu nitelik oldukça ilginçtir. Ve birazdan değineceğimiz gibi Bakanlığı sırasında düşüncelerine sadık

IRMAK'ın «devletçilik» tanımı daha çok «sosyal politika» tanımına yaklaşmaktadır. IRMAK, kendisine Çalışma Bakanlığının teklif edildiği 25 Mayıs 1945 günü bu konularda aynı şeyleri düşünmektedir. Anılarından izleyelim: «Daha o gün yalnız kalınca kendi kendime şu kararlara vardım. Türkiye'nin sosyal problemi sınıf mücadelesine terk edilmemeli, devlet hakemliği esas olmalıydı... Elbette Türkiye'mizde de her yerde olduğu gibi çalışanlar ve çalıştıranlar vardır. Ve zaman zaman bunların çıkarları çelişik olabilir. Fakat bu çelişkileri ortadan kaldırmanın en iyi yolu sınıf mücadelesi değil, devlet hakemliğidir. Devlet, sınıf mücadelesine yer bırakmayacak, onu lüzumsuz hale getirecek tedbirleri almalıdır. Ben devletçiliği böyle anlamakta devam ediyorum. (Çalışma) Bakanlığım zamanında Meclisten geçmiş olan 12 kanunda gözettiğim başlıca ilke bu olmuştur ve bu fikir Meclisten en büyük desteği görmüştür.»[13]

S. IRMAK'ın «sosyal devletçilik» yanında ikinci bir düşüncesi de şuydu : «Türkiye'nin sosyal problemi bir üçlü organla idare edilmeliydi. Devlet, işçi ve işveren.» IRMAK «Kuracağım bütün teşekküllerde bu üç grubun temsilcilerini yan yana bulunduracaktım... Türkiye'nin sosyal problemleri sınıf kavgasıyla değil, devlet hakemliği ile ve devlet, işçi, işveren üçlüsünün elbirliği ile çözümlenmelidir.» diyor. IRMAK'ın bu düşüncesi Çalışma Bakanlığı Çalışma Meclisi'nde ve o yıllarda kurulan İşçi Sigortaları Kurumu ile İş ve İşçi Bulma Kurumu organları arasındaki çalışmalarla gerçekleştirilmiştir.

IRMAK'ın, çalışma yaşamına ilişkin düşüncesi, görüldüğü gibi sosyal politika tanımına benzeyen «sosyal devletçilik»

kalarak, tüzel düzenleme ve uygulamalarını bu ilke çerçevesinde gerçekleştirmeye çalışmıştır.

1963'te İsmet İNÖNÜ'nün Çalışma Bakanı ve o yıl yürürlüğe girecek ve işçi - işveren ilişkilerinde yeni bir döneme damga vuracak olan Sendikalar Yasası (SY) ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası (TSGLY) hazırlıklarıyla uğraşan Bülent ECEVİT'in sosyal politikasını anlatırken devletçilik kavramını kullanması da oldukça ilginçtir. ECEVİT'in, **Sosyal Siyaset Konferanslarında** (Ondördüncü Kitap, İstanbul, 1963, s. 1 - 20) yayınlanan yazısının başlığı «Türkiye'nin iktisadî kalkınmasında sosyal adalet ve demokratik devletçilik**tir** (a.b.c.). ECEVİT, planlı iktisadî kalkınmanın sosyal adaletle beraber, demokratik düzen içinde ve demokratik devletçilik ilkeleri de gözönüne alınarak gerçekleştirilebileceğini belirtiyor. «Türk devletçiliği»nin «demokratik devletçiliğe» dönüşümüne de söz konusu yazıda değinilmektedir. Demokratik devletçiliğin sürekliliği için öngörülen tedbirlerden biri de «Devlet karşısında ezilmeyecek kadar hür ve güçlü bir sendikacılığın gelişmesini mümkün kılmak veteşvik etmek» olarak belirtilmiş (s. 13). Ve hazırlanmakta olan kanun tasarılarının (SY ile TİSGLY) bu amaca yönelddiği belirtilmiştir.

(13) Çalışma Bakanlığı (1973: a.g.k. s. 12 ve 15. IRMAK'ın Hakem-Devlet düşüncesinin Positivizmden etkilendiği açıktır. Bu konuda bk. Taner TİMUR : Türk Devrimi ve Sonrası 1919 - 1946 Doğan Yay., Ankara, 1971, s. 123 vd.

ilkesi, «devletçi - işveren elbirliği», UÇÖ ile işbirliği ve İngiltere'den uzman getirtilerek Beveridge Planına benzer bir uygulamanın Türkiye'de başlatılması ile çerçevelenmektedir. IRMAK bu düşüncesini, iki yıldan çok süren Bakanlığı sırasında yaptıkları ve tüzel düzenlemelerle yaşama geçirmiştir. Bu tüzel düzenlemeler ve Bakanlığının ilk yıllarda gerçekleştirdikleri bazı değişikliklerle daha sonraki dönemlerde sürdüğünden IRMAK'ın düşüncesi ve gerçekleştirdikleri önem kazanmaktadır. Kırk yıl aradan sonra Türkiye'nin sosyal politika tarihinde S. IRMAK'ın Çalışma Bakanı iken yaptıklarıyla iz bıraktığını, Türkiye işçi hareketinde ve sendikacılıkta o dönemin damgasının bulunduğunu görüyoruz. Günümüz sendikalarının pek çoğunun 1947 ve sonrasında kurulduğu, o dönemde edindikleri alışkanlıkları günümüze dek aktardıklarını anımsamalıyız.

B — CHP VE İŞÇİ SENDİKALARI

Çalışma Bakanlığının kuruluşunu izleyen aylarda, birçok konuda yasa tasarıları hazırlanırken sendikalara ve işçi örgütlenmesine ilişkin herhangi bir çalışmanın olmadığını biliyoruz. Ancak Mayıs ve Haziran 1946'dan sonra Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) nin öncülüğünde birçok işçi örgütünün (sendika, işçi sendikaları birliği vb.) kurulması ve bu örgütlere çok sayıda işçinin akın etmesi, CHP iktidarının bu alanda yeni bir tavır almasına yol açmıştır. Ekim 1946'dan itibaren sendika ismi kullanılmadan «işçi meslek dernekleri» konusunda yasa tasarısı hazırlıkları Çalışma Bakanlığında başlatılmıştır. Bu yeni tavrın ve işçi örgütlenmesi konusunda yasa tasarısı hazırlanmasının ve yürürlüğe konmasının nedenleri şunlardır:

1 — Haziran 1946'da Cemiyetler Kanununda yapılan değişiklik sonucu başlayan hızlı işçi örgütlenmesi işçi sınıfının bu konudaki birikimini ve özlemini dile getirmişti. CHP iktidarı bu durumda, önce kendi güdümü dışında ve TSP ile TSEKP çevresinde kurulmuş sendikaları bu iki sosyalist parti ile birlikte 16 Aralık 1946'da sıkıyönetim aracılığı ile kapatmış, uzun dönem için ise işçi örgütlenmesini, sendikalaşmayı bizzat düzenlemek gereksinmesini duymuştur. Gerçekten, çıkarılmak üzere olan Yasa, «işçilere sendika kurma hakkını tanımaktan çok, mevcut (ve kurulacak olan) sendikaları, dernekleri, işçi birliklerini hükümet görüşüne uygun bir düzene sokmak isteğinden»[14] kaynaklanmıştır. Nitekim, TBMM Çalışma Komisyonu üyesi Akif EYDOĞAN, 1947 sendikalar Yasasının (SY) TBBM'de görüşülmesi sırasında Yasanın çıkmasıyla Zonguldak Amele Birliği ile Zonguldak Deniz İşçileri Derneği'nin «sendikalara intibak edeceklerini» belirtip; «Bizim aradığımız bilhassa odur ki, Havzai Pahmiye Amele Kanununun (Burada hem 1921 tarihli 151 sayılı Kanunu hem de 1923 tarihli Amele Birliği Talimatnamesini

(14) Alpaslan IŞIKLI: Toplu İş Sözleşmeleri Ve Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri, SBF Yay., Ankara, 1967, s. 75.

kastettiğini sanıyorum) işçiye teşkilat halinde temin etmiş olduğu menfaatler bu sendikalar Kanunu tamamiyle diğer işçilere de temin etsin» diyerek[15], hem bu görüşü hem de CHP'nin SY ile yaratmak istediği sendikaları 1923'teki Amele Birliği tipinde iktidar ile işverenlerin emrinde sosyal dayanışma ve yardım örgütleri olarak gördüğünü doğrulamaktadır.

2 — CHP iktidarı, işçileri kendi denetimi, güdümü ve buyruğu altına almak ve kendi resmî ideolojisi paralelinde örgütleyebilmek amacı ile bir yasaya gereksinme duymuştur. Bu amaca ulaşmak için her türlü faaliyeti yasal çerçeveyle belirlenmiş sendika her halde en önemli araç olacaktı. Nitekim, SY, bir yandan sendikaların siyasetle uğraşmalarını yasaklarken, öte yandan CHP işçileri örgütlemek için İşçi Bürosu kurmuş, ilk sendikaları bizzat gerçekleştirmiştir. 1949'da artık kendini iyice kanıtlamış olan ve iktidar alternatifi gibi görünen DP de kendi işçi sendikalarını kurmakta gecikmemiştir.

3 — CHP iktidarı, «tehlikeli gelişmeleri», işçilerin gizli örgütlenmelerini önlemek zorunluluğu da duyduğu için, bir yasa ile açık örgütlenme olanağı tanımak istemiştir. Bu durumda dahi, sendikaların resmî ideoloji dışındaki ideolojilerden etkilenmesini önlemek amacıyla, SY, fikir işçilerini kapsam dışı bırakmış, «işçi» olmayanların işçi sendikalarına üye olmalarını yasaklamış, sürekli olarak işçi niteliğini yitirenlerin sendikalardan çıkarılmasını zorunlu kılmıştır.

4 — II. Dünya Savaşı sonrası oluşan dış ve iç dinamikler, yani dünyanın ve Türkiye'nin içinde bulunduğu yeni koşullar da işçilere örgütlenme hak ve özgürlüğünün tanınmasını gerektiriyordu. O. TUNA'nın belirttiği gibi, «1947 Yasasının, II. Dünya Savaşı sonrasında daha çok dış siyasî amillerin zoruyla ve her ne olursa olsun dünyamızda demokrasiyi temsil eden büyük devletler camiasına katılmak mecburiyetinin tesiri ile ve tıpkı çok partili rejime intikal gibi atılmış adımlardan biri olduğuna şüphe yoktur. Nitekim, kanun bir bütün olarak ele alınarak, keskin bir tahlile tabi tutulduğu takdirde, adeta zorlanarak çıkarılmış bir tedvin ve ihtiyatlı ve temkinli bir tedbir hüviyeti taşımaktadır.»[16] Bu bağlamda, Philadelphia Beyannamesinde sendika özgürlüğüne yer verilmesi ve CHP hükümetlerinin kendilerini bu beyanname ilkelerine şu veya bu biçimde uymak zorunda hissetmesi de etkili olmuştur.[17]

(15) TBMM Tutanak Dergisi: a.g.k. s. 312.

(16) Orhan TUNA: «Türkiye'de sendikacılık ve sendikalarımız», **Sosyal Siyaset Konferansları**, Yirminci Kitap, İstanbul, 1969, s. 256.

(17) Ferit H. SAYMEN: «Anayasa tasarısında sendika hürriyeti», **Sosyal Siyaset Konferansları**, Onüçüncü Kitap, İstanbul, 1962, s. 119 - 120. Yukarıda değindiğim gibi, Çalışma Bakanlığı ile İş ve İşçi Bulma Kurum ve İşçi Sigortaları Kurumunun kurulmasında, sosyal güvenliğe ilişkin yasaların yürürlüğe konulmasında da bu etkenler önemli belirleyicilerden olmuşlardır.

5 — İşçi sayısının belli ölçüde artmış olması, DP'nin programında sendika hakkına yer vermesi CHP'nin de oy hesapları sonucu aynı ilkeyi benimsemesine yol açmış ve yasa çıkarılmasında itici bir rol oynamıştır. 1923 sonunda 111.950 ile 144.400 arasında olduklarını tahmin ettiğim[18] işçiler 1927'deki ilk resmî sayımda 37.460'ı kadın, 22.684'ü 14 yaşından küçük çocuk işçi olmak üzere 147.128'e ulaşmışlardır. 1936 tarihli İK kapsamına giren işçi sayısı 1943'te 274.277 iken 1948'de 328.463'e, 1955'te 604.295'e ve 1960'ta 824.881'e ulaşmıştır. Sayıları arttıkça siyaset terazisindeki ağırlıkları da artan işçilerin oyunu almak artık siyasî partileri kimi işçi haklarına programlarında yer vermeye kimi tüzel düzenlemeleri gerçekleştirmeye itmektedir.

6 — Nihayet, 1924 Anayasasının 70. maddesiyle cemiyet kurma hakkını tanımış olmasının iktidarı anayasal bir hükmü yirmi üç yıl sonra bile olsa, işçiler açısından uygulamaya ittiğini de düşünebiliriz.

Görüldüğü gibi, CHP iktidarı, işçi sınıfının savaş yıllarında CHP'ye karşı artan hoşnutsuzluğunu azaltmak, işçileri kendi saflarına çekmek, işçi hareketinin arzu edilmeyen boyutlara ulaşmasını engellemek, bu hareketi kendi çizdiği sınırlar içinde, kendi güdüm ve denetiminde tutmak ve bu arada yeni iliş kiler içine girdiği Batı ülkelerine «bizde de sendika var» diyebilmek amacıyla yasa tasarısını hazırlamıştır. Yasa tasarısı TBMM'de ivedilikle görüşülmüş ve 20 Şubat 1947'de kabul edilmiş, 26 Şubat 1947'de yayınlanıp, yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile Türkiye'de ilk kez işçi ve işverenlere sendika hakkı tanınmıştır.

SY'nin en belirgin özelliği işçi sınıfının ve işçi hareketinin sosyalist hareketle bütünleşmesini engellemek onları CHP güdüm ve denetimi altına sokmak isteğidir. Yasanın hazırlanması ve kabulü sırasında «otoriter» niteliği ile tanınan Recep PEKER'in Başbakan olması bu konuda büyük rol oynamıştır. 1930'ların CHP Kâtib-i Umumisi olarak CHP - Devlet bütünleşmesinde büyük roller oynayan R. PEKER 1930'lar CHP'sinin toplumun bütün örgütlenmiş kesimlerinin parti vesayeti altına alınması, spor kulüplerinin bile CHP örgütlerine bağlanması anlayışının 1947'ye aktarılmasındaki belirleyici faktörlerden biri olmuştur.

Yasa, hazırlanışındaki yaklaşım ve tüzel içeriği ile CHP iktidarının isteklerine cevap vermekte, ona yukarıda kısmen değindiğim amaçlarını yaşama geçirme aracılarını temin etmektedir. İşçilerle bir yandan CHP örgütü öte yandan iktidar arasında iletişim aracı olacak ve yukarıdan aşağıya doğru iletilmesi gereken emir, ideoloji ve benzeri mesajları yetiştirecek sendikalar için yasal çerçeve hazırdır. Aynı yasal çerçeve sendikaların işçi - işveren ilişkilerinde bir tür düzenleyici ve tam-

(18) Bk. M. Ş. GÜZEL : «Cumhuriyet Türkiyesinde işçi hareketi» **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Tablo: 1, s. 1851.

pon rolünü üstlenmelerini sağlayıcı ilkeleri de getirmektedir. Bu yasal çerçeve üzerine 1947'de birçok sendikanın CHP tarafından kurulduğunu da eklersek 1947 sendikacılığının diğer yüzlerini de görmüş oluruz.

SY'nın işçi sendikacılığını kısıtlayıcı nitelikleri (grev yasağı, «siyasetle iştigal» yasağı, maddi güçlükler, sıkı bir idari denetim vb.) 16 Aralık 1946'da birçok işçi sendikasının kapatılması ve yöneticilerinin tutuklanması, 22 Aralık 1947'ye dek sıkıyönetimin sürmesi işçileri sendika kurmaktan alıkoyarken, CHP 1947'de bizzat işçi sendikaları kurma işine girişmiştir. Bu amaçla parti örgütü içinde ve Genel Sekreterliğe bağlı «İşçi Bürosu» kurdurulmuş ve bu büro aracılığıyla özellikle işçilerin yoğun olduğu İstanbul, İzmir ve Zonguldak gibi kentlerde işçi örgütlenmesine gidilmiştir.

CHP önce 1920'li, 1930'lu yıllardan kalan veya 1946'da kurdurttuğu derneklerin bir çoğunu SY'ye «intibak ettirecek» sendika haline dönüştürmüş; daha sonra yeni sendikalar kurmak için CHP sempatizanı veya üyesi işçiler görevlendirilmiştir.[19] Bir yandan tek tek sendikalar kurdurulurken öte yandan işçi sendikalarını kent ölçeğinde denetleyebilmek amacıyla işçi sendikaları birlikleri oluşturulmuştur.

CHP'nin bu girişimlerinde öncelikle KİT'lere bağlı işyerlerini seçtiğini görüyoruz. Tekel'e, EKİ'ye, TCDDY'na bağlı fabrika ve işletmelerde CHP güdümündeki sendikalar kısa zamanda kurulmuştur. Bu kuruluşlarda CHP üyesi KİT ve/veya işyeri yöneticileri de rol oynamıştır. Böylece işçiler birkaç yönden birden yönlendirilmek istenmiştir. Örneğin Zonguldak maden işçileri bir yandan Zonguldak maden işçileri sendikası ve Amele Birliği öte yandan EKİ Genel Müdürlüğü (ki CHP İl Örgütü ile iç içedir) tarafından denetlenmek istenmiştir.

CHP işçi örgütlenmesinde amacına ulaşmak için yasal düzenlemeyle maddi güçlüğe mahkûm ettiği işçi sendikalarına para yardımı yaparak da onları buyruğu altına almaya çalışmıştır. Bu konuda Çalışma Bakanlığında bir fonda toplanan para cezası kesintileri yararlanılan kaynaklardan birini oluşturmuştur. Bu fon CHP'ye yakın işçi sendikalarını desteklemek amacıyla kullanılmıştır. İstanbul'daki işçi sendikaları için 7 Mart 1947 ile 28 Kasım 1949 arasında on bir işçi örgütüne 18.600 TL. lık bir yardım dönemin koşulları içinde oldukça yüklü bir tutardır. Bu miktarın 6.000 (yaklaşık % 30'u) TL'lık bölümünün CHP yandaşı İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne ödenmesi de vurgulanmalıdır.

CHP'nin bu tutumu sonucu Türkiye'de ilginç ve değişik bir sendikacı tipi doğmuştur. Dünya sendikacılık hareketine, ilk sendika liderleri, üyelerine daha iyi yaşam ve çalışma koşulları, daha uygun ücretler sağlamak için savaşım vererek, görevde kalabilmişken yani sendika yöneticisi olmanın yolları müca-

(19) Bu gelişmelerin öyküleştirilmiş anlatımı için bk. Erol T.: Gözbağı, Ağaoğlu Yay., İstanbul, 1977, s. 234-235.

deleden geçmişken; Türkiye'de sendika lideri seçilmek, lider olarak kalmak için savaşım vermeye, işçiler için iyileştirmeler elde etmeye gerek duyulmamıştır. Türkiye'de sendika liderleri iktidardaki partiye sırtlarını dayayarak görevde kalabilmek gibi ilginç bir yol bulmuşlardır. Bu oluşumda elbette iktidar partilerinin sadece kendilerine yakın sendika yöneticilerine tahammül etmelerinin, diğerlerini şu ya da bu biçimde tasfiye etmelerinin belirleyici olduğu kesindir. Neticede Türkiye'de sendikacılık, savaşımdan değil «siyasî manevralar»la, «siyasî kanallardan» sorunları çözme alışkanlığını edinmiştir. Bu durum 1947'de başlamıştır. Daha 1947'de sendikalar SY'da «siyasetle iştigal» yasağı olmasına karşın, siyasetin içinde doğup, büyümüşlerdir. İktidar yanlısı tutum ve davranışlar, iktidarın resmî ideolojisini benimseme, sendikaların iktidarlardan, işverenlerden ve iktidar şansı olan siyasî partilerden bağımsız olamamalarını da birlikte getirmiştir.

CHP'nin KİT'lerdeki işçi örgütlenmesini özellikle desteklemesi, CHP'li olmayanların «işten çıkarılma» tehdidi altında tutulması, işçilerin kendilerini «memur» gibi görmesi, başı eğik, yumuşak tipte sendikacıların oluşmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca, öteden beri, KİT'lerdeki çalışma koşullarının daha elverişli, işverenlerin daha patemalist olması bazı sosyal politika önlemlerinin ve yasaların uygulanması sendika üyelerinin de hoşnut tutulmasını sağlamıştır. Kamu kesiminde sendikacıların kendilerini «memur sendikacı» olarak görmelerinde, uzlaşmacı sendikacılığı geliştirmelerinde «Devlet - Baba» anlayışı da etkili olmuştur. O zamana dek görülmemiş bir olgu olarak sendika yöneticilerinin Belediye Başkanı, Vali, Bakan, Başbakan ve hatta Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmeleri, sendikacıların demeç ve söylevlerinin radyo ve gazetelerde yayınlanması da bu bütünleşmeyi pekiştirmiştir. Sendika yöneticiliğinin bu tür avantajları yöneticilerin görevlerinden alınmamak sendika yöneticiliğini ömür boyu uzatmak istemelerine yol açmıştır. Böylece sendika yöneticileri maddi, manevi çıkarlarını korumak ve toplumsal düzeydeki yerlerini sürdürebilmek için daha çok uzlaşmacı, daha çok iktidar ve işveren yanlısı olmayı alışkanlık ve meslek haline getirmişler, sendika bürokrasinin oluşumundaki ilk adımlar 1947 sendikacılığı döneminde atılmıştır.

Aynı dönemde kamu kesiminden farklı olarak, özel kesim işverenleri her türlü sendikacılığa karşıdır. Özel kesim işverenleri işçi - işveren ilişkilerinde daha sert, tüzel düzenlemelere karşı daha saygısızdırlar. İş Kanunu uygulanamıyor, yasal ilkeler benimsenemiyorlardı. İşçilere karşı bu tavır özel kesim işçilerinin ve sendikalarının daha radikal olmasına yol açmıştır. 1940'lı yıllar Türkiye'de özel kesimin ekonomik bakımdan çok elverişli yükselme ve büyüme olanaklarını buldukları yıllardır. İşçilerin daha çok sayıda özel kesim işverenlerince çalıştırılması ve sömürülmesi özel kesimde özellikle 1947'nin sonuna doğru radikal ve ciddi sendikaların doğmasına yol açmış-

tır. Türkiye'de bu tür sendikaların özel sektörün yoğun olduğu metal ve dokuma işkollarında doğup, geliştiğini bilmek sonraki yıllarda izlenen gelişmeleri anlamamızı da kolaylaştıracaktır.

C — CHP VE GREV HAKKI

1936 tarihli İş Kanunu (İK) nun grevi yasakladığını biliyoruz.[20] 1947 tarihli SY tasarısı hükümette görüşülürken Çalışma Bakanı S. IRMAK ile Başbakan R. PEKER arasında «greve teşvik suçu» nedeniyle tartışma çıkmıştır. IRMAK, «anılarında bu konuda şunları belirtmektedir: «Tasarıyı ben bir sosyal hak tasarısı olarak hazırlayıp Bakanlar Kuruluna verdim. Fakat rahmetli R. PEKER (1950'de vefat etmiştir)'in Başbakanı bulunduğu kabine bu kanuna benim itirazıma rağmen greve teşvik diye bir suç şekli eklemiştir. Ben böyle bir suç ihdasının karşısındaydım. Esasen grev yasaktı. Bu yasağa bir de greve teşvik suçu eklenmesi yersizdi».[21] Böylece tasarı Bakanlar Kurulundaki bu ekle TBMM'ye sunulmuştur. SY, TBMM'de görüşülürken DP milletvekilleri grev yasağına karşı çıkıp sınırları yasayla belirtilmek koşulu ile grev hakkının tanınmasından yana olduklarını belirtmişler, CHP'liler ise grev yasağının sürdürülmesinde ısrar etmişlerdir. Neticede SY ile grev yasağı sürdürülmüş, sendikaların greve teşvik durumunda karşılaşacakları yaptırımlar belirtilmiştir.[22] Yasanın yürürlüğe girmesinden sonra grev tartışması gittikçe alevlenerek sürmüştür. DP 14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar genel olarak oy kaygusuyla ve işçilerin kendine olan eğilimini canlı ve sıcak tutabilmek için grev'in tanınmasını savunmuş ve bu arada, 20 Haziran 1949'daki ikinci Büyük Kongresi sonrasında grev hakkını programına almıştır. DP'liler her fırsatta grev hakkının tanınması gerektiğini savunmuşlardır. Örneğin 26 Eylül 1949'da bir ocak kongresinde konuşan Celal BAYAR, grev hakkının işçinin başlıca hakkı olduğunu belirtmiş ve şunları eklemiştir. «Biz işçiyi kendimizden ayrı bir kuvvet olarak görmüyoruz. Bu itibarla işçi hayatını tetkik ettik, ihtiyaçlarını yakından gördük. Milletvekillerimiz işçi lehine TBMM'de vazifelerini yapmışlardır ve yapmakta devam edeceklerdir.

Umumi seçimlerde eğer büyük Türk milleti itimadını ibzal eder, DP bu itimada mazhar olursa işçilerimizin yüzünü güldürecek ve işçi davasını bizzat halledecektir...

Sendikaların yanıbaşında bir kuvvet ihmal edilmiştir. O kuvvet grev hakkıdır. DP şu veya bu mülahazadan tecerrüt ederek grev hakkını tanımakta tereddüt etmemiştir. Partimiz zamanı gelince hem işçi haklarını, hem de memleket menfaatını telif ederek işçinin ihtiyaçlarını ve istiklalinin emniyetine

(20) Bu konuda bk. örneğin: M. Ş. GÜZEL : «Grev hakkı», Bilim ve Sanat, Haziran 1982, Sayı: 18, s. 35 - 39.
(21) Çalışma Bakanlığı (1973): a.y.
(22) Bk. GÜZEL (1982): s. 378 - 387.

ait meseleleri hal etmeyi şimdiden derpiş etmektedir.»[23] Grev tartışmasına zaman zaman gazeteciler de katılmıştır. DP'ye yakın bir politika izleyen Nadir Nadi bir başyazısında şöyle yazmıştır: «Hürriyet rejiminin temel şartlarından biri olan grev hakkını reddetmek, sonra da bizde hürriyet var demek gerçekten pek güçtür.»[24]

DP'nin ve ona yakın gazetecilerin, işçi liderlerinin, sendikacıların demeçleri dönemin Çalışma Bakanı R. ŞEMSEDDİN SİRER'in sert yanıtlarıyla karşılaşmıştır. Bir örnek vermek için SİRER'in demeçlerinden bir iki alıntı yapalım: «Türk inkılabı ve Kemalist rejim, çalışma hayatını düzenlemek konusunda devletin vazifeleri bakımından yeni bir görüş getirmiştir. Devleti, çalışma hayatının nazımı, emeği ve sermayesi ile çalışan bütün yurttaşların da hak ve menfaatlerinin koruyucusu sayıyoruz. Devletimiz iş ihtilaflarını izale yolunda uzlaştırma ve tatkim mekanizmasını kurmuştur. Aldığımız neticeler çok cesaret verici ve sevindiricidirler.»[25] İşçiler «bize» 'grev hakkı verilsin, bunun temini için yardım et' demediler. Çünkü Türk işçisi grevin değersiz bir eski silah olduğunu çok kere elde patlayıp bunu kullananı yaraladığını biliyor... Türk işçisi grev istemiyor.»[26] SİRER'in bu konuşması üzerine DP'ye yakın sendikalar Çalışma Bakanlığına ve basma grev hakkı istiyoruz» diye başvururken CHP yanlısı sendikalar tam aksini yapıyorlardı. Örneğin Zonguldak Maden İşçileri Sendikası, Cumhuriyet'e gönderdiği bir mektupta «greve muhalif» olduğunu dile getirmiştir.[27] Bu mektupta adı geçen sendika aynen şöyle demektedir: «Biz grev istemiyoruz. Hiç bir kimse bizim namımıza grev isteyemez.»

Grev tartışması 14 Mayıs 1950 genel seçimlerine doğru doruk noktasına ulaşmışken, İsmet İnönü, İzmir'deki seçim söylevinde şöyle demiştir: «Grev hakkı, hür işçilerin haklı bir talebi olarak bizim karşımıza çıkarılıyor. Bir defa grev hakkının esaslı bir lüzum olduğu, eskisi gibi değil, şimdi bir çok memleketlerde bile münakaşa mevzuudur. Ancak, ben, grev hakkının bizim bünyemize göre lüzumlu veya lüzumsuz olduğu mevzuunu da münakaşa etmeyi acele ve faydasız görürüm. Belki bir gün biz de, grev hakkını kabul ederiz.»[28]

Seçim öncesinde işçiler ve sendikaları grev hakkını isteyenler ve istemeyenler diye ikiye ayrılmıştı. Birinciler DP'ye ikinciler CHP'ye oy verdiler, ve seçimi DP kazandı. Böylece İsmet İNÖNÜ «muhalefet liderliği» yapma olanağını da buldu. Ve bu döneminde İNÖNÜ grev hakkı konusunda olsun, sendikalar konusunda olsun iktidar yıllarından farklı tutumlar takındı.

(23) **Vatan,** 27 Eylül 1949.
(24) N. NADİ : «Grev hakkı», **Cumhuriyet,** 18 Ağustos 1948.
(25) **Ulus,** 11 Temmuz 1949.
(26) **Ulus,** 5 Kasım 1949.
(27) **Cumhuriyet,** 31 Ocak 1950.
(28) **Cumhuriyet,** 5 Mayıs 1950.

Yukarıda değindiğimiz gibi, DP'nin ısrarlı ve şiddetli grev hakkı savunuculuğu daha çok işçilerin oylarını elde etmek için güdülen bir seçim yatırımı havasındaydı. İktidarı aldıktan sonra «Grev ve Lokavt Yasa Tasarısı Taslağı» hazırlayan[29] DP. onu, «mütalâa» bildirmeleri için Temmuz 1951'de sendikalara göndermiştir. Ancak 1951'in sonuna doğru DP. bu taslağı tozlu raflarda unutmuş ve grev davasını defterlerinden silmiştir. 1953 yılına geldiğimizde ise 1947 - 1950 dönemindeki roller sanki iki parti arasında değiştirilmiştir. DP., bir önceki dönemde CHP'nin ileri sürdüğü mülâhazalarla grev hakkına karşı çıkmakta, DP Çalışma Bakanı «Grev hakkının bütün kapıları açacak bir anahtar olduğuna kani değiliz» demekte, oysa aynı yıl CHP programına «grev ve lokavt» haklarını almaktadır.[30]

1954 seçimlerinden ezici bir çoğunlukla çıkan DP'nin, ekonomik bunalımın baş göstermesi, ve CHP ile sendikalar arasındaki ilişkilerin artması üzerine sendikalara karşı daha sert tavırlar takındığını, işçi hareketlerini daha sıkı baskı altına aldığını görüyoruz. 1950'nin ilk heyecanı, «demokrasinin ilk baharı» yerini sert bir ayaza bırakmaktadır. İktidarın bu tavrına karşılık muhalefet partilerinin farklı bir tutum takındıkları ve bu farklılığın 1960 yaklaştıkça arttığını görüyoruz. Bu bağlamda yasağa karşın grevlerin örgütlenmesi[31] ve baskılara rağmen sendikaların dar sınırlar içinde bile olsa işçi haklarını savunmaya çalışmaları muhalefet partilerinin hareketlenmesinde rol oynamıştır.

Önce, Temmuz 1957'de Hürriyet Partisi'nin «Grev ve Lokavt Kanun teklifi» hazırladığını görüyoruz. Ancak bu kanun teklifi TBMM'de olumlu bir sonuca ulaşamamıştır.[32] Daha sonra CHP grev konusunda yeni girişimlerde bulunmuştur. İsmet İNÖNÜ, 18 Kasım 1958'de, yaptığı basın toplantısında aynen şöyle demiştir: «Grev hakkı... gibi medeni dünyaca kabul edilmiş insan hakları Türk vatandaşlarına sağlanmalıdır.»[33] Bir süre sonra CHP «grevsiz sendika kötürümdür» savını ileri sürsündaki grev lehindeki tavır, tutum ve girişimlerini anımsatmaktadır. Ancak, CHP., DP'den farklı olarak daha muhalefetteyken bu konuda bir kanun projesi de hazırlamıştır. Oysa DP muhalefetteyken onca demeci, konferans ve yayına karşın

(29) Bu konuda bk. Kemal SÜLKER: Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler, Gözlem Yay., İstanbul, 1967, s. 176 - 179. SÜLKER, taslağın bazı ilkelerini de aktarmaktadır.

(30) SÜLKER : a.g.k. s. 90 - 91.

(31) 1936'da İK'nun grevi yasaklamasından 27 Mayıs 1960'a dek değişik kent ve işkollarında on grev düzenlenmiştir. Bu grevlerin dökümünü **«Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi»** yazımda veriyorum; bk. Tablo: 2, s. 1852.

(32) Bk. SÜLKER (1976): s. 186 - 189. Yazar, adı geçen kanun teklifinin ilginç ilkelerini de vermektedir.

(33) CHP Araştırma Bürosu : 1958'de İNÖNÜ, Nutuklar - Mesajlar - Makaleler, Yayın no: 6, Ankara, 1959, s. 91.

TBMM'ye bir kanun teklifi bile sunmamış, hatta bu girişimden bilinçli olarak kaçınıyor izlenimini vermişti. CHP., 1959'da hazırladığı «işçi ve işveren meslekî teşekkülleri kanun projemüştür.[34] Buraya kadar olup-bitenler DP'nin 1947-1950 arasi»nde, «Kanun hükümlerine göre grev ve lokavt ilan ve idare etmek ve benzeri yetkileri kullanmak» ilkesini (m. 14/h) tanımıştır.[35]

27 Mayıs 1960'a gelindiğinde grev hakkının tanınması konusunda işçi sendikaları, muhalefet liderleri ve birçok üniversite öğretim üyesi arasında bir anlaşma gerçekleşmişti. İşçilerin ısrarlı istekleri, dönemin olanaklarının elverdiği ölçüde yapılan mücadeleler olumlu sonuca ulaşmak üzereydi. 27 Mayıs 1960'dan sonra kurulan Millî Birlik Komitesi hükümetinde Çalışma Bakanlığına Prof Dr. Cahit TALAS'ın getirilmesi, yeni yönetimin işçi hareketine karşı olumlu yaklaşımının simgelerinden biriydi. Çünkü C. TALAS 1950'li yıllarda sendika ve grev haklarını yazı ve konferansları ile ısrarla savunan öğretim üyelerinin başında gelmekteydi. C. TALAS, Bakanlığı sırasında işçi haklarının tanınması için uğraş vermiş, yasa tasarıları hazırlatmış[36], ancak uğraşları hükümetin tutucu üyeleri tarafından engellenmiştir.

31 Mayıs 1962'de altı aylık yaşantıdan sonra bozulan Adalet Partisi - CHP koalisyonu yerine 7 Temmuz 1962'de İsmet İNÖNÜ, CHP, Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü ve Millet Partisi koalisyon hükümetini kurdu. Hükümet protokolünde, taraflar, sendikalar ile toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt kanun tasarılarını TBMM'ye sunmayı taahhüt ediyorlardı. İsmet İNÖNÜ Çalışma Bakanlığına genç bir milletvekilini, Bülent ECEVİT'i getirmişti. Konuyla içtenlikle bağlı olan ve sorunları iyi bilen, B. ECEVİT tasarıların hazırlanması ve kanunlaşması sırasında büyük bir çaba göstermiş ve hükümetin kuruluşundan tam bir yıl sonra, 24 Temmuz 1963'te iki kanun da yürürlüğe girmiştir. Bu gelişimde o yıllar içinde işçilerin ve sendikalarının yaptıkları tüm grev, gösteri ve yürüyüşlerde 1961 Anayasası ile tanınan sosyal hakların yasalaşması için gösterdikleri kararlılık ve mücadele biçiminin etkileri yadsınamaz. Yasaların hazırlanmasında ve kabulüne sadece 1961-1963 dönemi işçi mücadelesi değil önceki dönemlerden birikerek gelmiş olan işçi mücadelesi de belirleyici olmuştur.

1963'te kabul edilen 274 sayılı Sendikalar Yasası (SY) ile 275 sayılı TİSGLY'nın sendika ve grev haklarını sınırlayarak

(34) CHP Araştırma Bürosu : İçtimaî Meseleler, Millî Eğilim - İşçiler - Sağlık, Yayın no: 4, Ankara, 1958, s. 70.

(35) CHP Araştırma Bürosu : İşçi ve İşveren Meslekî Teşekkülleri Kanunu Projesi —Sendika Hürriyeti— yayın no: 10, Ankara, 1959.

(36) Bu konuda bk.: Çalışma Bakanlığı : Beyaz Kitap, Ankara, 1961.

tanıdığını biliyoruz.[37] Ancak o dönem TBMM'deki yapı bu yasaların başka bir biçimde çıkmasına olanak verebilir miydi? Başka bir deyişle, o günkü siyasî çevre koşulları içinde ve TBMM'nin siyasî yelpazesi gözönüne getirilirse bu yasalar daha olumlu bir biçimde ve daha az sınırlamalarla kabul edilebilirmiydi? Bu soruları yanıtlamak kolay değil ve bu bir araştırma konusu olabilir. Şurası kesin ki, İsmet İNÖNÜ ağırlığını, B. ECEVİT işbitiriciliğini terazinin kefesine koymasalardı ve işçiler ısrarla haklarının yasalaştırılmasını istemeselerdi 1961 Anayasasındaki iki yıllık emredici süreye karşın bu yasaların çıkması daha da geciktirilebilir, belki de unutulabilirdi. Bu bağlamda daha, koalisyon protokolünde yasa tasarılarının TBMM'ye sunulacağının belirtilmiş olması, koalisyonun büyük kanadı CHP'nin bu konudaki kararlılığını göstermektedir. 1947'de grev hakkına karşı çıkan, 1950'de «belki bizde tanırız» ve 1950'lerin sonunda «grev hakkı mutlaka tanınmalıdır» diyen CHP sözünü tutmuştur. Böylece, 1961'de Anayasa'da yer almış olan grev hakkı, 1963'te özel bir yasa ile düzenlenmiştir.

Bu aşamadan sonra, yasalarla getirilen sınırlamaların kaldırılması tanınan hakların genişletilmesi ve yeni hakların elde edilmesi için sendikaların yerine getirmesi gerekli «bekçilik» görevi maalesef layıkıyla yapılmamıştır. Türk - İş, «24 Temmuz»u «İşçi Bayramı» ilân etmiş ve sanki «dünyalar işçilerin olmuş» ve her sorun halledilmiş havalarına girmiştir. Genel siyasî ve dayanışma grevlerinin tanınması için diğer sendika ve konfederasyonlar ile siyasî partilerden (özellikle CHP'den) gelen birlikte mücadele tekliflerini de geri çeviren Türk - İş, 1964'ten sonra AP'ye daha fazla yaklaşmış, 1967'de DİSK'in kurulup, güçlenmesi üzerine 1970'te sendikal hakların sınırlandırılması için iktidarla işbirliğinden bile kaçınmamıştır. Bugün grev, toplu iş sözleşmesi ve sendika haklarında 1960'lara oranla önemli ölçüde gerileme söz konusuysa bunda sendikaların sorumluluğu büyüktür. Bu bağlamda sosyal yasalara daha az saygılı tutucu partilerin 1963'ten sonraki dönemin büyük çoğunluğunda iktidarda bulunmasının rolü de unutulmamalıdır.

SONUÇ

1 — İsmet İNÖNÜ, son kırk yılın Türkiye'de işçi hareketi açısından iki önemli dönemecinde karar mekanizmasının doruğunda bulunmuştur. 1947'de SY çıkarılmadan önce, sosyal politika konusunda ilk önlemlerin alınması için Çalışma Bakanlığının kurulmasında ve Bakanlığa S. IRMAK'ın atanmasında İsmet İNÖNÜ'nün bizzat hareket ettiğini gördük. 1961'de Anayasanın grev, toplu iş sözleşmesi, sendika vb. sosyal hakları tanınmasından sonra 1963'te SY ile TİSGLY'nin çıkarılmasını sağlamak için Çalışma Bakanlığına Bülent ECEVİT'i getiren ve onu bütün girişimlerinde destekleyen yine İNÖNÜ olmuş-

(37) Bk. M. Ş. GÜZEL : Grev, Bilimsel Yay., Ankara, 1980, s. 102-118 ve **SAÇAK**'ın Eylül 1984 (Sayı: 8, s. 20-28) sayısındaki «1961'den 1983'e grev hakkı: nereden nereye?» başlıklı yazım.

tur. İNÖNÜ her iki seçiminde de bu işleri yapabilecek konuya yatkın ve iyi niyetli en genç milletvekilerini tercih etmiştir [38] İsmet İNÖNÜ ile birlikte adı geçen Çalışma Bakanları da Sosyal Politika Tarihimizde ve işçi hareketi üzerinde iz bırakmışlardır. Gerek S. IRMAK, gerekse B. ECEVİT Türkiye'de işçi - işveren - devlet ilişkilerine damgasını vurmuş kişilerdir. 1945'ten günümüze bir çok Çalışma Bakanı görev yapmıştır, ama adları en çok anılan IRMAK ve ECEVİT'tir.

İ. İNÖNÜ'nün 1940'larda bir yandan CHP'nin «işçi milletvekilleri» çıkarmasını istemesi öte yandan Zonguldak, İstanbul ve İzmir gibi işçilerin yoğun olarak bulundukları kentleri ziyareti, işçi ve sendikacılarla görüşmeleri ve onları Ankara'da makamında kabul etmesi sendikacılığın kamuoyunda iz bırakmasına ve işçi sorunlarının bilinmesine katkıda bulunmuştur. İNÖNÜ sosyal politika konusunda ve işçilerin örgütlenmesinde de «garp demokrasileri modelini» yakalamak amacındadır. Yeni kurumlar ve tüzel düzenlemeler bu amaca yöneltilmiştir. Ancak, geçmiş, bize amacın olumlu, yasal düzenlemelerin bazı

(38) S. IRMAK ile B. ECEVİT'in bazı konularda birbirlerine benzediklerini, birbirlerini çağrıştırdıklarını görüyoruz. Her ikisi de partilerinin en genç milletvekillerinden oldukları sırada ilk bakanlıklarını Çalışma Bakanlığında yapmıştır. Her ikisi de işçi sorunlarına kendilerine özgü yaklaşımlarıyla içten bir biçimde yaklaşmış ve bu sorunları yapabildikleri ölçüde çözümlemeye çalışmışlardır. Her ikisi de partinin «eskileri» ile ters düşmüştür. IRMAK daha Ocak 1947'de SY tasarısı hükümette görüşülürken başbakanı R. PEKER ile çatışmıştır. R. PEKER S. IRMAK'ı affetmemiş ilk hükümet değişikliğini fırsat bilip, Eylül 1947'de IRMAK'ı bakanlıktan uzaklaştırmıştır. IRMAK'ın görevinden alınmasında etken sadece PEKER ile anlaşmazlığı değildir. Genç çalışkan ve «yenilikçi» bir bakanın kendi düşüncesine özgü bir düzeyde birçok iş yapması, birçok kanunu hazırlatması mutlaka kimi çevreleri rahatsız etmiş olmalıdır. Nitekim, IRMAK anılarında bir yerde şöyle diyor: «Gayet tabii olarak ortaya birden bire çıkmış olan bu sosyal tedbirlerin bazı dimağlarda anlaşılması kolay ve yadırganan tesirleri olmuştu. Acaba Sadi IRMAK memleketi bir sosyalizme mi götürüyordu?» (Çalışma Bakanlığı: a.g.k. s. 13).

B. ECEVİT'te 1963'te yeni fikirleri nedeniyle CHP'nin «eskileri»ne (K. SATIR, T. FEYZİOĞLU gibi 1940'ların «35» lerinden yani R. PEKER çerçevesindeki «Müsritler»e karşı İNÖNÜ'nün oluşturduğu «gençler» grubundan ters düşmüştü; «Eskiler» ile «yenilikçilerin» çatışması kaçınılmazdı ve bu çatışma son yirmi yıllık siyasî yaşamımızın birçok «olay»ını da yaratmıştır.

IRMAK ile ECEVİT arasındaki son benzerlik her ikisinin de daha sonra daha yüksek sorumluluklara çağrılmış olmalarıdır. 1974 ve 1975'te başbakanlıkta birbirlerine halef - selef bile olan bu iki siyasî şahsiyetin daha yüksek makamlara gelmesinde kendilerinin ve çevrelerinin sahip oldukları nitelik, yetenek ve yetkiler de mutlaka rol oynamıştır; ama Çalışma Bakanlığında çalışan, işçi yararına tüzel düzenlemeler getiren bakanlar sanki daha fazla popüler olmakta ve unutulmamaktadır.

eksikleri ve eleştirilecek birçok yönü olmasına karşın başlangıç olarak yabana atılmamaları gerektiğini, ancak sorunun uygulayıcılar, yani «*insan*» ve tüzel düzenlemeler ile uygulama arasındaki *uçurum* olduğunu göstermektedir.

2 — 1930'ların «otoriter» nitelikli CHP'sinin kendisiyle toplum arasındaki örgütleri ya vesayeti altına aldığını veya yerle yeksan ettiğini biliyoruz. Tek parti iktidarının sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda tek söz sahibi olmak istemesi, liderliği her konuda tekelinde bulundurmak arzusu sivil toplumun tümüyle tek parti ile devletin vesayet ve denetimine düşmesine yol açmıştır. Kızı Özden TOKER'in «Benim babam politikacı değildi, devlet adamıydı.» diye tanımladığı İsmet İNÖNÜ için «en büyük değerin devlet» ve «esas çalışma şeklinin devlete hizmet» olduğunu anımsamalıyız.[39] Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi, devlet her yerde, her topluluk, uğraş ve işte hazır ve nâzır olmalıydı. Bu yaklaşım 1947'de sendikaların kurulması gündeme gelince sorun yarattı. Özünde iktidarlardan, siyasî partilerden ve işverenlerden bağımsız olmaları gereken işçi sendikalarının bağımsız bir biçimde, kurulup işlemelerine izin verilecek miydi? Sivil toplumun bağımsız örgütlenmelerine yılların vesayetçisi alışkanlığıyla CHP nasıl davranacaktı? Uygulamada CHP, 1946'nın son yarısında kurulan işçi örgütlerini kapsamakla bu soruları yanıtlarken, teorik alanda yanıtı SY tasarısının TBMM görüşmelerinde Çalışma Bakanı S. IRMAK'tan alıyoruz. IRMAK'a göre, «Devlete karşı, Devlet emrinde ve Devletle beraber olmak üzere üç tip sendika» vardır. Ve «Türkiye'ye yakışacak ve Türk rejiminin hürriyet zihniyetine yakışacak olan» üçüncü tip olup «bu sendika Devlet'le beraber, âmme menfaati içinde zümrelerin menfaatlerini müdafaa eden hür sendikadır.»[40] Bu tip sendikaların aynı zamanda «meslekten olmayanları» dışlaması, «gayri siyasî», «gayri beynelmilelci» yani «millî karakterli» olması da SY ile emredilmektedir. Bu yaklaşımlar ve geçmişten gelen alışkanlıklar sonucu 1947'den başlayarak bizzat CHP'nin kurduğu sendikalar «garp demokrasileri modeli»ndeki sendikaya benzememiş; Türkiye'de işçi sendikacılığı yerine sendika adı altında işçi toplumsal yardımlaşma derneklerinden oluşan kendine özgü bir işçi örgütlenmesi geliştirilmiştir.

1950'ye doğru DP'nin de kendi sendikalarını kurduğunu görüyoruz. Sonuçta işyeri ve işkolu, semt ve mahalle, kent ve bölge ile ulusal düzeyde örgütlenen sendikaların kısa sürede siyasî yöneliş bakımından, yani iktidar partisi ve diğer partilerle ilişkileri açısından üçlü bir ayırım gösterdiklerini saptıyoruz. Şöyle ki: a) *İktidar partisinin sendikaları* : Resmî sendikalar, iktidar ve iktidar partisi örgütü ile işçiler arasında tek yönlü

(39) Alıntıları sırasıyla Ö. TOKER, Mehmet Ali AYBAR ve Erdal İNÖNÜ'nün İsmet İNÖNÜ'ye ilişkin görüşlerinden aktarıyorum. Bk. **Nokta**, 24-30 Eylül 1984, Yıl: 2, Sayı: 31, s. 37 ve 40-41.

(40) TBMM Tutanak Dergisi: a.g.k. s. 301.

mesajcı, işverenler ile işçiler arasında düzenleyici - tampon örgütler; b) *İktidarın aday parti (veya partilerin) sendikaları : Yarı - resmî sendikalar :* Bir öncekilerin görevlerini yapmaya aday olup idari makamlarca da iyi karşılanan sendikalar; c) *İktidarlardan ve siyasî partilerden bağımsız sendikalar :* Sayıları az, güçleri sınırlı olan bu sendikalar siyasî partilerin emir ve denetiminde olmamakla ilk iki tip sendikadan ayrılmaktadır. Ancak bu sonuncular da kendilerine yakın saydıkları daha radikal partilerle veya siyasî grup ve hiziplerle ilişkiler kurmuşlardır.

CHP ilk sendikaları kurup, onları maddi ve manevi olarak desteklemiş; ilk sendika liderlerini eğitmiş, bizzat yetiştirmiştir.[41] Ancak 1947 - 1950 arasındaki üç yıllık iktidarı yerini DP'ye terkedince, bu sonuncunun sendikalar ve sendika yöneticileriyle CHP benzeri vesayet - denim - emir ilişkisi kurması ve daha uzun bir sürede uygulaması sendikacılar üzerinde daha kalıcı izler bırakmıştır. DP'nin on yıllık iktidarı ABD sendikacılarının özel ilgisi ve 1952'de Türk - İş'in kurulmasıyla birleşince sendikacılar arasında «Amerikancı sendikacılığın» ve tutucu siyasî tavırların yaygınlık kazandığını görüyoruz.

3 — 1940'lı yıllar Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal çehresinde değişmeleri de birlikte getirmiştir. Özel sektörün ekonomide gittikçe güçlenmesi, 1930'ların «en büyük işvereni devlet» imajını değiştirmeye başlamıştır. Özel kesimin çalıştırdığı işçi sayısının gittikçe artması, özel kesimdeki kötü çalışma koşulları ve acımasız sömürü bu kesimde kamu kesimine oranla daha farklı işçi - işveren ilişkilerinin doğmasına yol açmıştır. Böylece ekonomik ve toplumsal yapıdaki bu değişiklik 1930'ların işçi - işveren - devlet ilişkisinin yerini işçi - işveren ve devlet ilişkisine terketmiştir. (Vahşi) kapitalizmin dünya savaşı ve sonrasında gittikçe çullanması, işçi sömürüsü ve doğanın katliyle birlikte, özel kesimde işçilerin ve örgütlerin daha radikalleşmesini de birlikte getirmiştir. 1960'lı yılların ortasındaki bölünmeye, DİSK'in kurulması giden yolların ilk kilometre taşları 1940'larda dikilmiştir. Günümüz sendikacılığının geçmiş dönemdeki sendikacılığımızın özellikle 1947'deki bir «başka doğuşu» yıllarının izlerini taşıdığını biliyoruz. 1947 - 1960'ların siyasî parti ve işverenlerden bağımsız ve daha çok özel sektörde örgütlenmiş radikal sendikalarıyla, kamu sektöründeki işçileri bünyesinde toplayan CHP veya DP yanlısı uyuşumu sendikaların tarihsel süreci içinde gelişiminin ayrı bir araştırma konusu olduğu

(41) İstanbul İşçi Sendikaları Birliği 24 Mart 1948'de CHP tarafından kurulduktan sonra 17 Nisan 1948'de «Hürbilek» adında haftalık bir gazete çıkarmıştır. Gazetenin yönetmeni Sabahattin SELEK'tir. SELEK, ilk sendika liderliğine «gazetecilik mesleğini» öğretip yerini 24 Şubat 1950'den sonra Seyfi DEMİRSOY'a bırakmıştır. Sendikal basında ilk adımlar CHP'lilere böyle öğretilirken, birçok sendika yöneticisine toplantı nasıl yapılır, defter nasıl tutulur, konularında da ilk dersleri CHP'liler vermiştir.

açıktır. Şu kadarını söyleyelim ki, DP'nin on yıllık iktidarı bütün çevre koşullarıyla birlikte CHP'nin yarattığı iktidara yaslanmayı adet edinmiş sendikacı kuşağını daha çok etkilemiştir. Ve bu kuşak 1960'ların ikinci yarısına doğru daha geniş ve daha elverişli koşulları bulduklarından 1940'lı ve 1950'li yılların alışkanlıklarını günümüze dek sürdürmüşlerdir. 1940'lı, 1950'li yılların üçlü ayırımı günümüze dek süregelmiş ve her olumsuz dönemde darbeyi üçüncü sırada belirttiğim bağımsız sendikalar ve yöneticileri yemiştir. Kırk yıl sonra sendikacılık konusunda kırk yıl önceki soru güncelliğini korumaktadır; iktidarlar kendilerinden bağımsız sendikalara da yaşama olanağı tanımayacak mı? Siyasî yelpazede olduğu gibi toplumsal örgütlenmede de çoğulculuk ilkesi benimsenecek mi?

MESUT GÜLMEZ

1932 İş Yasası Tasarısı Konusunda Ziya Haşim'in Bir Notu

1932 iş yasası tasarısı konusunda TBMM İktisat Encümenince resmen görüşü sorulan Ereğli Havzai Fahmiye Amele Birliği'nin raporu[1], kömür bölgesi işçilerinin gerçek görüşlerini yansıtmaktan uzaktır. Çünkü bu rapor, tasarının kimi maddeleri için yaptığı değişiklik ya da kaldırma önerilerini, «madenleri gerek işleyenleri(n) ve *gerekse işletenleri(n)*[2] karşılıklı hak ve menfaatlerine daha uygun» olduğu gerekçesin dayandırmıştır. Tasarının işçiler yararına oian tüm koruyucu kurallarının değiştirilmesinden ya da kaldırılmasından, kapsamının daraltılmasından ve Kömür Havzasında süregelen çalışma koşullarının ve düzeninin korunmasından yana olan Amele Birliği, madencilerle aynı görüşü paylaşmış ve işçilerin düşüncelerini yansıtmaktan çok, işverenlerin tasarı karşısında takındıkları karşı tutumu desteklemiştir.[3]

İşte kanımıza göre, bir yandan maden işverenlerinin bu karşı tutumları, öbür yandan Amele Birliğinin madencilerle işbirliği içinde bulunması, resmen görüş sorulmamış olmasına karşın, Kömür Havzası'ndan bir üçüncü raporun ya da notun BMM İktisat Encümeni Reisi Rahmi Beyefendiye gönderilmesine yol açmıştır. Yedi daktilo sayfası tutarındaki bu not, başlığından da anlaşıldığı gibi, işçilerin tasarı konusundaki duygularını ve işverenlerin ileri sürdükleri görüşlere karşı yanıtlarını

(1) Bu rapor için bkz: Mesut Gülmez, **Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi).** TODAİE Yayını, No: 205, Ankara, 1983, ss. 415-421.

(2) Altını ben çiziyorum.

(3) Mesut Gülmez, «1932 İş Yasası Tasarısı Konusunda Amele Birliğinin ve Madencilerin Görüşleri», **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 17, Sayı 4, Aralık 1984, ss. 135-172.

içermektedir. Notu, «iş kanunu hakkında Zonguldak'ta geçen halâtı mümkün mertebe tasvir ve patronlar tarafından serdedilen mütalâaya karşı ve işçilerce düşünülenleri tavzih için kaleme aldığı(nı)» belirten Ziya Haşim, Rahmi Beyin «alâka ile okuma(sını) rica etmiştir. Elyazısı ile «Zonguldak emekçilerinin tercümanı hissiyatı» sözlerini de eklediği notunu, kendi düşünceleriyle beraber olduğunu belirttiği «on dört bin işçinin bütün nazarlarının» Rahmi Beyin üzerinde olduğunu anımsatarak bitirmiştir.

NOTTA VURGULANAN KİMİ NOKTALAR

Ekte tam metni sunulan notta dikkati çeken bazı noktalar üzerinde durmakta yarar vardır.

Ziya Haşim'in notundan anlaşılan ilk önemli nokta, 1932 iş yasası tasarısının Havza'ya gönderilmesinin, doğal olarak maden işverenlerinde «büyük bir telaş» uyandırmış olmasıdır. Gerek yabancı sermaye, gerekse yerli sermaye «bir milletin cüz'ü tamının kanını, canını emerek elde ettikleri âzim kârı gaip edecekleri için büyük bir düşünce için(e)» düşmüşlerdir. Tasarı gerekçesinde açıklanan ve belirtilen «acı hakikatler patronları hiç de memnun etmemiştir.» Hiçbir maddesinin değiştirilmesine gerek olmadığı anlatılan tasarının, Havza'daki «tarzı telâkkisi bittabi aleyhtedir.»

İkinci nokta olarak, 1932 taasrısının gerekçesindeki işçi sorununa olumlu yaklaşımdan duyulan hoşnutluğun dile getirilmiş olması dikkat çekmektedir.[4] Bilindiği gibi tasarı, işçiyi bir üretim aracı değil, «millî servetlerin en kıymetlisi» olarak değerlendirmiştir. Herhangi bir yasal denetimle bağlı olmaksızın çalışma koşullarını tek yanlı olarak belirleyen işverenlerin, «işçilerini insanî ve ruhî ihtiyaçlarından mahrum bir istihsal amili, bir makine» gibi görmelerine karşı çıkarak, onların «aynı zamanda vatandaş, asker, aile babası, hulâsa Türk camiasının bir uzvu», kısacası bir «insan» olarak gözönüne alınması gerektiğini vurgulamıştır. İşte Ziya Haşim'in notuna göre tasarı gerekçesinin bu yaklaşımı, ancak «içinde yaşayanların bilecekleri acıklı safahatın resmî bir lisanla en açık ifadesi»dir. Oysa «emekçiler hak şöyle dursun (...) *insan ve cemiyete mensup birer fert* olarak telâkki edilme(mişlerdir).» Öte yandan gerekçe, iş başında işçilerin «dertleri(ni) duyan ve hakikatı gören» yöneticiler bulunduğu kanısını da güçlendirmiştir. Nota göre tasarı, «fecaatın büyüklüğü karşısında» işçilerin «sızlayan kalpleri(ne)», bir «deva» olmuştur. «Esareti lağved(en)», «patronlara gayrimeşru intifa vasıtası bırakm(ayan)», «işçiye hakkı ha-

(4) 1932 tasarısının gerekçesi ve metni için bkz: Mesut Gülmez, a.g.e., ss. 354-403; Selim İlkin, «Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı», **Türkiye İktisat Tarihi Üzerinde Araştırmalar, Gelişme Dergisi: 1978 Özel sayısı**, ss. 302 vd.

yat ver(en)» bu tasarının hiçbir maddesinin değiştirilmesine gerek yoktur. Kısacası 1832 tasarısı, işçiler gözünde «Türk emekçilerine hakkı hayat veren bir abidedir.»

Notta Kömür Havzası'ndaki çalışma koşullarının acımasızlığına da yer verilmiştir. Ziya Haşim'e göre, yabancı ve yerli işverenler, «yevmiyelerin tayininde, veriliş tarzında, işçiyi köle gibi kullanmakta vatandaşlara birer köpek kadar kıymet vermemekte en mühim amil(dirler).» «Zavallı amele, zavallı hakiki ve asîl Türk vatandaşı izbelerde kuru tahta üzerinde sıhhî ve içtimaî hiç bir ihtiyacını tatmin edemeden aç, çıplak, makhur, zelil bir hayata, bir hayata değil bir cehennem azabına müstağrak bulunuyor.» İşçiler «günde nihayet bir ekmek ve bir tütüne çalıştırıl(maktadır).» Bayramlarda bile «cebren (iş yok) tehdidi ile» çalışmak zorunda bırakılmaktadır. Günlük çalışma süresi de «hiç bir zaman ondört, onaltı saatten aşağı değildir.» İşçilerin yıllık ücretlerinin toplam tutarı olan 300 lira, ancak «bir ekmek kaygusunu te'min (etmekte) ve kuru tahta üzerinde bir hayvanın bile tiksineceği tarzda yatmasını mecburî kılmaktadır.» «Çalışan, didinen, harbeden, kanı, canı ve enerjisi ile doğuşundan ölümüne kadar umumiyet için çarpışan mütevekkil ve asîl bir kitle» oluşturan Havza işçileri, «zelil ve sefil» durumdadırlar. İşverenler ve Havza'yı yöneten «ikinci derecedeki şahsiyetler» ya da «patron yamakları», bir «hissi milli»den ve «kanuni kaygu'dan yoksunolarak, kafalarındaki «şarkta kapuları açan anahtar altındur» biçimindeki «paslanmış, küflenmiş bir umde» doğrultusunda «Zonguldak'ta(ki) millî unsurlar üzerinde (...) maddi ve manevi tahribatta» bulunmaktadırlar.

Not, Havza'da ödemelerin mal karşılığı yapıldığını da, «amelenin istihkakının mal ile te'diye usulü el'an carî ve alış veriş mecburîdir» diyerek belirtiyor. Havza'daki şirketlerden birince, kooperatif adı altında kurulan bir örgüt, «ameleye verilen iş koponlarının üzerinde beheri yirmi kuruşluk kıymette zımba delikleri açmak suretiyle alış veriş etmeye herkesi mecbur etmiştir.» Böylece işçiler, ücretlerini «çok ucuza gaip etmekte ve nakdini bir ay zarfında dörtte üç şirkete bırakmaktadır.» Bunun anlamı ise, işçileri, «şirket lehine istismardan», «gayri insanî» biçimde, «bilâ kaydüşart ve boğazı tokluğuna» işveren lehine çalıştırmaktan, kısaca «en asîl, en temiz vatandaşları istismar etmekten, hayvan gibi kullanmaktan» başka bir şey değildir.

Ziya Haşim'in notunda vurgulanan bir başka nokta, iş yasalarının ancak uygulanmakla bir anlam ve değer kazanabileceğidir. «İş kanunu(nun) kıymet kazanması da onun sureti tatbikindedir.» Eğer yürürlükteki maden yasaları uygulamaya aktarılabilmiş olsaydı, bunlar da «bir dereceye kadar kifayet edebilirdi.» Eğer çıkarılacak iş yasası da bunlar gibi «aynı akıbete maruz kalacak olursa esere ve müessirine ağlamamak ve millî nevmîdiye düşmemek kabil değildir.» İş yasalarının yaşama geçirilmesindeki güçlükleri ve kâğıt üzerinde kalmaları tehlikesini bilen Ziya Haşim, notunun sonunda bu noktayı bir kez daha vurgula-

mıştır. Havza'ya «iş kanununu tatbik için demirden bir kalp, çelikten vicdan sahibi bir maden müdürü lâzımdır.» «Makine gibi kat'i iş çıkarmak için kanunun makine kadar mazbut ve harfi harfine tatbiki mecburidir.» Yasanın uygulanması konusunda bir noktanın aksaması, bugün olduğu gibi, «diğer noktaları da felce uğratabilir.» Bundan zararlı çıkan ise «millî bünye»dir.

Notta dikkat çeken son nokta olarak, yabancı sermayeye ve yabancı işgücü kullanılmasına gösterilen tepkiye değinmek istiyoruz. Ziya Haşim'e göre, «bizim aptalca misafirperverliğimize sığınan yabancılar, bütün kofluklarına rağmen kâşanelerde, bol ziya, bol para, bol gıda içinde bütün arzularını, bütün medenî ihtiyaçlarını tatmin edecek kudreti haiz(dirler).» Yabancı işverenler, «Türk'ün adeta kanını içerek âzamî intifa» te'minine savaşan ve kasalarını doldurup artıkları ile seciye satın almaya alışmış olan başka diyarların bize tamamiyle yabancı evlâtları(dır).» «Bu efendilerin istedikleri Türkün bilâ kaydü şart köleliği(dir).» Notta ayrıca, bu kişilerin «emekçiler kitlesine memleketin tabii servetinin hüsnü muhafazasına karşı irtikâp ettikleri kasitler(e)» değinilmiş, «madenlerin işlenmesinde takip edilen tahripkâr ve gayri fenni usuller(e)» başvurdukları belirtilmiştir. Öte yandan, «bugün havzayı idare edebilecek her çeşitle işçi Türk olarak mevcuttur. Âli diplomayı haiz mühendislerden başka bütün ecnebilerin memleketten tardı lâzımdır.» Ziya Haşim'in 1932 tasarısına yönelttiği tek eleştiri, yabancılara ilişkin «kuyudat(ın) zaif» olduğu noktasına ilişkindir. Bu «zaif kalan noktaların bilhassa ecnebî unsurlara ait olan kısımlarla buna müteallik cezaî kısımların teşdidi faideden halî değildir.» «En kıymetli işlerde hiç de mütahassıs olmayan ecnebilerin kullanılmasında ısrar edilmesi şüpheli bir harekettir.»

NOTUN MADENCİLER RAPORUNA YANITI

Madenciler raporunda görüş belirtilen kırk sekiz maddeden yirmi birini yanıtlayan Ziya Haşim, notunda bunların aynen tasarıdaki içerikleriyle korunmasını istemiştir. Bu not, Kömür Havzası'ndaki durumu ve çalışma koşullarını işçi cephesinden ortaya koyan bir ve bildiğimiz tek belge olması nedeniyle önemlidir.

Ziya Haşim, tasarıdaki on beş günlük bozma bildirimi süresinin «daimî» işçilerle sınırlı tutulmasını isteyen madencilere, bölgedeki işçinin «muvakkat değil devri daim halinde» olduğunu belirterek, bildirim zorunluluğunu kaldırma isteğinin «bugünkü feci halâtın devamını te'min» amacı taşıdığını anlatmıştır.

İşçi ücretlerinin tasarıda öngörüldüğü gibi iki haftada bir ödenmesinin «doğru» olduğunu belirten Ziya Haşim, maden işverenlerince «fırsat zuhurunda amelenin muvakkat olduğunun ileri sürülmesi(nin) calibi dikkat» olduğunu vurgulamıştır. İşçi ücretlerinin mal ile ödenmesi yönteminin Havza'da geçerli

olduğunu ve ücretin dörtte üçünün bu yolla ödendiğini, bunun da işçiyi sömürmek anlamına geldiğini belirtmiştir.

İşverenlerin, asgari ücret belirlenmesini «âzîm intifa'ları nısıf nısıfa tenezzül edece(ği)» ve «yevmiyeler üzerinde de şimdiki gibi oynayamayacaklar(ı)» için kabul etmeyeceklerini belirten Ziya Haşim, eğer madencilerin istediği gibi asgarî ücretin saptanması işveren ve işçi temsilcilerine bırakılacak olursa, işverenlerin «maksatları(nın) hasıl olaca(ğını)», «çünkü madenci patron(un) ve amele murahhası(nın) aynı sakfaltında biri amir biri memur olarak çalışan iki unsur» olduğunu vurgulamıştır. İkili yapıda bir kurulda işverenlerin asgari ücret belirlemesine egemen olacaklarını anlatan Ziya Haşim, madencilerin bu yoldaki önerilerinin «eski vaziyeti idame için yapılmış kurnazca bir teşebbüs» olduğunu da ortaya koymuştur.

Ziya Haşim'e göre, yasaya ya da sözleşmeye aykırı olarak sözleşmeyi bozanın öbür tarafa ödence vermesini öngören tasarının 12'nci maddesi, «tam ve mütekâmildir.» Madencilerin bu kuralın ocak işçilerine uygulanamayacağı ve «daimi» işçilerle sınırlı tutulması biçimindeki görüşleri ise, «varit değildir.»

İşçi ücretlerinin yıllık tutarının 600 liraya kadarının % 10'undan çoğunun haczedilmesini yasaklayan tasarı maddesine, bu kuralın işverenlere değil, işçilere zarar vereceğini, çünkü kendilerine ödünç «para verilmesine ve itibar edilmesine» engel olacağını öne süren ve sözkonusu oranın % 25'e çıkarılmasını isteyen işverenlere, notta şu yanıt verilmiştir: Her şeyden önce, Havza'daki işçilerin büyük bir çoğunluğunun yıllık ücret tutarı 300 lirayı geçmez. Kaldı ki, işçiler, hiçbir zaman ücretlerinin tümünü para olarak almak mutluluğuna erişememişlerdir. Eğer ücretlerden keyfî kesintiler yapma uygulaması sona erecek olursa, bu işverenlerin zararına olacaktır. % 25 önerisi bunu karşılamaya yöneliktir. Bu nedenle, tasarının ücretlerin ancak «onda birini kesmeye salâhiyet vermesi, minnet ve şükranla karşılanacak bir hadisedir.»

Ziya Haşim'in asıl sert ama haklı tepkisine yol açan konu, Havza işçilerinin, kendilerine iş gereği olarak verilen «emniyet lâmbası» gibi araç ve gereçleri çoğu kez geri vermedikleri ve köylerine götürdükleri biçiminde madencilerce suçlanmaları olmuştur. Bunun nedeni, o güne değin işçinin «ekmek parası üzerinde istedikleri gibi oynayan efendiler(in) kendilerini kıskıvrak bağlayan kanun karşısında bocalamış» olmalarıdır. Bu suçlamayı «vazii kanuna (da) hakaret» sayan Ziya Haşim, gerçekte «vesaitten ziyade kırılan dökülen(in) yine işçi» olduğunu belirterek, tasarı kuralının yerinde olduğunu savunmuştur.

Madencilerce kaldırılması istenen tasarının ekonoma açma yasağı öngören 21'inci maddesi, Ziya Haşim'e göre «esaslı vakıfane vaz'edilmiştir»; dolayısıyla da, «muvafıktır» ve «aynen ipka edilmelidir.»

Madencilerin, iç yönetmeliğin onaylanmasından önce işçilere dağıtılması ve görüşlerinin alınması yolundaki tasarı kuralına karşı çıkmalarındaki amaç, «hükmü kanunîyi kıymetten

düşürmek(tir).» İç yönetmeliğin yetkili daireye verilmesi ile yetinme biçimindeki öneri, «kat'iyen nazarı itibare alınmamaya değer bir menfaat kılışesidir.»

Madencilerin, onaylanan iç yönetmeliğin, tasarıda öngörüldüğü gibi işçilere dağıtılmasına karşı çıkarak işçi koğuşlarına asılmasını öngörmekle yetinmelerindeki amaç, işçileri «her hangi bir mes'elede cehliçine gömerek istedikleri gibi at oynatmaktır.» Eğer işçiler, iç yönetmelik düzenlenmesindeki amaç doğrultusunda çalışma koşullarını bilirlerse, «bittabi hak arayacak ve bunu resmî devairden talep edebilecektir.» işverenlerin iç yönetmeliğin bastırılıp dağıtılması yolundaki kuralın tasarıdan çıkarılmasını istemeleri, «işi bu tehlikeli vaziyete sokmamak için(dir).»

Uygulamanın kötü sonuçlar vermesi durumunda iç yönetmeliğin değiştirilmesi konusunda ilgili daireye yetki veren tasarı kuralının, madencilerin isteğine uyularak kaldırılması demek, «vaziyet(in) yine amele aleyhine» olması demektir.

Ziya Haşim madencilerin, tasarının günde 8 saatlik günlük iş süresi konusundaki kuralına ilişkin görüşlerini «vukufsuzluk ve menfaat düşkünlüğü» ile açıklamıştır. Ancak madencilerin çalışma süresine ilişkin görüşü konusunda yanılmıştır. Çünkü maden işverenleri, Ziya Haşim'in notunda belirttiği gibi, «mesai saatinin dokuza çıkarılmasını» istememişler, 8 saatlik çalışma süresinin «daimî» işçilere özgülenmesini önermişlerdir.

Madencilerce kaldırılması önerilen 36'ncı maddedeki ocağa giriş ve ocaktan çıkış sürelerini 8 saatlik iş süresi içinde düşünen tasarı kuralı, Ziya Haşim'e göre korunmalıdır. Kaldı ki, iş süresi uygulamada 14 - 16 saatin altına hiç düşmemiştir.

Ziya Haşim'e göre, madencilerce değişiklik ya da kaldırılma önerileri bulunan öbür tasarı maddelerinde de (m. 38, 45, 47, 49 ve 65), «bir kelime bile yerinden oynatılmamalıdır.» Herhangi bir maddede yapılacak küçük bir değişiklik, yasa tasarısının «insicam»ını bozar ve onu «kıymetten düşürebilir.»

1932 taasrısının cezalara ilişkin bölümünün «teşdit edilmeye değer bir mevzu» olduğunu belirten Ziya Haşim, tasarının «*en ruhlu noktası*» olarak nitelediği «toplulukla iş ihtilâfları ve ihtilâfların sureti halli» başlıklı üçüncü bap konusundaki işveren görüşlerine de karşı çıkmıştır. Greve ilişkin düzenlemenin Tatil-i Eşgal Yasası'nda bulunduğunu ve bu yasaya eklenmesi gerektiğini savunan madenciler, Ziya Haşim'e göre gerçekte, «işçiyi daimî surette zaif bulundurmak ve onun hak talep etmesi için eline vasıta vermemek» amacı taşımaktadırlar.

SONUÇ OLARAK...

Ziya Haşim'in notu, tümüyle madenciler raporuna bir tepki ve 1932 tasarısının savunması niteliğinde bir belgedir. Madenciler bu tasarının birçok koruyucu kuralına karşı çıkıp, bunların ya kapsamının daraltılmasını ya da işveren yükümlülüklerinin hafifletilmesini öngören kurallarla değiştirilmesini ya da

tümden kaldırılmasını savunurken, Ziya Haşim, Amele Birliği'nin de madenci işverenlerin görüşlerini desteklemesi nedeniyle, 1932 tasarısını Havza işçileri adına tek başına savunmayı görev edinmiştir. Genel olarak tasarı maddelerinin aynen korunmasını yeterli bulan, eldeki içeriğiyle tasarıyı savunan Ziya Haşim, bunu fırsat bilerek Havza'daki çalışma koşullarını, 151 sayılı Yasanın kâğıt üzerinde kaldığını, yerli ve özellikle yabancı sermayenin tutumunu ilgililere yansıtmıştır. Tasarı Konusundaki iki somut önerisi, «zaif» bulduğu yabancılarla, yetersiz bulduğu cezalar konusundadır.

Büyük Millet Meclisi İktisat Encümeni Reisi
Rahmi Beyefendiye

Hulâsa: İş Kanunu hakkında işçilerin tahassusatı ve patronların serdettikleri mütalâaya karşı cevabı.

Mevkii mer'iyete biran evvel duhulünü arzu ettiğimiz iş kanunu hakkında Zonguldak'ta geçen halâtı mümkün mertebe tasvir ve patronlar tarafından serdedilen mütalâaya karşı amele ve işçilerce düşünülenleri tavzih için kaleme aldığım notu alâka ile okumanızı rica ederim.

I — Esbabı mucibede içinde yaşayanların bilecekleri acıklı safahatın resmî bir lisanın en açık ifadesiyle teşrih edilmesi, bizim dertlerimizi duyan ve hakikatı gören gözlere malikiyetimizi ispat eden vükelâi umura sahip olduğumuz kanaatını kuvvetlendirmiştir. Bu noktadan asîl fakat çok mağdur amele vatandaşların minnet ve şükranını arzetmek şerefi ile mübahiyim.

Muasır milletlerde say' ile sermayenin yekdiğerinin hukukuna riayetkâr bir şekilde numaralanması için vaz'edilen umumî düsturlardan ilham alındığı şüphesizdir. Fakat Türkiye sanayii teşekkül ve taazzuv halinde bulunan bir memleket olduğuna nazaran yarını bugünden düşünerek harekete geçmek çok doğru bir tedbirdir. Şimdiye kadar ve bundan sonra da en kıymetli vatandaş mertebesine haiz köylü ve köylüden, şehirliden mürekkep emekçiler hak şöyle dursun kendilerinin insan ve cemiyete mensup birer fert olarak telâkki edilmediklerini bilirler. Millî varlıkları istismar edilen ikinci derecede şahsiyetler tarafından idare edilen havza umumî vaziyeti aşılması güç bir girdaptan başka bir şey değildir. Gerek esası teşkil eden sermaye sahipleri ve gerekse ikinci derecedeki şahsiyetlerde idare itibariyle ne bir hissi millî ve ne de bir kanunî kaygu yer tutamaz, çünkü: (patronların ve yamaklarının kafasında paslanmış, küflenmiş bir umde vardır.) (şarkta kapuları açan anahtar altundur) sermaye kudretinin Zonguldak'ta millî unsurlar üzerinde icra eylediği manevî ve maddî tahribatı tayin ve takdire imkân yoktur. Şahsî menfaatlerinin tahakkuku için sermaye lehine çalışmayı bir baha mukabilinde kabul eden şahsiyetlerin emekçiler kitlesine memleketin tabiî servetinin hüsnü muhafa-

zasına karşı irtikâp ettikleri kasitler çok mühimdir. Madenlerin işlenmesinde takip edilen tahripkâr ve gayri fennî usuller hariç... yevmiyelerin tayininde, veriliş tarzında, işçiyi köle gibi kullanmakta vatandaşlarra birer köpek kadar kıymet vermemekte en mühim amil bunlardır. Gürbüz bir Türk delikanlısının ölümüne 50 - 100 lira kıymet biçen yine bunlardır.

Kanunun tetkik için buraya gönderilmesi onlarda büyük bir telâş uyandırmıştır. Gerek yabancılar ve gerekse tufeylî ve yabancılara merbut şahsiyetler bir milletin bir cüz'ü tamının kanını, canını emerek elde ettikleri âzîm kârı gaip edecekleri için büyük bir düşünce içindedirler. İşittik: Ticaret Odasında madenciler arasında cereyan eden bir hasbühalde: (Türk amelesi için hırsızlık bir ihtiyaçtır, bu ihtiyacını tatmin etmezse rahat edemez.) diyen içini dışını bildiğimiz kafalara acı acı gülmemek kabil değildir.

Satılan insanların beş on kuruş için mukaddesatını feda etmesi kadar bayağı bir hareket tasavvur olunamaz. Günde nihayet bir ekmek ve bir tütüne çalıştırılan amelenin ne yapsa hakkı yok mudur? Beyefendiler ve dünyanın her tarafında aç kalarak nihayet bizim aptalca cömert misafirperverliğimize sığınan yabancılar, bütün kofluklarına rağmen kâşanelerde, bol ziya, bol para, bol gıda, içinde bütün arzularını, bütün medenî ihtiyaçlarını tatmin edecek kudreti haizken zavallı amele, zavallı hakikî ve asîl Türk vatandaşı izbelerde kuru tahta üzerinde sıhhî ve içtimaî hiçbir ihtiyacını tatmin edemeden aç, çıplak, makhur, zelil bir hayata, bir hayata değil bir cehennem azabına müstağrak bulunuyor.

Sakarya'yı yaratmak, işaret edilen Akdeniz hedefine ulaşmak onlar için bir kabahat mı olmuş... Yoksa vatandaşların en koyusunu teşkil eden köylü ve işçi daima zelil ve sefil yaşamaya, icabında istihkârı hayata, onlar için, mecbur mudur?... Soruyorum. Onun tevekkül ve sabrını ve asîl ruhunda mündemiç millî benliği hırpalayacak, onu istismar edecek kadar sefil tiynetli olanların bu memlekette işi nedir?... Yeri neresidir?...

Hükümetimizin esbabı mucibede serdettiği mütalâat ve işaret ettiği acı hakikatler patronları hiç de memnun etmemiştir. Bir tarafta menfaatlerinin üfulünden kuşkulanan bir zümre, hem de kanunun vatandaş dediği yabanî ruhlular... Diğer tarafta Türkün adeta kanını içerek âzamî intifa' te'minine savaşan ve kasalarını doldurup artıkları ile seciye satın almaya alışmış olan başka diyarların bize tamamiyle yabancı evlâtları...

Buna mukabil: çalışan, didinen, harbeden, kanı, canı, ve enerjisi ile doğuşundan ölümüne kadar umumiyet için çarpışan mütevekkil ve asîl bir kitle:

Birinciler: Mes'ut ve müreffeh:.. ikinciler, zelil ve sefil...

Fecaatın büyüklüğü karşısında sızlayan kalplerimize iş kanunu ile deva bulan hükümetimize ve bizim kendilerinden iş beklediğimiz vekillerimize bu nokta da samimî ve minnettar bir el uzatıyoruz. Bu nasırlı ve kuvvetli el ki: Milletin ve vatanın ha-

kikî ve daimî nigehbanıdır. Bunu takdir edenleri takdis borcumuzdur.

Kanunun hiçbir maddesinin değişmesine lüzum yoktur. Eserin buradaki tarzı telâkkisi bittabi, aleyhtedir. Çünkü esareti lâğvediyor. Çünkü patronlara gayrimeşru 'intifa' vasıtası bırakmıyor. İşçiye hakkı hayat veriyor.

Yalnız ecnebiler hakkındaki kuyudat zaiftir. Cezaî kısımların ve ihtisas mes'elesinin sureti kat'iyede halli lâzımdır. Bugün Havza'yı idare edebilecek her çeşitte işçi Türk olarak mevcuttur. Âlî diplomayı haiz mühendislerden başka bütün ecnebilerin memleketten tardı lâzımdır ve iş kanununun kıymet kazanması da onun sureti tatbikindedir. Halen mevcut maden kanunları da bir dereceye kadar kifayet edebilirdi. Fakat tatbik edilemedikten sonra... eğer, iş kanunu da aynı akibete maruz kalacak olursa esere ve müessirine ağlamamak ve millî nevmîdiye düşmemek kabil değildir.

Patronların madde madde serdettikleri kısımlara, —hukukî cihetler mütehassıslara sorulsun— aynen cevap vereceğim.

Madde 6 — Madenciler komisyonunun bu baptaki mütalâası varit değildir. Amele muvakkat değil devri daim halindedir. İşçinin patrona karşı esaretini idame eden bu fikir merduttur. İhbar mecburiyetinin ref'i bugünkü feci' halâtın devamını te'mindir. Esbabı mucibenin ihtiva ettiği yüksek fikirlerle komisyonun mütalâası arasındaki fark: bize esaret mefhumunu telkin eder.

Madde 10 — Ameleye iki haftada bir te'diyat yapmak doğrudur. Çekoslovakya ve sair madenci memleketlerde vaziyet aynıdır. Fırsat zuhurunda amelenin muvakkat olduğunun ileri sürülmesi calibi dikkattir. Ameleye para yerine mal ve saire vermenin doğru olmadığını söylemekle beraber erzak ve saire bulundurmanın icbarı tazammun etmemek şartıyla zarurî olduğunu ifade eden komisyon, ikinci fıkra ve yirmi birinci maddenin tayyını istemektedir. Bir defa erzak ve saire bulundurmak mecburiyeti kanuniyesi vardır. Amelenin istihkakının mal ile te'diye usulü el'an carî ve alış veriş mecburîdir. Bundan mütevellit kârın amelenin sırtından çıkmak şartıyla binlerce lira tuttuğu muhakkaktır. Kanuna bile kıymet vermeyecek kadar yüzlü hareket eden bu efendilerin zamirleri, kıymetlendirilen işçiyi kemafissabık soymak, kanını emmek kasdıdır. Meselâ; bir şirket tarafından te'sis edilen ve kooperatif namı verilen şekil sözümüzü ispata kâfi bir delildir. Şirket, ameleye verilen iş koponlarının üzerinde beheri yirmi kuruşluk kıymette zımba delikleri açmak suretiyle alış veriş etmeye herkesi mecbur etmiştir. Herhangi bir ihtiyacı te'min için kooperatife müracaat mecburiyetinde kalanlar fiyatını tutarını bilmedikleri herhangi bir malı almakta ve koponu zımbalatmaktadır. Para tevziatında zımba adedince tevkifat yapılmakta ve bu amele aleyhine bir taraflı hesaba müstenit bulunmaktadır. Amele işi mukabilinde elde ettiği kazancı bu suretle çok ucuza gaip etmekte ve nakdini bir

ay zarfında dörtte üç şirkete bırakmaktadır. Burada bir mes'ele nazarı dikkati caliptir. Beher zımbanın yirmi kuruş itibariyle bir kıymet ifade etmesi ortada gayri mevcut nakdin başka suretlerle isti'mal edilebilmesine, ve te'min edilen temettüün şirket lehine tezaufuna hizmet etmiş olur. Bu doğrudan doğruya ameleyi şirket lehiyle istismardan başka bir mana ifade etmez. İzah ettiğimiz tarzı hareket, her şekil bertaraf, ameleyi gayri insanî çalıştırma, yani bilâ kaydüşart ve boğazı tokluğuna payron lehine isti'mâl usulünden, en asîl, en temiz vatandaşları istismar etmekten, hayvan gibi kullanmaktan ibarettir. Patronların bu itirazlarıyla istedikleri budur.

Madde 11 — Maddenin ihtiva ettiği mana patronların işine gelmemiştir. Mevzu maden ocaklarında çalışan umum işçiyi şamildir. Böyle olduğu halde onların serdettiği kaydı ihtirazî varit değildir. Zonguldak mıntakasında esbabı mucibede denildiği gibi emekçi, ne aldığını ve ay sonunda hesabının ne olacağını bilmez. Bir mühendisin yanlış hareketiyle zedelenen patron hesabının doğrultulması için bir bakımda bir günlük yevmiyesinin yarısı kesilir. 120-130 ile işe giren emekçi, 40-60 tan yukarı çıkamaz, mamafih ister istemez çalışır. Çünkü açtır, aile besleyecek mükellefiyetlerini ifa edecektir. Kanunda (işçinin tabiî şerait dahilindeki maişetini, mesarifini ve meşru eğlencelerini ve hafta tatli esnasında almadığı ücreti telâfi etmeyi te'min edecek kazanca asgarî ücret namı veriliyor)*. Patronlar bunu kabul edemezler. Çünkü: âzîm intifa'ları nısıf nısıfa tenezzül edecektir. Kat'iyyet dolayısıyla da bu mana ve mefhum dahilinde hareket etmeye mecbur kaldıkları takdirde yevmiyeler üzerinde de şimdiki gibi oynayamayacaklardır. Emekçiyi istismara alışmış olan bu hissiz varlıkların emekçi lehine herhangi bir hareketi kabul etmelerine imkân yoktur. Haddı asgarî ücret vekâlet tarafından tayin edilmeyip de dedikleri gibi patronlara ve amele murahhaslarına bırakılacak olursa, maksatları hasıl olacak demektir. Çünkü madenci patron ve amele murahhası aynı sakfaltında biri amir, biri memur olarak çalışan iki unsurdur. Birinin diğerini nakzedebilmesine imkân ve ihtimal olmadığı bugünkü muzhik vaziyetten teferrüs edilebilir. Hali hazırda fecaatla malî vaziyetleri idame için çırpınan ve çevirme hareketleri yapmak isteyen patronların medenî eşkale bürünen (kanuna itiraz sadalarını) yükseltmeleri barbarlıklarına ve bir taraflı intifa' keyfiyetinin idamesine çalışmalarına delildir. Bu da gösterir ki: teklifleri eski vaziyeti idame için yapılmış kurnazca bir teşebbüstür.

Madde 12 — Bu madde hakkında yürütülen mütalâa varit değildir. Madde tam ve mütekâmildir.

Madde 17 — Yüzde yirmi beşe iblâğ keyfiyeti ne bir itibar fikri ve ne de bir hüsnü telâkkî mahsulüdür. Bir defa ekseriyeti mutalaka ile emekçilerin iş tutarı ücreti senede 300 lirayı tecavüz etmez. Bu takdirde yapılacak haciz, 30 lirayı tecavüz edemez. Halbuki bugün muhtelif yevmiyelerle çalışan vatandaşlar

hiç bir zaman tam bir tevmiye almak saadetine erişememişlerdir. Muhtelif vesilelerle bilâsual kat'edilen yevmiyeler, ve keyfî tenakuslar ortadan kalkacak olursa patronlar sermayeden ziyan edeceklerdir. Çünkü meselâ bir mühendisin yanlış bir hareketi işleme masrafını yükseltirse, şimdiki halde bu fazlalık işçi yevmiyelerinin kesilmesiyle izale edilebilir. Madde buna manidir. Yüzde yirmi beş temennisi (ne koparırsak kârdır.)* kaziyesine müstenittir.

Madde 19 — Patronlar diyorlar ki: (bu madde ile amele, alât ve edevatı ihmal ve teseyyüp veya kasten tahripte cür'et kazanıyor ve bu madde şirketi teshil ediyor.)* mes'elenin aslı ve açığı şudur. Yokarıda dediğim gibi 300 lirayı geçmeyen amele senelik varidatı, hayatın 1914 senesine nazaran yüzde 1400 pahalı olduğu bir zamanda ancak: bir ekmek kaygusunu te'min ve kuru tahta üzerinde bir hayvanın bile tiskineceği tarzda yatmasını mecburî kılmaktadır. Kanunun bu vaziyeti bilir gibi ancak yevmiyenin onda birini kesmeye salâhiyet vermesi, minnet ve şükranla karşılanacak bir hadisedir. Şimdiye kadar amelenin ekmek parası üzerinde istedikleri gibi oynayan efendiler.. Kendilerini kıskıvrak bağlayan kanun karşısında bocalamışlar ve bunu haysiyeti umumiyeye kadar tecavüz ederek baltalamak istemişlerdir. Bu madde kanunun tensip ettiği şekilde kabul edilirse hırsızlığın çoğalacağını serdeden bu efendiler komisyonda aynen (Türk amelesi için hırsızlık bir ihtiyaçtır)* şeklinde bir de kendi yabancılıklarına ve adiliklerine delâlet eden bir kehaneti kâzibe savurmuşlardır. Amele çalmazsa rahat edemez diyenlerin kendi vatandaşları hakkındaki bu tezyifkâr hükümlerini suratlarına çarpacak bir elin ademi mevcudiyeti bizi üzmüştür. Kanunun bu maddesinin (ameleyi gayri ahlâkî ahval ve cür'etkârlığa sevk ve teşvik)* edeceğini iddia da vazii kanuna hakaret değil midir?... Bu vaziyette meziyetleri hadisat ile mazbut vatandaşların millî benlik için çalışmalarından başka bir suçları yoktur. Bir iki sermayedarın hatırı için bir kül teşkil eden vatandaşları Türkün asîl ve mert çocuklarını lekelemek salâhiyet ve cür'eti nereden alınmıştır?... Benliğinden tecerrüt etmiş insanların ve yabancı ruh taşıyanların şuradan, buradan gelmiş tufeylî varlıkların yapabilecekleri budur. Kanunun bu noktada isabeti de muhakkaktır. İşçi patrona ait vesaiti ahvali mücbire olmadıktan sonra ne kırar, ne de gaip eder. Böyle bir vaziyet tahaddüsünde muhakkak ki: vesaitten ziyade kırılan dökülen yine işçidir. O halde bu efendilerin istedikleri Türkün bilâ kaydüşart köleliği değil midir?.

Madde 21 — Esaslı vakıfane vaz'edilmiştir. Yokarıda da izah edildiği veçhile muvafıktır. Madencilerin noktai nazarları köhne ve mesai esareti ile alâkadardır. Türk vatandaşı ne esir

(*) Ayraç içinde gösterilen bu cümleler Not'un orijinalinde kırmızı ile yazılmıştır (M.G.).

(*) Orijinalde kırmızı ile yazılan cümleler (M.G.).

olmaya ve ne de onlar için taksiri hayata mütehammil değildir. Madde aynen ipka edilmelidir.

Madde 22 — Tarzı mesai mes'elesidir. Kanunun ihtiva ettiği mananın tamamiyle aksinedir. Her iddiada bir millet cüz'ü tamının esaret ve harabiyesini istilzam eder şekilde bir sermaye manevrası sezilmelidir. Madencilerin bu noktada da yabanî bir fikir ve sistem teklif ettikleri aşikârdır. Akdin feshi cihetine gidilmesi bir takım kanunî şeraite tabi'dir. Ve bu ihtiraz makbul değildir.

Madde 27 —Maddenin külliyyen kabul edilmeyerek yalnız salâhiyettar daireye itası kaydını teklif eden madenciler, bununla hükmü kanunîyi kıymetten düşürmek istemişlerdir. Bugün olduğu gibi: burada izahında teeddüp ettiğim ve havsalama sığdıramadığım bir çok resmî ve gayriresmî halât aynı iddiaya müstenit bir çerçeveye methuldür. Aynı şeyin ipkası demek olan teklif kat'iyyen nazarı itibara alınmamaya değer bir menfaat kılışesidir.

Madde 28 — İş Kanunu mucibince yapılacak dahilî talimatnamenin ameleye tevziini arzu etmeyen macencilerin kastettikleri mana: ameleyi duygusuz ve bilgisiz bırakmak ve onları herhangi bir mes'elede cehliçine gömerek istedikleri gibi at oynatmaktır. Amele: tarzı mesaiyi zaptu rapt şeraitini bilirse, bittabi' hak arayacak ve bunu resmî devairden talep edebilecektir. İşi bu tehlikeli vaziyete sokmamak için madencilerin bu kaydın tayyını teklif etmeleri gayet tabiîdir.

Madde 29 — Bu madde yokarıdaki maddelerin kuvvei müeyyidesidir. Her ihtimal karşısında alâkadar dairenin talimatnameyi tadile salâhiyetinin kalktığı gün vaziyet yine amele aleyhine olacaktır.

Madde 31 — Hukukîdir. Kanunun tayin ettiği usul bizim için daha muvafıktır. Mamafih: bu husus hukukçuların bileceği bir iştir.

Madde 32 — Mesai saatinin dokuza çıkarılması ile madencilerin ne istediklerini anlamak güçtür. Bütün medenî memleketlerde vaziyet kanunun işaret ettiği şekilde olduğu halde madencilerin bunu tadile mütemayil bulunmaları ve liman, iskele tahmil ve tahliye işlerinde çalışanların bu kayıttan istisnasını istemeleri vukufsuzluk ve menfaat düşkünlüğüdür. Daimî surette işlemesi icabeden kısımlara ikişer nöbetle amele tahsisinden çekinen bu efendiler bu vaziyetleriyle kendi kendilerini mahkûm bir vaziyete ilka etmiş oluyorlar.

Madde 36 — Bilâkis bu madde mevkiini muhafaza etmelidir. Zaten yevmî mesai müddeti hiç bir zaman ondört, onaltı saatten aşağı değildir.

Madde — 38, 45, 47, 49, 65 nci maddelerde bir kelime bile yerinden oynatılmamalıdır. Kanunun insicamını bozmamak lâzımdır. Maddenin birinde ufak bir tadil hareketi kanunu kıymetten düşürebilir.

Sigorta faslında madencilerin serdettikleri mütalâa varit değildir. Biz, bunda bir tenakus göremiyoruz. Bilâkis faydası var kanaatindeyiz. Bu ilimle müteveggil olanların fikirlerine buradaki köhne hukuk sahiplerinin patronları iltizam ederek yaptıkları itiraz manasızdır. Orada yapılacak tetkik vaziyeti bütün çıplaklığıyla meydana vuracaktır.

Madde — 113, 118, aynen ipka edilmelidir.

İkinci kısmın üçüncü babı kanunun en ruhlu noktasıdır. Bu babın hükümlerinin tadili işgal kanunda yer bulacağından bahseden hukukçular, neyi kastediyorlar? Yalnız işçiyi daimî surette zaif bulundurmak ve onun hak talep etmesi için eline vasıta vermemek:

Cezaî kısımlar bizce teşdit edilmeye değer bir mevzu'dur. Mıntaka için ayrıca ve müstakil bir mahkeme ihdası da lâzımdır.

Son işaretler.....

Kudretli hükümetimizin ve vazifesini müdrik bir meclisi millînin birkaç seneden beri aynı mevzu' üzerinde, sırf mükemmeliyet te'mini için uzun bir meşgaleye bürünmesi ve nihayet hazırlanan kıymetli ve iş inkılâbını te'min edecek olan işbu kanun Türk emekçilerine hakkı hayat veren bir abidedir. Abidelerin en kıymetlisi millete yaşayış kudreti verecek olan vasıtalardır. Bu noktadan iş kanunu, tam mükellef olanların hukukunun mahfuziyetini te'min etmiş olmak itibariyle kanunî abidelerin en kıymetlisidir.

Eserin şu veya bu sebeple tekrar tadile uğratılması, ihtimali olmamakla beraber zaif kalan noktaların bilhassa ecnebî unsurlara ait olan kısımlarla buna mütıallik cezai kısımların teşdidi faideden halî değildir. Yarın bir harp vukuunda bütün havza işlerini mükemmeliyetle ifa edebilecek bir şebekei kudret te'mini için bu elzemdir. En kıymetli işlerde hiç de mütehassıs olmayan ecnebilerin kullanılmasında ısrar edilmesi şüpheli bir harekettir.

Muhterem iktisat encümeninin kanun üzerinde icra veya ilâve ve tenkis edeceği cihetler varsa bunu da işçi lehine olarak yapacağına mutaminiz.

Kömürün maliyet fiyatının bir sır olarak saklanması ve resmî devairin taleplerine bile cevap verilmemesi calibi nazarı dikkat değil midir?..

Bugün patronların ne kazandıklarını bilemiyoruz, daima zarardan bahsedenlerin harice ve şahıslara tevdi ettikleri temettüün miktarını biliyoruz ki: bu milyonları tecavüz eder. Hem de niçin hasıl olan temettüün meselâ % 10'u ameleye verilmiyor. Bu bir haktır. Hem de sa'yın hakkı: Bunu kabul edemeyenler hiç şüphesiz hareketlerinde gayri samimîdirler.

Hafta tatilinden bahsederken gülüyoruz. Biz bilmiyoruz ki: bir cumamızı istirahatla geçirebilelim. Hatta bayramlarımızda bile cebren (iş yok) tehdidi ile çalıştırılıyoruz. Maden dairesi her nedense avutmakla, şikâyetleri tavik ile vakit geçirmeyi meşrebine daha muvafık bulmaktadır. Buraya iş kanununu tatbik için

demirden bir kalp, çelikten vicdan sahibi bir maden müdürü lâzımdır ve burada yapılan mazbut işlerin herhangi bir şirketin Ankara'ya gönderilen murahhası tarafından vakı' teşebbüslerle ifna edilmemesi lâzımdır. Makine gibi kat'î iş çıkarmak için kanunun makine kadar mazbut ve harfi harfine tatbiki mecburîdir. Bir noktada aksamak: diğer noktaları da felce uğratabilir. Nitekim bugünkü vaziyette olduğu gibi: bundan gaip eden yine millî bünyedir. Şahıslar ölümle bu ızdıraptan kurtulabilirler. Fakat, millî varlık için bu, bir ebedî çile teşkil etmez mi?...

Benim fikirlerimle beraber olan on dört bin işçinin bütün nazarlarının üzerinizde ve sözünüzde olduğunu unutmayacağınızdan eminim. Çünkü sizdeki kalplerin bizdekilerin aynı olduğunu biliyorum ve bunu tecrübe etmek de elimizdedir. Ortada halli lâzım gelen bir mevzu' var...

Hürmet ve sevgilerimizin kabulü.....

Bize Özgü Sosyalizm

Plinio Apuleyo Mendoza ile Konuşma*

Siyasal düşüncelerinizin gelişme evrimine bir göz atabilir miyiz? Babanız bir muhafazakâr. Biz Kolombiya'da muhafazakâr ya da Liberal olmak babanızın ne olduğuna bağlıdır, deriz.[1] Ama bu sizin siyasal düşüncelerinizi hiçbir zaman etkilemedi. Çünkü çok önceden solda karar kılmıştınız. Bu siyasal tutum ailenize karşı bir tepki miydi?

Aileme karşı bir tepki değildi, çünkü anımsayacaksınız, babamın Muhafazakâr olmasına karşın, Albay olan büyükbabam Liberaldi. Siyasal düşüncelerim başlangıçta büyük bir olasılıkla ondan kaynaklandı. Şöyle ki; küçüklüğümde bana peri masalları yerine son iç savaşta muhafazakâr (tutucu) yönetime karşı savaş veren özgür düşünürlerle, din adamlarına karşı olanların dehşet verici öykülerini anlatırdı. Büyükbabam, Aracataca'daki muz işçilerinin, doğduğum yıl vahşice katledilmesini de anlatmıştı. Gördüğünüz gibi ailem beni kurulu düzeni desteklemekten çok karşı koyma yönünde etkilemiştir.

(*) Hadiye Nugay tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir.

(1) Kolombiya, İspanya'dan bağımsızlığını kazandığı 1919 yılından sonra yüzyıl kadar süren aralıklı iç savaşlar dönemi yaşadı. 1840'larda iki siyasal parti belirginleşti: Geleneksel felsefesi alle, devlet ve kiliseye dayanan Muhafazakârlar ve serbest düşünceli, kiliseye karşı, ekonomik açıdan liberal olan Liberaller. Bu iki parti arasındaki savaşın en kanlısı, ülkeyi iflâsa ve yıkıma sürükleyen «Bin Gün Savaşı» idi (1899 - 1902).

İlk siyasal yazıları ne zaman, nerede okuduğunuzu anımsıyor musunuz?

Zipaquirá'da ortaokuldayken. Öğretmenlerimizin çoğu, 30'lu yıllarda, Alfonso Lopez'in sol yönetimi sırasında «Öğretmen Okulunda» Marksist bir öğretmen tarafından yetiştirilmişti. Cebir öğretmenimiz, ders aralarında bize Tarihî Maddeciliği anlatırdı. Kimya öğretmeni okumamız için Lenin'in kitaplarını ödünç verir, tarih öğretmenimiz ise sınıf çatışmasından söz ederdi. O buz gibi hapishaneden çıktığımda, kuzey ve güneyin nerede olduğu konusunda hiçbir fikrim yoktu ama, iki güçlü inanca sahiptim. Bunlardan biri, iyi romanların, gerçeğin şiirsel bir aktarımı olması gerektiği, diğeri ise insanlığın yakın geleceğinin sosyalizmde olduğuydu.

Komünist Partiye üye oldunuz mu hiç?

20 yaşındayken bir hücreyle kısa süre bağlantım olmuştu. Ama orada kayda değer bir şey yaptığımı anımsamıyorum. Gerçek bir militan olmaktan çok, bir sempatizandım. O zamandan beri komünistlerle ilişkilerimde pek çok iniş çıkışlar olmuştur. Aramız genellikle açıktı, çünkü beğenmedikleri bir tutuma her girişimde, gazeteleri bana hücum ediyordu. Ama ben onları kamuoyu önünde asla suçlamadım, en kötü anlarda bile.

1957 yılında sizinle Doğu Almanya'ya bir gezi yapmıştık. Sosyalizme umut bağlamış olmamıza karşın, gördüklerimizden hoşnut olmadık. Bu gezi siyasal inancınızı değiştirdi mi?

Siyasal düşüncelerimi kesinlikle etkiledi. Anımsayacaksınız, gezi sırasındaki izlenimlerimi Bogotá Dergisinde, dizi makaleler halinde yayınlamıştım. Bu makaleler, 20 yıl sonra, izinsiz olarak tekrar yayınlandı. Sanırım bir gazetecilik merakı ya da siyasal ilgiden çok, kişisel siyasal gelişimimde sözde varsayılan çelişkileri ortaya çıkarmak içindi bu.

Çelişkiler var mıydı?

Hayır yoktu. Bunu yasal bir kitaba dönüştürdüm, Kolombiya'nın her sokak köşesinde satılan toplu yapıtlarımın popüler basımlarına kattım. Yayınlarken tek sözcüğünü bile değiştirmedim. Dahası, makalelerimde bugünkü Polonya bunalımının kökenleriyle ilgili açıklama da bulunuyordu. Zamanın dogmatikleri, ABD'nin bunun için bana para ödediğini söylediler. Asıl eğlendirici olanı, tarih benim doğruluğumu kanıtlarken, bu dogmatisler bugün; 24 yıl sonra, siyasal ve parasal burjuva kurumlarınm rahat koltuklarına gömülmüş, oturuyorlar.

'Halk Demokrasileri' ile neyi anlatmak istediniz?

Makalelerimin ana teması, halk demokrasilerinin güvenilir biçimde sosyalist olmadıkları, içinde bulundukları yolu izledikleri sürece de sosyalist olamayacaklarıdır. Çünkü sistem, her ülkede egemen olan, kendine özgü koşulları tanımamaktadır. Bu, dogmatik, yaratıcılığı olmayan yerel Komünist Partiler aracılığıyla, Sovyetler Birliği tarafından, dışarıdan zorla kabul ettirilen bir sistemdi. Asıl düşünceleri, Sovyet modelini, koşullarına uymayan bir topluma zorla benimsetmekti.

Ortak deneyimlerimizden bir diğerine; Küba Haber Ajansı Prensa Latina'daki günlerimize dönelim. Eski Küba Komünist Partisi, devrimin pek çok kurumunu ele geçirmeye başlayınca istifa etmiştik. Sizce bu kararımız doğru muydu? Yoksa bu, sonucunu göremediğimiz uzun bir sürece yalnızca doğal bir tepki miydi?

Bence Prensa Latina'dan ayrılma kararımız doğruydu. Eğer kendi görüşlerimizle orada kalmış olsaydık, alnımızda, —karşı devrimci, emperyalist uşağı ve benzeri— yaftalarla atılacaktık. O zamanki dogmatiklerin sık sık yaptıkları işti bu. Ne yaptığımı anımsayacaksınız. Kendimi başka konulara çektim. Meksiko'da kitaplarımı yazarken, bir yandan da Küba Yönetiminin gelişmesini de yakından ve dikkatle gözledim. Bana kalırsa devrim, başlangıçtaki fırtınalı kargaşadan sonra zor ve çelişkili bir yol tutturmasına karşın, yine de daha demokratik, daha adil ve gereksinmelere daha uygun bir toplumsal düzen umudu veriyor.

Emin misiniz? Aynı nedenler, aynı etkileri yaratmaz mı? Küba Sovyet sistemini model olarak benimserse, (Tek - Partili - devlet, demokratik merkeziyetçilik, hükümet denetiminde sendikalar, halk üzerinde sıkı denetleme uygulayan güvenlik örgütleri) 'Adil, demokratik düzen'i sağlamak, Sovyetler Birliğindeki gibi güç olmaz mı? Bundan korkmuyor musunuz?

Bu çözümleme ile sorun, kendi hareket noktasında başlamış oluyor. Siz Küba'nın bir Sovyet uydusu olduğu görüşünden yola çıkıyorsunuz, ben ise buna inanmıyorum. Filorida sahilinden 90 mil ötedeki bir alternatif hükümet sistemini hoş görmeyen ABD'nin anlayışsızlığı ve düşmanlığı sayesinde, Küba Devrimi 20 yıldır olağanüstü bir durum yaşıyor. Sovyetlerin yardımı olmaksızın (amaç ve nedenleri ne olursa olsun) Küba devrimi bugün var sayılamaz. Bu ise Sovyetlerin suçu değildir. Düşmanlık sürerken, Küba'daki durum ancak içinde bulunduğu olağanüstü koşullar açısından yargılanabilir. Bu koşullar ülkeyi, doğal, tarihî, coğrafî ve kültürel ilgi alanlarının dışında, sürekli savunma halinde tutuyor. Durum normale döndüğünde, konuyu yeniden tartışabiliriz.

Fidel Castro, 1968'de, Çekoslovakya'daki Sovyet müdahalesini desteklemişti. (Kesin kayıtlara göre bu doğru.) Bunda sizin tavrınız nasıldı?

O zaman açıkça protesto ettim, aynı durum tekrar ederse yine aynı şeyi yaparım. Benim durumumla Fidel Castro'nun arasındaki tek fark (her konuya aynı gözle bakmıyoruz) şu: O Sovyet müdahalesini haklı buldu, bense bunu asla yapmam. Ama halk demokrasilerinin durumuyla ilgili olarak yaptığı konuşması, benim az önce sözünü ettiğim makalelerimde yazdıklarımdan çok daha eleştirici ve şiddetliydi. Her ne olursa olsun, Latin Amerika'nın geleceği, Macaristan, Polonya ve Çekoslovakya'daki gibi değildir ve hiçbir zaman da öyle olmayacaktır. Latin Amerika'nın kendi içinde gerçekleşecektir. Bunun aksini düşünmek Avrupa'ya özgü bir saplantıdan başka şey değildir. Sizin sorularınızdan bazıları bu saplantıyı da ima ediyor.

70'li yıllarda, Küba'lı şair Heberto Padilla'nın ünlü özeleştirisinden sonra, arkadaşlarımızdan bazıları, ben de dahil olmak üzere kendimizi Küba yönetiminden uzak tuttuk. Siz yapmadınız. Gönderdiğimiz protesto telgrafını da imzalamadınız, Küba'ya dönüp Fidel'le dostluk kurdunuz. Küba yönetimine karşı bu olumlu tutumunuzda neler etken oldu?

Gerçek şu; neler olup bittiğine dair daha sağlıklı bilgi edinerek ve durumu daha sakin, sabırlı ve insanları anlayarak gözlememe olanak sağlayan, olgun bir siyasal görüş sayesinde.

Latin Amerika'da sizin gibi birçok yazar sosyalizmden Marksist - Leninist özlenen bir seçenek olarak söz ediyor. Bu artık 'Modası geçmiş' bir sosyalizm değil mi sizce? Sosyalizm artık cömert bir soyutluk değil, çekiciliği kalmamış bir gerçek. Polonya'da olanlardan sonra, bu ülkelerde işçi sınıfının güçlü olduğuna kimse inanamaz, öyle değil mi? Kendi kıtamız için çökmüş kapitalizm'le çökmüş 'sosyalizm' arasında bir üçüncü seçenek görüyor musunuz?

Üçüncü seçeneğe inanmıyorum. Bence pek çok seçenek var. Belki de Amerika'da, ABD de dahil ne kadar ülke varsa o kadar da alternatif vardır. Kendi çözümlerimizi kendimiz bulmamız gerektiğine inanıyorum. Diğer kıtaların uzun, çalkantılı tarihleri boyunca başardıklarından her nerede mümkünse yararlanabiliriz. Ancak bugüne dek yaptığımız gibi, onları mekanik biçimde kopya ederek değil. Kendi sosyalizm anlayışımızı er ya da geç başarmanın yolu budur.

Diğer seçeneklerden söz ederken, Mitterand hükümetinin Latin Amerika'daki rolü konusundaki düşüncelerini soralım.

Geçenlerde Meksiko'da, bir öğle yemeğinde, Başkan Mitterand bir grup yazara 'Fransa'dan ne bekliyorsunuz?' diye sordu. Yanıtlar, kim kimin baş düşmanıdır şeklinde bir tartışmaya dönüştü. Masada oturan Avrupa'lılar 'Yalta Usulü' paylaşılan dünyada uçurumun kenarında olduklarını ve baş düşmanlarının ABD olduğunu kabul ettiler. Ben Başkanın sorusuna (şimdi sizin sorduğunuz) şu yanıtı verdim: Her birimizin 1 No. lu baş düşmanımız olduğuna göre, Latin Amerika'da da bizim 1 No. lu dosta gereksinmemiz var. Bu dost Sosyalist Fransa olabilir.

Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki demokrasinin 3. Dünyada da gerçekleşebileceğine inanıyor musunuz?

Gelişmiş ülkelerdeki demokrasi, kendi içindeki gelişmenin bir sonucudur. Bunu henüz olgunlaşmamışken, farklı kültürlerdeki ülkelere (Latin Amerika ülkeleri gibi) uygulamaya ve aşılamaya çalışmak orada Sovyet sistemini uygulamak kadar taklitçi ve gerçek dışı olur.

Öyleyse size göre demokrasi zengin ülkelere özgü bir tür lüks mü? Unutmayın ki, demokrasi, sizin savaşını verdiğiniz insan haklarının savunulmasını da beraberinde getirir, o halde...

Ben demokratik ilkelerden değil, demokratik biçimlerden, söz ediyorum.

Bu arada şunu da sorayım, sizin insan hakları için uzun savaşımınız başarı ve başarısızlık açısından ne sonuç verdi?

Bunu ölçmek çok zor. İnsan hakları alanında, benim tarzımdaki bir çalışmayla kesin ve ivedi sonuçlara varılamaz. Çünkü bu, en az beklediğimiz anda ortaya çıkar. Pek çok faktör arasındaki uyuma da bağlı olduğundan, burada kendi kişisel rolümüzü değerlendirmek olanaksızdır. Bu çalışma, benim gibi başarıya ulaşmış, ünlü bir yazar için bir alçak-gönüllülük dersidir.

Üzerinize aldığınız görevler içinde sizi en çok memnun edenler hangileri oldu?

Üstlendiğim görevler içinde beni en memnun edeni, Nikaragua'da Sandinistlerin zaferinden hemen önceki görevdi. Bugün İçişleri Bakanı olan Thomás Borge, sığınacak yer arayan eşi ile 7 yaşındaki kızı için yardım istemişti. Managua'daki Kolombiya sefaretinden kaçırmak için Somozo'ya uygun biçimde nasıl baskı yapılabileceğini sormuştu. Diktatör, onların güvenli bir yere nakledilmelerine karşıydı, çünkü bunların, Sandinist Cephesi'nin temelini atanlardan hayatta kalan son kişinin ailesi olmak gibi bir önemleri vardı. Thomás Borge ile birlikte sorun üzerinde birkaç saat kafa yorduktan sonra, küçük kızın önceleri bir böbrek enfeksiyonu geçirdiğini anımsadık. Bir doktora, onun şu anda içinde bulunduğu koşulların sağlığını etkileyip etkilemeyeceğini sorduk. Doktorun yanıtı aradığımız gerekçe oldu. 48 saat geçmeden anne ile çocuk, Meksiko'daydılar. Güvenli yere gidiş, Tanrıya şükür siyasal değil, sağlık nedenine bağlandı böylece.

Öte yandan cesaretimi kıran en önemli olay da, 1979'da, El Salvador'da gerillalarca kaçırılan 2 İngiliz bankerin salıverilmelerine yardım ettiğim sırada olmuştu. Ian Massie ve Michael Chaterton adlarındaki İngilizler, 48 saat içinde idam edileceklerdi, çünkü 2 taraf arasında bir anlaşmaya varılamamıştı. General Omar Terrijos kaçırılanların aileleri adına bana telefon ederek güvenlikleri için yardım istedi. Sayısız aracı kullanarak gerillalara mesaj ilettim ve tam zamanında ulaştı. Fidye konusundaki görüşmelerin hemen başlayacağına söz verdim, kabul ettiler. Sonra, Antibler'de yaşayan Graham Greene'e İngiliz tarafıyla bağlantı kurmasını söyledim. Gerillalarla banka arasındaki görüşmeler 4 ayda sonuçlandı. Ne Graham Greene'in ne de benim görüşmelere katılmamız konusunda karar alınmıştı. Ancak bir anlaşmazlık çıktığı takdirde taraflardan biri yeniden görüşmeleri sürdürebilmek için benimle bağlantı kuracaktı. Bankerler serbest bırakıldılar. Ne var ki, Graham Greene ve ben tek bir teşekkür sözcüğü bile duymadık. Bu o kadar önemli değildi elbette ama oldukça şaşırtmıştı beni. Epeyce kafa yorduktan sonra, şu sonuca vardım. Greene ve ben her şeyi öyle iyi düzenlemiştik ki, İngilizler bizim gerillalarla işbirliği yaptığımızı sanmışlardı her halde.

Pek çok kişi sizi, Karaibler'de gezen bir çeşit Büyükelçi gibi görüyor. Tabii bir iyi niyet elçisi. Castro'nun yakın dostusunuz. Aynı zamanda Panama'da Torrijos'un, Venezuela'da Carlos Andréz Michelson'un, Nicaragua'da Sandinistlerin de dostusu-

nuz. Hepsi için ayrıcalıklı bir ortadaki adamsınız. Hangi nedenlerle bu rolü benimsediniz?

Sözünü ettiğiniz bu üç kişi de aynı dönemde iktidardaydı. Bu, Karaibler için çok can alıcı bir zamandı. Şanslı bir rastlantıydı. Ne yazık ki işbirliklerini daha uzun bir zaman sürdüremediler. Üçünün de, Castro ile ve ABD'de Jimmy Carter gibi bir Başkan'la çalışarak, bu çatışma ortamını hiç kuşkusuz doğru yola sokabilecekleri bir zaman olmuştur. Sürekli ve çok olumlu bir diyalog olmuştu aralarında. Onlara yalnızca tanık olmakla kalmadım, elimden gelen yardımı da yaptım. Bence, Orta Amerika ile Karaibler (bana göre bunlar bir ve aynı şey ve neden birbirlerinden ayrı olarak adlandırıldıklarını anlamıyorum) bir gelişme aşamasına ulaştılar ve tarihlerindeki geleneksel durgunluklarını kırmaya hazır bir noktaya geldiler. Ama bana kalırsa ABD böyle bir girişimi engelleyecektir. Çünkü, bu çok eski ve önemli ayrıcalıkların sona ermesi anlamına geliyor. Bütün sınırlılıklarına karşın, Carter, son zamanlarda Karaibler'in diyalog için karşılarında buldukları en iyi kişi idi ve onun Başkanlığı'nın, Torrijos'un, Carlos Andrés Perez'in ve Lopez Michelsen'in Başkanlıkları ile aynı döneme denk düşmesi gerçekten önemli bir olgu idi. Bu özel durum ve inancım, bana işe karışma cesaretini verdi, tabii alçak gönüllü bir tutumla. Bu, süreç içinde resmî olmayan bir aracılıktı. Eğer Amerika'daki felâket dolu seçimle tam zıt çıkarları temsil eden bir Başkan seçilmemiş olsaydı, daha da sürecekti. Torrijos, benim görevimin gizli diplomasi olduğunu söyler ve herkesin önünde, kötü haberleri iyiymiş gibi gösterme özelliğinden söz ederdi sık sık. Bu bir suçlama mı, yoksa bir övgü mü bir türlü anlayamadım.

Kendi ülkenizde nasıl bir hükümet görmek isterdiniz?

Fakirleri mutlu kılacak herhangi bir hükümet. Hele bir düşünün!.

SUNGUR SAVRAN

Azgelişmiş Kapitalizm ve Sanayileşme

Andre Gunder Frank/Ernest Mandel, *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler* (Türkçesi : N. Saraçoğlu, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1985), 110 sayfa, 400 TL.

Değişen dünya eski düşünce kalıplarının da birer boş kabuk gibi terkedilmesine yol açıyor. Dünya ekonomisinin son yıllarda yaşadığı çalkantı, azgelişmişlik teorisinin onyıllardır savunulan bazı temel taşlarının gözden geçirilmesine yol açtı son dönemde. Şimdi sorun, bu gözden geçirme sürecinden sağlıklı sonuçlar çıkarabilmek, azgelişmişlik teorisinde sağlıklı olanı ölü kalıntılardan ayıklayabilmek, geleceği anlayabilmek için ufuk açıcı bakış açılarına varabilmek.

1950'li yılların başından 70'li yılların ikinci yarısına dek, emperyalizm ve azgelişmişlik konusunda gerek dünya, gerekse Türkiye solunda çok yaygın kabul gören bazı inançlar vardı. Bunların başında, kapitalist dünya sisteminde bağımlı ve tabi bir konumda bulunan azgelişmiş kapitalist ülkelerin (AGKÜ'ler) gerek dünya ekonomisi ile ilişkilerinin, gerekse toplumsal ve iktisadî yapılarının değişmezliği ayrıcalıklı bir yer tutuyordu. Bu ülkeler dünya ekonomisinde tarım ve maden ürünlerinde uzmanlaşmaktan hiçbir zaman kurtulamayacaktı; en fazlasından hafif tüketim mallarının montajı yoluyla katılabilirlerdi uluslararası işbölümüne. Sanayileşmeleri sözkonusu değildi kapitalist dünya ekonomisi çerçevesinde. Sermayenin genişleyen, yeniden üretimi ise gerçek anlamıyla sınaî bir sermaye birikimi temelinde olanaklı olduğuna göre, bu toplumların kapitalizme geçişleri de engelleniyordu. Kapitalizm - öncesi ilişkiler, dünya ekonomisiyle gelişen bağlar sonucunda çözüldüğü ve bunların yerini azgelişmiş bir kapitalizmin kendine özgü ilişkileri aldığı halde (buraya kadarı doğrudur kuşkusuz), bu durumdan kapitalist ilişkilerin

bütünüyle boy verdiği bir topluma geçiş olanaksızdı, bu ülkeler dünya pazarından çekilmedikçe. Gerek Samir Amin'in 'tıkanmış geçiş' tezi, gerekse Andre Gunder Frank'ın 'azgelişmişliğin gelişmesi' tezi, bu bakış açısının en yetkin, en gelişmiş, en popüler, ifadeleri idi.[1] Kapitalizmin, özel olarak da sınaî kapitalizmin AGKÜ'lerdeki gelişmesini durduran olanaksız kılan ise, hammaddeleri yağmalamak için bu ülkelerin geri sınıflarıyla ittifak kuran emperyalizmdi. Emperyalizmin bu ülkeler üzerinde egemenliği sürdükçe, bu ülkelerin sanayileşmesi ve kapitalistleşmesi olanaksızdı. Frank, Amin ve ötekilerin öncüsü sayılabilecek olan Baran bunu şöyle dile getiriyordu: '...emperyalizmin günümüzdeki ana görevi: azgelişmiş ülkelerin iktisadî kalkınmasını engellemek, eğer bu olanaksızsa, yavaşlatmak ve denetlemek.' (Baran, 1957): 340).[2] Kısacası, geleneksel sol azgelişmişlik teorisinin kuşkusuz içinde yaşadığımız dünyayı anlamamıza birçok önemli katkısı olmuştur ama bu temel konuda, tarihsel gelişimin dinamiği konusunda, temel bir yanılgının da kaynağını oluşturmuştur.

Neden büyük bir yanılgıydı bu? Çünkü en azından yirmi yıl boyunca bu tezler tekrarlanırken, Latin Amerika'dan Hindistan'a, Güneydoğu Asya'dan Türkiye'ye, birçok AGKÜ'de hızlı bir sanayileşme ve kapitalistleşme süreci yaşanıyordu. Belirli bir teori yaşanan gerçekle bu denli büyük bir çelişki içinde olunca, karşı çıkma cesaretini gösteren seslere de kulaklar tıkanınca (bu noktaya aşağıda döneceğim), teorinin kendi karşıtını üretmesi ve yeni efsanelerin doğumuna yardım etmesi neredeyse kaçınılmaz olur. Nitekim, 70'li yılların ortasından itibaren, bu tek-yanlı teorinin tam karşı kutbunda, aynı ölçüde tek-yanlı bir başka yaklaşım filiz verecekti. Önde gelen temsilcisini Bill Warren'de[3] bulan bu yaklaşım, eski putları kırarken yeni (ve siyasal bakımdan son derece vahim sonuçlara gebe) putlar dikiyordu. Madem emperyalizmin egemenliğindeki dünya ekonomisi içinde sanayileşmek olanaksız değildi, madem bütün göstergeler tersi-

(1) Samir Amin kendi yaklaşımıyla Frank'ınki arasındaki akrabalığa belirtik olarak işaret eder: 'Andre Frank, Latin Amerika örneğinde, [kapitalizmin] tarih öncesinin nasıl uzayıp gittiğini ve «kapitalizmin gelişmesini tıkadığını» kanıtlamıştır. Biz de bu tıkanmış geçiş olgularını Afrika'da gözlemlemiş bulunuyoruz.' (Amin, 1970: 54). Amin, aynı bağlamda, Baran/Sweezy, Emmanuel ve (büyük bir yanılgı sonucu) klasik yazarların da sözünü ediyor.

(2) Yanlış anlamaları önlemek için derhal belirteyim: emperyalizm AGKÜ'lerin gelişmesini sürekli olarak denetleme çabası içindedir kuşkusuz. Ama bu, ne sözkonusu denetlemenin her zaman, her yerde olanaklı veya başarılı olduğunu gösterir, ne de (daha önemlisi) denetleme engelleme ile özdeşlenebilir.

(3) Warren'in bu konudaki ilk makalesi oldukça büyük gürültü koparmıştı. Daha sonra Türkçe'de de yayınlandı bu yazı (bk. Warren, 1973). Yazarın bu konudaki görüşlerinin en iyi ifadesi ölümünden sonra yayınlanan kitabında (Warren, 1980) bulunabilir.

ne işaret ediyordu, öyleyse emperyalizm tarihsel gelişme açısından ilerici bir güçtü. Geleceğin toplumunun temellerini hazırlayan ana etken, emperyalizmin bütün kapitalizm - öncesi ilişkileri silip süpürmesi ve tüm dünyayı kapitalist temellerde yeniden kurması olduğuna göre, 'ürümek' yerine 'kervanla birlikte yürümek' gerekiyordu. Warren'in tezlerini yalıtılmış saymak ve ölmüş bir yazarın tuhaf fikirleri gibi görmek çok yanlış olur. Tüm dünyada, ama özel olarak da Türkiye'de, emperyalizmin ciddiyetini, hatta varlığını küçümseyen, kapitalist gelişmeye hâlâ tarihsel olarak ilerici bir güç atfeden görüşler, solda yükselen liberal ideoloji ile de birleşerek, bu doğrultuda yeni bir düşünce akımını yaygınlaştırmakta.

Böylece ortaya iki kutup çıkıyordu; biri, somut dünyanın gelişmelerine gözlerini sıkı sıkı kapatan, bu yüzden bu gelişmelerin gerçeğinden kopan; öteki ise gelişmeler karşısında gözleri kamaşan, bu yüzden demir - çelik fabrikalarından, petro - kimya tesislerinden çıkan alevlerin ötesinde yatan sömürüyü, baskıyı, zorbalığı, sefaleti ve açlığı göremeyen. Gerekli olan, gözlerini gerçeğe dikerek soğukkanlı bir değerlendirme yapmak ve AGKÜ'lerin kapitalist dünya sisteminin evrimi içinde aldığı yerine *değişen* ve *değişmeyen* boyutlarını bütünselliği içinde değerlendirmekti. *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler* başlıklı derlemedeki makalelerinden birinde Ernest Mandel'in (1984a) yapmaya çalıştığı tam da bu.

Mandel'in sözkonusu makaledeki tezleri kısaca şöyle özetlenebilir: İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ortaya çıkan gelişmeler bazı AGKÜ'lerin toplumsal ve iktisadî yapılarını hızla değiştirmiştir. Bu ülkeler bugün öteki yarı - sömürge ülkelerden farklı olarak emperyalizme tâbi *yarı - sanayileşmiş* ülkeler haline gelmiştir. Kısacası, eskiden «Üçüncü Dünya» olarak adlandırılan AGKÜ'lerin oluşturduğu bütün, bugün parçalanmış, ortaya gerek toplumsal/iktisadî yapıları, gerekse emperyalizmle ilişkileri bakımından farklı kategoriler çıkmıştır. İç yapı açısından birbiriyle bağıntılı çok önemli değişiklikler sözkonusudur: Sanayinin üretim yapısında ağırlıklı bir yer kazanması; kent ve kır proleteryasının çalışan sınıflar arasında ön plana geçişi; gelir düzeyinin öteki AGKÜ'lere göre büyük bir farklılık göstermesi; özerk bir malî sermayenin ortaya çıkışı vb. (Mandel, 1984a: 65 - 69). Bu yeni sosyo - ekonomik yapılanma ile içiçe bir süreç, bu ülkelerin devlet yapısının ve uluslararası sistemde oynadığı rolün de değişmesidir. Dünya pazarında bu ülkelerin yeni bir yer alışı (özellikle imalat sanayii ürünleri ticaretindeki büyüyen rolleri) bu bütünsel gelişmenin sadece bir yönüdür.

Emperyalizmin ve kapitalizmin özürleyicilerinin tersine, Mandel bu gelişmeden ne bu ülkelerin 'köşeyi dönmekte' olduklarını çıkarsıyor, ne de emperyalizmin ilerici bir güç olduğunu ya da evcilleştiğini. Emperyalizmle bu AGKÜ'ler arasındaki ilişkiler açısından bakıldığında, emperyalist çağın birçok özelliğinin değişmeden süregittiğini saptıyor: yabancı sermayenin egemenliği, emperyalist metropollerin malî denetimi, AG-

KÜ'lerin teknolojik, ticarî, askerî ve diplomatik bağımlılığı bir ölçüde nitelik değiştirmiş olsa da, etkisini icra eden etkenlerdir hâlâ (Mandel, 1984a : 74). Öte yandan, toprak sorununun süregiden yakıcılığından askerî vb. diktatörlüklerin yaygınlığına dek birçok özellik bu toplumlarda demokratik görevlerin hiç de arka plana düşmediğinin çok açık birer ifadesidir.[4] Ne var ki, Mandel'in eşitsiz ve bileşik gelişme yasasında temellenen başlıcası bu aşamada ortaya çıkar: bu ülkelerde kapitalizmin hızlı adımlarla gelişmesi bir yandan demokratik görevleri ortadan kaldırmazken, bir yandan da daha ileri talepleri gündeme getirerek, bu toplumların yüzyüze oldukları sorunların çözümüne de *bileşik* bir nitelik kazandırır. Başka bir söyleyişle, kapitalistleşme ve sanayileşme geleceğin toplumsal sıçramasının bileşik niteliğini ortadan kaldırmak bir yana güçlendirir.

Mandel'in yazısının sonunda değişik 'birikim model'leri, konusunda ileri sürdüğü düşünceler de, Türkiye'deki güncel tartışmalar açısından bakıldığında, özel bir önem kazanıyor. Türkiye'de 70'li yılların sonundan beri moda olan bir görüşe bakılırsa, belirli iktisat siyasetleri ve birikim modelleri (ör. korumacı ithal ikamesi) zaman ve mekân belirlenimlerinden bağımsız olarak yanlıştır. Mandel ise farklı birikim tarzlarının, sermaye birikiminin ve dünya pazarının evriminin belirli aşamalarında kapitalizmin gelişmesi açısından elverişli bir ortam oluşturduğunu, ancak genel ve özel konjonktürün değişmesiyle birlikte farklı modellerin yetersiz hale geldiğini vurguluyor. Ne var ki, 'sanayileşme modellerine' veya birikim tarzlarına karşı çıkmakla, birini ötekine tercih etmekle sorunların üstesinden gelinemeyeceğine inanır Mandel. Önemli olan, kapitalist gelişmenin kendisine karşı tavır almaktır. (Mandel, 1984a: 82 - 88).

Bazı özgül noktalardaki formülasyonlarının yanısıra,[5] Mandel'in yazısının en önemli eksiği azgelişmiş kapitalist dünyada ortaya çıkan bu değişikliklerin nedenlerini incelememesi, bu duruma yol açan dinamik üzerinde durmaması, sadece varolan durumu saptamakla yetinmesidir. Ama bu eksiğe rağmen, AGKÜ'lerde sanayileşme sorununu ele alış tarzı, yukarıda sözü edilen iki kutba karşıt olarak tutulması gereken yolun ilk adımlarını göstermek bakımından çok önemlidir. Son dönemde, burada sözü

(4) AGKÜ'lerin kapitalizm çerçevesinde gelişmesine övgü düzenlerin, üzerinde düşünmesi gereken birçok olgu arasında çarpıcı birine işaret eder Mandel: Latin Amerika'nın bazı ülkelerinde bugün kişi başına 1100 - 1200 kalorilik bir beslenme düzeyi sözkonusudur ki, 'bu da 1940'lardaki bir Nazi toplama kampındaki orana denk düşer' (Mandel, 1984: 80).

(5) Bu, özellikle, bir ekonominin kapitalist olup olmadığını saptarken, dünya pazarının egemenliğini tek kıstas olarak ileri sürüşünde görülmektedir (Mandel, 1984a: 79). Mandel'in başka yapıtlarını tanıyanlar, bu tür bir kıstasın ileri sürülmesinin yazarın kendisi için de bir 'kalem sürçmesi' olduğunu farkedeceklerdir.

edilen gelişmeleri saptayan başka yazarlar da vardır kuşkusuz.[6] Ama Mandel'in bu konuda bir de ayrıcalığı var: bugün çoğu kişinin *olaydan sonra* saptadığı bir gerçeği henüz başlangıç aşamasında, sadece bir eğilim iken yakalamış. He mde Baranvarî tezlerin ortalığa hâkim olduğu bir dönemde. 1962 yılında yayınlandığı bir kitapta şöyle diyor Mandel:

'Dolaylı egemenlik sistemi —yeni sömürgecilik ya da yeni-emperyalizm— metropol burjuvazisinin sömürge burjuvazisine kaçınılmaz bir ödünü değildir sadece. Aynı zamanda bu iki sınıf arasındaki ilişkilerde yer alan bir iktisadî dönüşüme tekabül eder. Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin sanayileşmesi tersine çevrilemez bir süreçtir... (Bu gelişme) yeni bir işbölümünü öngörmektedir: bu yeni işbölümünde azgelişmiş ülkeler hafif sanayinin bazı ürünlerinde (tekstil ürünleri, konfeksiyon, deri eşya, konserve vb.) kitlesel ihracatçı olarak ortaya çıkmaya başlayacaktır.' (Mandel, 1962: 178-79).

Ama gün 'tıkanmış geçiş' tezinin günüdür. 1970'te, bu alanın uzmanlarından Pierre Jalée, Mandel'e şöyle cevap verecektir:

'Bu koşullarda, Üçüncü Dünya'nın sanayileşmesinin tersine çevrilemez bir süreç olduğunu ileri sürmek biraz fazla aceleciliktir... Günümüz yönelimlerinde hiçbir altüst oluş görünmemektedir ufukta: emperyalizm Üçüncü Dünya'ya kendi isteğiyle hiçbir sınaî kesimi «terketmeyecektir». Yatırım yaptığında da sadece ilksel maddelerin denetimine ve pazarlarını korumaya yetecek kadarını yapacaktır.' (Jalée, 1970: 174-75).

Tarih, Mandel'in aceleci davranmadığını, Jalée'nin ise zamanın gerisinde kaldığını ortaya koymuştur açıkça!

Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler başlıklı derlemede iki yazı daha yer alıyor. A. G. Frank'ın yazısı burjuva iktisadî *establishment*'inin (profesörlerinden uzman iktisat basınına, politikacılarından uluslararası kuruluşlara dek) konjonktür tahminlerinde nasıl sistematik biçimde yanıldığını eğlenceli örneklerle ortaya koyuyor. Örnekler arasında en mizahî nitelikte olan, kuşkusuz, son dönemin neredeyse 'resmî' iktisatçısı haline gelen ünlü Samuelson'un 1970 yılında (Jalée ile aynı yılda - efsaneler kesinlikle inatçı!) konjonktür devrelerini «mülga» ilan etmesi! Frank'ın yazısının ikinci bölümü ise, kapitalist devletlerin günümüzdeki iktisat siyasetini teknik bir takım zorunlulukların uygulamaya konması, kaçınılmaz birer 'acı ilaç' gibi görenlere, bu iktisat siyasetlerinin hiç de gizli olmayan sınıf doğasını hatırlatmak bakımından yararlı. Frank'ın Oscar Braun'dan yaptığı bir alıntıda belirtildiği gibi, resesyon (daralma) bazan sermaye tarafından istenen bir şeydir: 'Başka deyişle, işçiler ücret artışı istediğinde hükümet onları işsiz bırakmak için tedbir alacaktır.' (Frank, 1984: 37).

(6) Bk. örneğin Tissier (1981), Lipietz (1982), Parboni (1980: 6. bölüm). Son iki metin yakında yayınlanacak bir derlemede yer alacaktır: **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, der. N. Satlıgan/S. Savran, Alan Yayınları.

Buna karşılık, Frank'ın Keynesçi iktisat siyasetlerine karşı yaptığı polemik daha az başarılı. Frank'ın amacı Keynesçiliğin sınıf doğasını sergilemekle sınırlı kalsaydı, fazla bir sorun çıkmayacaktı. Ama iş Keynesçi iktisat siyasetlerinin (hiçbir koşulda? istikrar sağlayıcı bir niteliği olmadığını göstermeye gelince Frank'ın kanıtları çok ikna edici değil. Kuşkusuz, savaş sonrası genişleme dönemi, genellikle iddia edildiğinin aksine, öncelikle Keynesçiliğin değil, savaşın getirdiği yıkımın, ABD egemenliğinin sağladığı genel istikrar ortamının ve işçi sınıfının iki savaş arasında yaşadığı yenilgilerin ürünüdür. (Frank, 1984: 30). Ama Keynesçi iktisat siyasetinin *genel bir genişleme dalgası* bağlamında, daralmaların etkisini sınırlayan, birikim sürecini daha istikrarlı kılan boyutunu (bu sınırlılığı içinde) teslim etmediğimiz takdirde, Keynesçi ideolojinin neden bu kadar yaygınlaştığını açıklama şansını da yitiririz.

Derlemenin üçüncü ve son yazısı Mandel'in 1983 - 84 canlanmasını eleştirel biçimde inceleyen bir çalışması. Dünyanın dört bir yanında Reaganizm'in muhayyel başarılarına övgüler düzüldüğü bir dönemde, ABD (ve onu izleyen) dünya toparlanışının aslında yeni - liberal tekniklere değil gizli bir Keynesçiliğe dayandığının vurgulanması, ABD bütçe ve dış ticaret açıklarının, giderek çığ gibi büyüyen uluslararası borçluluğun bu toparlanmayı son derece duyarlı koşullara bağımlı kıldığının ortaya konması önemli. Ama en önemlisi Mandel'in yazısının sonucu. Frank, devletin izlediği iktisat siyasetinin sınıf çıkarlarıyla örülü olduğunu ortaya koymuştu. Mandel ise, daha bütünsel bir açıdan, bunalımının çözümünün hiç de 'teknik' bir sorun olmadığını vurguluyor. Sermayenin bu bunalımdan çıkabilmesi için dünya işçi sınıfının ve AGKÜ kitlelerinin direnişini kırması, kapitalizm - sonrası toplumları dünya pazarıyla farklı bir düzeyde bütünleştirmesi gerekli Mandel'e göre. Dolayısıyla, '...sermayenin hedeflerinin kaderini canlı toplum kesimleri arasındaki siyasal, toplumsal mücadeleler belirleyecektir, yoksa kapitalist sistemin içindeki herhangi bir düzenleyici otomatizm değil.' (Mandel, 1984b: 110).

Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler başlıklı derlemenin en önemli kusuru, kitabın sunuşunda belirtilenin aksine, derlemede yer alan yazıların bir bütün oluşturmaması. Frank'ın yazısı burjuva iktisadının başarısızlığı ve sınıf doğası ile ilgili. Mandel'in ilk yazısı tüm bir tarihsel dönemin ürünü olan *yapısal* bir gelişmeyi ele alırken, ikinci yazısı çok sınırlı bir konjonktürün sentetik bir özetini veriyor. Yani üç ayrı konu (bunalım karşısında burjuva iktisadı, dünya ekonomisi içinde AGKÜ'ler, 1983 - 84 canlanması) ve üç ayrı yaklaşım (teorik bir polemik, yapısal bir tahlil, konjoktürel bir sentez) sözkonusu. Bunların yanısıra ara halkaları kuracak başka yazılara yer verilseydi derleme daha anlamlı bir nitelik taşırdı. Ayrıca, genellikle okumayı zorlaştıracak bir düzeye düşmese de, çeviride yer yer yanlışlara rastlanıyor. Özellikle Mandel'in ikinci yazısının başlığının çevirisinde yapılan yanlış görmezlikten gelineme-

yecek nitelikte. Yazının özgün başlığı 'Une reprise couplée à une crise financière aggravée' ('Ağırlaşan Bir Malî Krize Eşlik Eden Bir Toparlanma') olduğuna göre 'Ağırlaşan Malî Kriz Karşısında Çifte Canlanma' olsa olsa bir çifte yanlışın ifadesi. Birincisi, canlanma Mandel'de 'malî kıiz'in 'karşısında' değil, ikisi arasında bir nedensellik var. Yazının içeriği canlanmanın *temel* nedenlerinden birinin tüm kapitalist dünyanın ağırlaşan borçlanması olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Daha da önemlisi, 'couplée' sözcüğü 'birliktelik, eşlik etmek' gibi bir şeyi ifade ettiğine göre, 'çifte canlanma' sözkonusu olamaz. Zaten iki tane dünya pazarı yok ki, 'çifte' canlanma olsun!

Bu ikincil kusurlar kitabın yararını ortadan kaldırmıyor. Yıllardır 'sürekli bunalım'cı, durgunlukçu tezlerle oyalanmış, bugün ise dünya kapitalizminin ve piyasa ekonomisinin erdemlerini dinlemekten bunalmış Türkiye okuyucusu için Mandel'in AGKÜ konusundaki yazısının açacağı ufuk, tek başına bu kusurlara bedel kabul edilebilir.

KAYNAKLAR

AMIN, S. (1970) *L'accumulation à d'échelle mondiale, 2.* éd., Anthropos, Paris, 1971.

BARAN, P. A. (1957) *The Political Economy of Growth,* Penguin, Harmondsworth, 1973.

FRANK, A. G. (1985) 'Kriz İktisadı ve İktisadın Krizi,' *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler* içinde, Yazın Yayıncılık, İstanbul.

JALEE, P. (1970) *L'impérialisme en 1970,* F. Maspero, Paris.

LIPIETZ, A. (1982) 'Towards Global Fordism?', *New Left Review,* 132, Mart/Nisan.

MANDEL, E. (1962) *Traité d'économie marxiste,* t. III, 10/18, Paris. Türkçesi: *Marksist Ekonomi El Kitabı,* c. 3, (çev. Orhan Suda), 2. basım, Suda Yayınları, İstanbul, 1975.

MANDEL, E. (1985a: 'Yarı - Sömürge Ülkeler ve Yarı - Sanayileşmiş Egemenlik Altındaki Ülkeler', *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler* içinde, Yazın Yayıncılık, İstanbul.

MANDEL, E. (1985b) 'Ağırlaşan Malî Kriz Karşısında Çifte Canlanma', a.y.

PARBONI, R. (1980) *The Dollar and Its Rivals,* Verso, Londra.

TISSIER, P. (1981) 'L'industrialisation dans huit pays asiatiques depuis la fin de la seconde guerre mondiale', *Critiques de l'Economie Politique,* yeni dizi, 14, Ocak.

WARREN, B. (1973) 'Imperialism and Capitalist Industrialization', *New Left Review,* 81, Eylül/Ekim. Türkçesi: 'Emperyalizm ve Kapitalist Endüstrileşme', *Birikim,* 18/19, Ağustos/Eylül 1976.

WARREN, B. (1980) *Imperialism: The Pioneer of Capitalism,* J. Sender (der.) Verso, Londra.

KAYNAK YAYINLARI

ÜMİT HASSAN

ESKİ TÜRK TOPLUMU ÜZERİNE İNCELEMELER

Türklerin sosyal - siyasal gelişimini tarihin evrensel yönelimlerinin dışında sayan «biz bize benzeriz»ci gizemciliğin yaygınlaştığı günümüzde, bu kitap, Orta Asya kabilelerinde kandaşlığın hükm'e dayalı devlet tarafından yadsınması sürecinin insan bilincindeki yansımalarını irdeleyerek, tam tersi bir perspektifi savunuyor. KDV dahil 935 TL.

ŞÜKRÜ S. GÜREL

KIBRIS TARİHİ (1978 - 1960)

Kıbrıs sorununun tarihi, küçük bir ülkede, sömürgecilik ile sömürgecilik karşıtlığının gelişmesinin, büyük devletlerin çıkar çatışmalarıyla çerçevelenmiş bir uluslararası ortamda, iki ayrı toplumun kendine özgü milliyetçilikleri arasında parçalanmaya uğramasının öyküsüdür. Şükrü Gürel, bu kitap için İngiliz arşivlerinde uzun süre çalıştı ve olayların iç bağlantılarını kanıtlarıyla günışığına çıkardı. 1. cilt (1878 - 1939), KDV dahil 880 TL. 2. cilt (1939 - 1960), Mayıs ayında bütün kitapçılarda.

★

Geniş yayın kataloğumuzu isteyiniz. İstanbul büromuz : Nuruosmaniye cad. 3/2 Cağaloğlu İstanbul. Ödemeli isteme ve haberleşme adresimiz : P.K. 239, Kızılay, Ankara. Tek isteklerde, ederi kadar pul gönderilmesi rica olunur.

SAÇAK

aylık düşünce ve kültür dergisi

Mayıs 1985 - 16. sayıda : TÜRKİYE'DEN/DÜNYA'DAN Siyasî Hayatta Canlanma ● ANAP, DYP, MDP ● Türk - İş'in Son Kararları ● «Milliyetçi, Muhafazakâr, Sivil Toplumcu» ● Sudan'daki Gelişmeler ● Latin Amerika'da Sola Kayış ● Çin'de Ekonomik Reformların İlk Sonuçları ● DARWİN'İN EVRİM TEORİSİ VE DİN Tekin Güleçman ● BİR ŞABLONUN PARÇALANIŞI Halil Berktay ● ORTADOĞU VE TÜRKİYE Serhat Eren ● ÖZEL GENÇLİK BÖLÜMÜ ● TARTIŞMA ● YAYIN DÜNYASI

Nisan 1985 - 15. sayıda : Emre Adıgüzel, TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ REJİMİN DAYANIKLILIĞI VE TEMELİ ● Reşat Erdem, TÜRK BASINI NEREYE GİDİYOR? ● Tekin Güleçman, DİNÎ CANLANMANIN NEDENLERİ ● Ayşe Demiröz, FEMİNİZM VE REFORMİZM ● Sinan Doğan, MANDEL'İN YARI - SÖMÜRGECİLİK ÜZERİNE YENİ TEZİ **Mart 1985 - 14. sayıda :** BAKİ TUĞ VE SAĞIN LİBERALLİĞİ ● Salih Ural, ARAYIŞ İÇİNDEKİ AYDINLAR VE SORUNLARI ● Ender Helvacıoğlu, «SOSYALİZMDE BİLİM MİTOSU» ÜZERİNE ● Osman Abbasoğlu, LATİFE TEKİN'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME VE BİLİNÇ ● Fatmagül Berktay, SEVGİ YALNIZCA SEÇİLMİŞLERİN HAKKI MI?

★

KDV dahil 300 TL. Yıllık abone yurtiçi 3000 TL, yurtdışı 15 dolar. Yönetim yeri : Babıâli Cad. Pak Han No. 16/401 Cağaloğlu İstanbul. Yazışma adresi : İlhan Kırıt P.K. 574 Sirkeci İstanbul. Posta çeki no : Kâmil Arslantürkoğlu 149322.

EN GÜZEL DOSTLUK ARMAĞANI

BİLİM ve SANAT'ın yıllık aboneleri dergilerini 250 lira yerine 185 liraya ediniyorlar. **Bilim ve Sanat**'a abone olun, dostlarınızı abone yapın. **Bilim ve Sanat** aboneliği armağan ederek dostlukları pekiştirin.

5. yılında BİLİM ve SANAT aydınlığımız

Bilim ve Sanat'ın 1., 2., 3. ve 4. ciltleri 2000'er liradan satılmaktadır.

☐ Abone: Yıllık 2200, altı aylık 1200 liradır. Yurtdışı yıllık 40 DM

☐ Adres: Sümer sok. 36/1-A Kızılay-Ankara Tel:30 28 16
Posta Çeki No: 12526-1

2. KİTAP SERGİSİ '85

10-19 MAYIS 1985
ANKARA

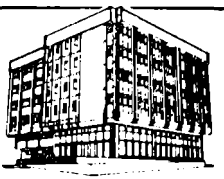

UFD TANITMA ve TİCARET MERKEZİ
SERGİ SALONLARI

- **PANEL**
- **YARIŞMA**
- **YAZARLARLA SÖYLEŞİLER**

SERGİYE KATILMA İÇİN BAŞVURU

UFD

ULUSLARARASI FUAR DEKORASYONU ve TİCARET A.Ş.
CİNNAH CAD. GOREME SOK. 8/11 KAVAKLIDERE - ANKARA
TEL: (941) 269956

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan; Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.

DOST KİTABEVİ YAYINLARI

DİYALEKTİK DÜŞÜNCENİN TARİHİ
Selahattin HİLAV

ENDÜSTRİ VE İMPARATORLUK
E.J.HOBSBAWM - Çev. Yalçın GÜLERMAN

SİNEMA DİLİ ÜZERİNE YAZILAR
Seçil BÜKER

SİNEMA KURAMLARI
Seçil BÜKER - Oğuz ONARAN

SONELER
SHAKESPEARE - Çev. Saadet - Bülent BOZKURT

BAHAR NOKTASI
SHAKESPEARE - Çev - Çan YÜCEL

SAKLI KALAN
Ahmet TELLİ

BELKİ YİNE GELİRİM
Ahmet TELLİ

TALÂT PAŞA
Tevfik ÇAVDAR

SATRANÇTA MUHAKEME VE PLAN
Dr. Max EUWE - Çev. KOÇ - Danyal KUBİN

RASLANTI VE ZORUNLULUK
Jacques MONOD - Çev. Vehbi HACIKADİROĞLU

BRECHT ESTETİĞİ VE SİNEMA
Mutlu PARKAN

SATRANÇTA AÇILIŞLAR VE AÇILIŞ TUZAKLARI
E. SNOSKO - BOROWSKY - Çev. Erol KOÇ

HÜZNÜN İSYAN OLUR
Çağlar KEYDER

BİZANS TOPLUMSAL VE TARİHSEL DÜŞÜNÜŞÜ
Ernest BERKER - Çev. Mete TUNÇAY

ORTAÇAĞ KENTLERİ
Henri PIRENNE - Çev. Şadan KARADENİZ

ESTETİZE EDİLMİŞ YAŞAM
Walter BENJAMIN - Çev. Ünsal OSKAY

FEODAL TOPLUMDAN YİRMİNCİ YÜZYILA
Leo HUBERMAN - Çev. Murat BELGE

PSİKANALİZİN BUNALIMI
Erich FROMM - Çev. Cengiz GÜLGEÇ - Bedirhan ÜSTÜN

YAPISALCILIK
Jean PIAGET - Çev. Füsun AKATLI

MÜZİK VE YABANCILAŞMA
Walter BENJAMIN - Çev. Ünsal OKSAY

PSİKANALİZ AÇISINDAN EDEBİYAT
FREUD - JUNG - ADLER - Çev. Selahattin HİLAV

DENEYSEL TİYATRO - İKİ OYUN
Bertolt BRECHT - Çev. Kaya ÖZTAŞ

KARANLIĞIN YÜREĞİ
Joseph CONRAD - Çev. Sinan FİŞEK

DÜŞKÜN
Thomas MANN - Çev. Nasuh BARIN

TAZİYE
Murathan MUNGAN

DOST KİTABEVİ
Merkez : Konur Sokak No : 4 Kızılay / ANKARA Tel : 18 83 27
Şube : Zafer Çarşısı No : 13 Yenişehir / ANKARA Tel : 31 64 24